

ISSN: 3080-129X

eISSN: 3080-6860

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3>

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің

GUMILYOV JOURNAL OF HISTORY

**L.N. Gumilyov
Eurasian National University**

**Евразийский национальный
университет имени Л.Н. Гумилева**

2025 Т. 152. №3.

2025 жылдан бастап шығады

Founded in 2025

Издается с 2025 года

Жылына 4 рет шығады

Published 4 times a year

Выходит 4 раза в год

Астана, 2025

Astana, 2025

Редакция алқасы

Бас редактор:

Ерлан Сыдыков, т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан,

Бас редактордың орынбасары – ғылыми редактор:

Альбина Жанбосинова, т.ғ.д., проф., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Халықаралық консультативтік кеңес

Дэйв Бхавна – PhD., профессор, Лондон университетінің Шығыс және Африка зерттеулер мектебі, Лондон, Ұлыбритания

Изабель Охайон – PhD., профессор, Ресей, Кавказ, Шығыс Еуропа және Орталық Азияны зерттеу орталығы (CERCEC), Париж, Франция

Петр Дашковский – д.и.н., профессор, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей

Саулеш Есенова – PhD., қ. проф., Калгари университеті, Калгари, Канада

Цзинчэн Ли – PhD, қ. профессор, Шэньчжэнь университета, Шэньчжэнь, Китай

Анатолий Наглер – PhD., профессор, Германия археологиялық институты, Берлин, Германия

Йовита Радуга – PhD., профессор, Нью-Йорк университеті, Нью-Йорк, АҚШ

Редакциялық алқа:

Крейг Кэмпбелл – PhD, қ. профессор, антропология факультеті, Университет, Техас, Остин, США

Динара Гагарина – PhD., Эрланген Университеті, Нюрнберг, Германия

Сергей Иванов – т.ғ.к., қ. профессор, Баласағынның Қырғыз ұлттық университеті, Бишкек, Кыргызстан

Роберт Киндлер – PhD., профессор, Шығыс Еуропа еркін университеті институты Берлин, Германия

Кунитаке Садакатсу – PhD., профессор, Нара ұлттық мәдени құндылықтар ғылыми-зерттеу институты, Нара, Жапония

Юлия Лысенко – т.ғ.д., профессор, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, Ресей

Ларюэль Марлен – PhD., профессор, Джордж Вашингтон университеті, Вашингтон, АҚШ

Лори Манчестер – PhD., қ. профессор Аризона Мемлекеттік Университеті, Темпе, АҚШ

Николо Пианчиола – PhD, профессор, Падуа университеті, Падуан, Италия

Вячеслав Меньковский – т.ғ.д., профессор, Беларусь мемлекеттік университеті

Гулфайрус Жапекова – т.ғ.к., қ. проф., Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Жақсылық Сәбитов – PhD., Жошы Ұлысын зерттеу институты, Астана, Қазақстан

Зауреш Сактаганова – т.ғ.д., профессор, Е. Бөкетов ат. Қарағанды университеті, Караганда, Қазақстан

Жакен Таймагамбетов – т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, Астана, Қазақстан

Томохико Уяма – д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония

Ұлан Үмітқалиев – т.ғ.к., қ. профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан

Техникалық хатшы: Г. Жапекова

Құрылтайшы және баспагер: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КеАҚ
Мерзімділігі: жылына 4 рет. 1995 жылы құрылған. Журналдың арнайы сайты: <https://jhistory.enu.kz>
Редакцияның мекен жайы: 010008, Қазақстан, Астана қ., Қ. Сәтпаев к-сі, 2. E-mail: gj.history@enu.kz.

Қайта атау тарихы: Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.

Тарих ғылымдары. Философия. Дінтану – 1995-2024 жж.

Gumilyov Journal of History – 2025 ж.

Мерзімді баспа басылымын және (немесе) ақпараттық агенттікті қайта есепке алу туралы куәлік
№KZ41VPY00111229 2025 жылғы 31 қаңтарда ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігінің
Ақпарат комитеті тарапынан берілген

Editorial Board

Editor-in-Chief:

Yerlan Sydykov, Doctor of Historical Sc., Professor, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Deputy Editor-in-Chief – Scientific editor:

Albina Zhanbossinova, Doctor of Historical Sc., Professor, L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

International Advisory Board:

Davé Bhavna – Doctor of Philosophy, Professor, School of Oriental and African Studies (SOAS) University of London, United Kingdom

Isabelle Ohayon – Centre d'Etudes Russes, Caucasiennes, Est-Européennes et Centrasiatiques (CERCEC), Paris, France

Petr Dashkovskiy – Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russia

Saulesh Yessenova – Doctor of Philosophy, Associate Professor, University of Calgary, Calgary, Canada

Jingcheng Li – PhD, Associate Professor Shenzhen University, Shenzhen, China

Anatoli Nagler – Doctor of Philosophy, Professor Deutsches Archäologisches Institut Berlin, Germany

Ioviță Radu – PhD, Associate Professor New York University, New York, United States

Editorial Board:

Craig Campbell – PhD, Ass. Professor, Department of Anthropology, The University of Texas at Austin, USA

Dinara Gagarina – Doctor of Philosophy, University of Erlangen–Nuremberg, Germany

Sergey Ivanov – Candidate of Historical Sc., Associate Professor, Kyrgyz National University named after Jusup Balasagyn, Bishkek, Kyrgyzstan

Robert Kindler – Doctor of Philosophy, Professor, East European history at Freie Universität Berlin, Germany

Sadakatsu Kunitake – PhD, Associate Professor, Nara National Institute for Cultural Properties, Nara city, Japan

Yuliya Lysenko – Doctor of Historical Sc., Professor, Altai State University, Barnaul, Russian

Laruelle Marlene – PhD., Professor, George Washington University, Washington, USA

Laurie Manchester – PhD, Associate Professor Arizona State University Tempe, USA

Niccolò Pianciola – PhD, Associate Professor of History, University of Padua, Italy

Viachaslau Menkovsky – Doctor of Historical Sc., Professor, Belarusian State University, Minsk, Belarus

Gulfairus Zhapekova – Candidate of Historical Sc., Associate Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan

Zhaxylyk Sabitov – PhD., Research Institute for Jochi Ulus Studies, Astana, Kazakhstan

Zauresh Saktaganova – Doctor of Historical Sc., Professor, Buketov Karagandy University, Karaganda, Kazakhstan

Uyama Tomohiko – Doctor of Philosophy, Professor, Hokkaido University, Sapporo, Japan

Zhaken Taimagambetov – Doctor of Historical Sc., Professor, Academician of the National Academy of Sciences of Kazakhstan, Astana, Kazakhstan

Ulan Umitkaliev – Candidate of Historical Sc., L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan

Technical secretary: G. Zhapekova

Founder and publisher: Non-profit joint-stock company L.N. Gumilyov Eurasian National University

Frequency: 4 times a year. Founded in 1995. Official website of the journal: <https://jhistory.enu.kz>

Address of the editorial office: 010008, Kazakhstan, Astana, K. Satpayev str., 2. E-mail: gj.history@enu.kz.

The history of renaming: Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Series: Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies – 1995-2024 rr.
Gumilyov Journal of History – since 2025.

Certificate of re-registration for Periodical Print Publication and/or News Agency No. KZ41VPY00111229, issued on January 31, 2025, by the Information Committee of the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan.

Редакционная коллегия

Главный редактор:

Ерлан Сыдыков, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,

Заместитель главного редактора – научный редактор:

Альбина Жанбосинова, д.и.н., проф., ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан,

Международный консультативный совет:

Дэйв Бхавна – PhD, профессор, Школа восточных и африканских исследований Лондонского университета, Лондон, Великобритания

Изабель Охайон – PhD, профессор, Центр исследований России, Кавказа, Восточной Европы и Центральной Азии (CERCEC), Париж, Франция

Петр Дашковский – д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

Саулеш Есенова – PhD, асс. профессор, Университет Калгари, Калгари, Канада

Цзинчэн Ли – PhD, асс. профессор, Шэньчжэньский университет, Шэньчжэнь

Анатолий Наглер – PhD, профессор, Германский археологический институт, Берлин, Германия

Йовита Радуга – PhD, профессор, Нью-Йоркский университет, Нью-Йорк, США

Редакционная коллегия:

Крейг Кэмпбелл – PhD, асс. профессор, факультет антропологии, Университет Техас, Остин, США

Динара Гагарина – PhD, Университет Эрлангена, Нюрнберг, Германия

Сергей Иванов – к.и.н., асс. профессор, Кыргызский национальный университет им. Баласагына, Бишкек

Роберт Киндлер – PhD, профессор, Институт Восточной Европы Свободного университета, Берлин

Кунитаке Садакатсу – PhD, профессор, Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей Нара, Япония

Юлия Лысенко – д.и.н., профессор, Алтайский государственный университет, Барнаул, Россия

Марлен Ларюэль – PhD, профессор, Университет Джорджа Вашингтона, Вашингтон, США

Лори Манчестер – PhD, асс. профессор Аризонского Государственного Университета, Темпе, США

Николо Пианчиола – PhD, профессор, Падуанский университет, Падуан, Италия

Вячеслав Меньковский – д.и.н., профессор, Белорусский государственный университет, Минск, Беларусь

Гульфарус Жапекова – к.и.н., асс. профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Жаксылык Сабитов – PhD, Институт изучения улуса Джучи, Астана, Казахстан

Зауреш Сактаганова – д.и.н., профессор, Карагандинский университет имени Е. Букетова, Караганда, Казахстан

Жакен Таймагамбетов – д.и.н., профессор, академик НАН РК, Астана, Казахстан

Томохико Уяма – д.и.н., профессор, Университет Хоккайдо, Саппоро, Япония

Улан Умиткалиев – к.ист.н., асс. профессор, ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Технический секретарь Г. Жапекова

Учредитель и издатель: НАО Евразийский Национальный университет им. Л. Гумилева

Периодичность: 4 раза в год. Год основания 1995. Официальный сайт журнала: <https://jhistory.enu.kz>

Адрес редакции: 010008, Казахстан, Астана, ул. Сатпаева, 2. E-mail: gj.history@enu.kz

История переименований: Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева.

Серия: Исторические науки. Философия. Религиоведение – 1995-2024 гг.

Gumilyov Journal of History – с 2025 года.

Свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и (или) информационного агентства № KZ41VPY00111229 от 31.01.2025 г. выдано Комитетом информации Министерства культуры и информации РК.

CONTENT

WORLD HISTORY

N. Abdukadirov (<i>Almaty, Kazakhstan</i>), A. Shokatova (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) The political, historical, and civilizational significance of the capture of Constantinople by the Turks (according to Western sources) (in Kazakh).....	7
S. Akhmetkul (<i>Astana, Kazakhstan</i>), G. Zhapekova (<i>Astana, Kazakhstan</i>), Z. Dzhandosova (<i>St. Petersburg, Russia</i>) The History of Moghul–Oirat Relations (from the Mid-14th to the Early 16th Century) (in English)	29
O. Dashinamzhilov (<i>Novosibirsk, Russia</i>) All-Union censuses as resources of historical and demographic research of the urban population in 1950-1980-s. (in English).....	46

DOMESTIC HISTORY

B. Atantayeva (<i>Semey, Kazakhstan</i>), R. Akhmetovaa (<i>Semey, Kazakhstan</i>), T. Shcheglova (<i>Barnaul, Russia</i>), A. Botabekova (<i>Semey, Kazakhstan</i>) Protest sentiments and survival strategies of the kazakh population in the 1929-1930s: behavioral motives and forms of resistance (in English).....	60
Zh. Absattarova (<i>Karaganda, Kazakhstan</i>), M. Utegenov (<i>Kokshetau, Kazakhstan</i>), Zh. Mazhitova (<i>Astana, Kazakhstan</i>) The Steppe Region as the “Other Russia” in the Thought of the Kazakh Intelligentsia of the Late 19th and Early 20th Centuries (in English).....	79
S. Baidildina Fellana (<i>Almaty, Kazakhstan</i>), A. Abdiraiymova (<i>Almaty, Kazakhstan</i>), Y. Djarkinbayeva (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) Secondary specialized educational institutions of culture and art of Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941-1945s.: the structure and dynamics (in Kazakh).....	94
Zh. Kundakbaeva (<i>Almaty, Kazakhstan</i>) Between Custom and Empire: Kazakh Rulers Behavior during the Kalmyk Exodus of 1771 (in Russian)	118
K. Maslov (<i>Astana, Kazakhstan</i>) Idris Mustambaev: A Personal History Through Ego-Documents (in Russian).....	142
A. Porsin (<i>Magnitogorsk, Russia</i>) Reconstructing the Biography of Noyon Ket-Buga of the Naiman Tribe (in English).....	166
Ye. Sailaubay (<i>Astana, Kazakhstan</i>), K. Alimgazinov (<i>Astana, Kazakhstan</i>) Formation of the Passport System in the Karaganda Region during the 1930s (in Russian).....	186

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ

ДҮНИЕЖҰЗІ ТАРИХЫ – ВСЕМИРНАЯ ИСТОРИЯ

Н. Абдукадыров (Алматы, Казахстан), А. Шокатова (Алматы, Казахстан) Түріктердің Константинопольді алуының саяси, тарихи және өркениеттік маңызы (Батыс деректері бойынша).....	7
S. Akhmetkul (Astana, Kazakhstan), G. Zhapekova (Astana, Kazakhstan), Z. Dzhandosova (St. Petersburg, Russia) The History of Moghul–Oirat Relations (from the Mid-14th to the Early 16th Century)	29
O. Dashinamzhilov (Novosibirsk, Russia) All-Union censuses as resources of historical and demographic research of the urban population in 1950-1980-s.	46

ОТАН ТАРИХЫ – ОТЕЧЕСТВЕННАЯ ИСТОРИЯ

B. Atantayeva (Semey, Kazakhstan), R. Akhmetovaa (Semey, Kazakhstan), T. Shcheglova (Barnaul, Russia), A. Botabekova (Semey, Kazakhstan) Protest sentiments and survival strategies of the kazakh population in the 1929-1930s: behavioral motives and forms of resistance.....	60
Zh. Absattarova (Karaganda, Kazakhstan), M. Utegenov (Kokshetau, Kazakhstan), Zh. Mazhitova (Astana, Kazakhstan) The Steppe Region as the “Other Russia” in the Thought of the Kazakh Intelligentsia of the Late 19th and Early 20th Centuries (in English).....	79
C. Байдильдина Феллан (Алматы, Казахстан), А. Абдирайымова (Алматы, Казахстан), Е. Джаркинбаева (Алматы, Казахстан) Қазақстанның мәдениет пен өнер арнаулы орта оқу орындары Ұлы Отан соғысы жылдарында. 1941-1945 жж.: құрылымы және динамикасы.....	94
Ж. Құндакбаева (Алматы, Казахстан) Между степными нормами и имперскими ожиданиями: действия казахских правителей во время откочевки калмыков, 1771 г.....	118
Х. Маслов (Астана, Казахстан) Мустамбаев Идрис: персональная история в эго-документах.....	142
A. Porsin (Magnitogorsk, Russia) Reconstructing the Biography of Noyon Ket-Buga of the Naiman Tribe (in English).....	166
Е. Сайлаубай (Астана, Казахстан), К. Алимгазинов (Астана, Казахстан) Формирование паспортной системы в Карагандинской области в 1930-е годы.....	186

The political, historical, and civilizational significance of the capture of Constantinople by the Turks (according to Western sources).

N. Abdukadirov^a , A. Shokatova^b

^a*Al-Farabi Kazakh National University. Almaty, Kazakhstan*

^b*A.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Kazakhstan*

^a✉ nurjigit.85.kanuni@mail.ru

Abstract: There have been many major global political processes and historical events in the history of mankind that have changed the course of development of the largest civilizations. One of these events was the capture of Constantinople by the Ottomans in 1453 and the fall of the Byzantine Empire, which was considered the gateway between the medieval West and the East. The military actions for the capture of Constantinople began on April 6, 1453, and ended on May 29 with the capture of the city by the Ottoman army. The capture of Constantinople marked the fall of the Eastern Roman Empire and the end of an era in the history of culture and civilization. Therefore, this topic is always considered relevant. The capture of Constantinople, the capital of Byzantium, a major center of world culture and civilization, by the Ottoman Sultan Mehmed II on May 29, 1453, marked the beginning of a new historical period in this geography. Although the capture of the city was the result of a military war, its historical and civilizational significance was enormous. Over the years, various theories and scientific concepts have been formed in historical science regarding the capture of Constantinople and the fall of Byzantium. One of the most important events has been described as "the brutal destruction of the city by the Turks and the destruction of the Byzantine culture and civilization that had developed over thousands of years." However, new concepts and theories are currently emerging in historical science that move away from such biased views and positions and become the basis for writing true history. New research now shows that there was interaction between the Turks and Byzantine rulers on the eve of the capture of Constantinople by the Turks and the fall of the Byzantine Empire, the reasons for which are explained by various factors. One important reason for this is that the Turks repeatedly defended Byzantium from outside forces. Although the Turks captured Constantinople, Western historians describe it as a protector of the Christian peoples who were formerly part of Byzantium from outside forces. The article examines the political, historical, cultural, and civilizational significance of the capture of Constantinople by the Turks based on Western sources. The prerequisites and reasons for the fall of Byzantium, as well as its course and results, are considered from a cultural point of view. The works of medieval European chroniclers and humanists contain valuable historical information about the fall of the city and the fate of Byzantium. A new scientific analysis of the findings of modern European historians and scholars working on this problem is carried out, and on this basis, the historical, cultural, and civilizational significance of the topic will be revealed.

Keywords: Constantinople 1453; Ottoman Empire; Byzantium; Istanbul; Culture; Civilization

For citation: Abdukadirov N., Shokatova A. The political, historical and civilizational significance of the capture of Constantinople by the Turks (according to Western sources). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.152, no.3, pp.7-28. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-7-28>

Funding. Scientific article, implemented under the program-targeted funding of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan IRN BR24993132 – "Early and medieval history and culture of the Turkic world based on new valuable materials from the Vatican and Western European countries."

Политическое, историческое и цивилизационное значение взятия Константинополя турками (по западным источникам)

Н. Абдукадыров^а, А. Шокатова^б

^аКазахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан

^бЕвразийский гуманитарный институт им. А.К. Кусаинова, Астана, Казахстан

Аннотация. В истории человечества было много крупных глобальных политических процессов и исторических событий, изменивших ход развития крупнейших цивилизаций. Одним из таких событий стало взятие Константинополя османами в 1453 году и падение Византийской империи, считавшейся воротами между средневековым Западом и Востоком. Военные действия за взятие Константинополя начались 6 апреля 1453 года и завершились 29 мая взятием города османской армией. Взятие Константинополя ознаменовало падение Восточной Римской империи и конец целой эпохи в истории культуры и цивилизации. Поэтому данная тема всегда считается актуальной. Взятие Константинополя, столицы Византии, крупного центра мировой культуры и цивилизации, османским султаном Мехмедом II 29 мая 1453 года ознаменовало начало нового исторического периода в этой географии. Хотя захват города произошел в результате войны, но его историческое и цивилизационное значение было огромным. На протяжении многих лет в исторической науке формировались различные теории и научные концепции относительно взятия Константинополя и падения Византии. Одно из самых важных событий было описано как «жестокое разрушение города турками и уничтожение византийской культуры и цивилизации, которые развивались на протяжении тысячелетий». Однако в настоящее время в исторической науке появляются новые концепции и теории, которые отходят от подобных предвзятых взглядов и позиций и становятся основой для написания подлинной истории. В настоящее время новые исследования показывают, что накануне взятия Константинополя турками и падения Византийской империи имело место взаимодействие между турками и византийскими правителями, причины которого объясняются различными факторами. Одной из важных причин этого является то, что турки неоднократно защищали Византию от внешних сил. Хотя турки захватили Константинополь, некоторые западные историки описывают их как защитников христианских народов, входивших в состав Византии, от внешних сил. В статье на основе западных источников рассматривается политическое, историческое, культурное и цивилизационное значение взятия Константинополя турками. Предпосылки и причины падения Византии, а также его ход и результаты рассматриваются с культурной точки зрения. Труды средневековых европейских хронистов и гуманистов содержат ценные исторические сведения о падении города и судьбе Византии. Проведен новый научный анализ выводов современных

европейских историков и ученых, работающих над этой проблемой, и на этой основе будет раскрыто историческое, культурное и цивилизационное значение темы.

Ключевые слова: Константинополь 1453; Османская империя; Византия; Стамбул; Культура; Цивилизация

Түріктердің Константинопольді алуының саяси, тарихи және өркениеттік маңызы (Батыс деректері бойынша)

Н. Абдукадыров^а, А. Шокатова^б

^аал-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы, Қазақстан

^бА.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, Астана, Қазақстан

Андатпа. Адамзат тарихында әлемдік деңгейдегі көптеген ірі саяси процестер мен ірі өркениеттердің орнын ауыстыратын тарихи оқиғалар болып өткен. Осындай оқиғалардың бірі – ортағасырлық Батыс пен Шығыстың қақпасы саналған Константинопольдің 1453 жылы османдар тарапынан алынуы мен Византия империясының құлауы болды. Константинополь қаласының алынуы 1453 жылы 6 сәуірде басталып, 29 мамырда қаланы осман әскерінің басып алуымен аяқталды. Константинопольдің алынуы Шығыс Рим империясының құлауын және бүкіл бір мәдениет пен өркениеттер тарихының аяқталған кезеңін көрсетіп берді. Сондықтан, бұл тақырып әрқашан да өзекті болып саналады. 1453 жылы 29 мамырда әлемдік мәдениет пен өркениеттің ірі ошағы саналған Византия астанасы Константинопольдің осман сұлтаны II Мехмет тарапынан алынуы осы географияда жаңа бір тарихи кезеңнің басталғанын көрсетті. Қаланың алынуы негізінен әскери соғыстың нәтижесінде орын алғанымен, оның тарихи және өркениеттік маңызы өте терең еді. Ұзақ жылдар бойы тарих ғылымында Константинопольдің алынуы мен Византияның құлауы бойынша әр түрлі теориялар мен ғылыми тұжырымдамалар қалыптасты. Оның ең негізгілерінің бірі – "түріктердің қаланы асқан жауыздықпен қиратуы және мыңдаған жылдар бойына дамыған византиялық мәдениет пен өркениетті жойып жіберуімен" сипатталды. Қаланы алудағы түріктердің әрекеттері варварлық сипатта болды деген тұжырым басым болып келді. Мұндай тұжырымдама әсіресе кеңестік ғылымда ұзақ жылдар бойы қолданылып келді. Дегенмен, қазіргі кезеңде тарих ғылымында еніп жатқан жаңа тұжырымдамалар мен теориялар мұндай біржақты көзқарастар мен ұстанымдардан арылып, шынайы тарихтың жазылуына арқау болуда. Қазіргі кезде жаңа зерттеулер түріктердің Константинопольді алуы мен Византия империясының құлауы қарсаңында түріктер мен византиялық билеушілер арасында өзара байланыс болғанын көрсетуде және оның себептерін әр түрлі факторлармен түсіндіруде. Оның маңызды бір себебі, түріктер Византияны сан мәрте сыртқы күштерден қорғаған. Кейбір Батыс тарихшыларының еңбектерінде түріктер Константинопольді алғанымен, олар Византияның құрамында болған Христиан халықтарын сыртқы күштерден қорғаушы ретінде сипатталған. Мақалада, Батыс деректерінің негізінде түріктердің Константинопольді алуының саяси, тарихи, мәдени және өркениеттік маңызы қарастырылады. Византияның құлауының алғышарттары мен себептері және барысы мен нәтижелері мәдени-өркениеттік тұрғыдан зерттеледі. Ортағасырлық еуропалық хронистер мен гуманистердің еңбектерінде қаланың құлауы мен Византияның тағдыры туралы құнды тарихи мәліметтер сақталған. Сол замандағы еуропалық тарихшылар мен осы мәселемен айналысушы ғалымдардың тұжырымдарына жаңадан ғылыми

талдау жасалады және соның негізінде тақырыптың тарихи, мәдени, өркениеттік мазмұны ашылатын болады.

Түйін сөздер: Константинополь 1453; Осман мемлекеті; Византия; Ыстамбұл; Мәдениет; Өркениет

Сілтеме жасау үшін: Абдукадыров Н, Шокатова А. Түріктердің Константинопольді алуының саяси, тарихи және өркениеттік маңызы (Батыс деректері бойынша). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.152, no.3, 6.7-28. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-7-28>

Қаржыландыру. Ғылыми мақала, ҚР ҒЖБМ Ғылым комитетінің ИРН BR24993132 - «Ватиканның және Батыс Еуропа елдерінің жаңа құнды материалдары бойынша Түркі әлемінің ерте және ортағасырлық тарихы мен мәдениеті» атты бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру бойынша іске асырылады.

Кіріспе

Константинопольдің түріктер тарапынан алынуы мен ғасырлар бойы Батыс пен Шығыстың кілті саналған Византия империясының құлауы туралы ғылымда әлі күнге дейін әртүрлі көзқарастар басым. Оның ішінде саяси, мәселелер мен соғыс факторларынан бөлек «мифологиялық» көзқарас тарих ғылымында әлі басым болып отыр. Бұлай топшылаудың себебі, Византия империясы өзінің құлауына дейінгі бірер ғасыр бұрын ішкі тәртіп пен саясатты күшейтіп, сыртқы күштерге қарсы тұру үшін әскери қуатын жетілдірудің орнына «діни қоғам құру» мен «гуманизмге» бой алдырды. Экономикасын қолөнер мен сыртқы саудаға негіздеп, ал мемлекетінің іргесін дипломатиялық жолдар арқылы ұстап тұрған византиялықтар көп жағдайда сыртқы күштерге төтеп бере алмайтыны анық еді. Бұл дегеніміз, егер Константинопольді түріктер алмағанда, оны бұған дейін крестшілер, славяндар, монғолдар немесе аймақта көшіп-қонып жүрген көшпелі тайпалар басып алуы мүмкін болды.

Мұндай альтернативалық пікірлер Константинопольді алған түріктерге ғылымда «қара күйе жағылуын» азайтатыны сөзсіз. Себебі, еуропалық ғылымда және орыс-кеңес ғылымында османдардың Константинопольді алуына қатысты біржақты пікір мен ұстаным қалыптасқан. Бұл үшін түріктерге «варвар», «жабайы», немесе «мәдениеті төмен» деген айдар тағылды. Ия, османдар жылдар бойы Византияның артын бағып, оның әлсіз тұсын аңдыды. Осман мемлекеті Константинопольді алу жолында сан рет кедергілерге ұшырады. Бұл қаланы алу осман сұлтандарының арманы еді. Османдардың Византияға қыр көрсетуі оны құлатудан бір ғасыр бұрын басталып, ол ақыры 1453 жылы империяның құлауымен аяқталды.

Османдар үшін Константинопольді алу оңайға түскен жоқ. Бірнеше рет блокада ұйымдастырылды, соғыс әрекеттері жасалды. Константинополь қаласының алуының өзі бір тарихи оқиғаны құраса, оның саяси, мәдени және өркениеттік маңызы жеке тақырыпты құрайды. Бұдан көретініміз, қаланы алудың тарихын зерттеу бір мәселе болса, ендігі кезекте оның тарихи, мәдени, өркениеттік маңызын зерттеу өз алдына жеке мәселені тудырып отыр. Бізге белгілісі, түріктердің Константинопольді алуына қатысты зерттеулер өзінің маңыздылығын жоймаған тақырыптар қатарынан орын

алады. Қарастырылып отырған тақырып осының бір бөлігі саналады. Сондай-ақ, Константинопольді алумен бірге Осман мемлекеті мен Византия арасындағы байланыстардың деңгейі мен оның мазмұнын зерттеу өзекті тақырыптардың бірі болып, бұл мәселеге тарихшылардың қызығушылығы артып келеді. Бұл жағдай византия-түрік байланыстары мен оның ерекшеліктерін танып-білуге көмектеседі. Мемлекеттер мен халықтар арасында этникалық, діни, идеологиялық, мәдени және өркениеттік тақырыптарды зерделеу византиялықтар мен түріктердің өркениетаралық өзара әрекеттесу тарихын терең тануға мүмкіндік береді.

Материалдар мен тәсілдер

Түріктердің Константинопольді алуы туралы деректердің ең негізгі тобын византиялық деректер құрайды. Константинопольдің алынуы және Византия империясының құлауы туралы баяндайтын негізгі деректер қатарында төрт византиялық тарихшының: Дука, Лаоник Халкокондил, Критовул, Георгий Сфрандзи және басқалардың еңбектері болып табылады. Олардың тек соңғысы осы қайғылы оқиғалардың куәгері болған. Аталған византиялық хронистердің барлығының болған қайғылы оқиғаға, яғни Константинопольдің түріктер тарапынан жаулап алуына көзқарасы әртүрлі. Бұл әрине қалыпты жағдай. Өйткені, оқиғаны көрген тарихшылар мен хронистердің еңбектері әр түрлі жағдайда және түрлі эмоциямен жазылды ([Византийские](#) историки 2006).

Тарихшылардың пікірінше, мұсылмандармен қарым-қатынастың басынан бастап христиандық ортағасырлық авторлардың оларға деген қарым-қатынасы дұшпандық және менсінбеушілік жағдайлармен көрсетілген. Жоғарыда аталған византиялық авторлар империяның шығыс аймақтарында қалыптасқан жаңа діни және мәдени жағдайға византиялықтардың бейімделуі тақырыбына да бірнеше рет тоқталды. Константинопольдің құлауымен Византияның тарих сахнасынан кетуі туралы мәліметтер Батыс Еуропаның хронистерінің еңбектерінде сақталған. Батыс Еуропаның хронистері мен шежірешілері, тарихшылары мен саяси қайраткерлері Леонард Хиосский, Убертино Пускул, Никколо Барбаро, Жак Тедалди, Йорген, Янош Турочзи, Ян Длугош және т.б. авторлар бұл тақырыпта көптеген мәліметтер қалдырды. Олардың әрқайсысы әр түрлі саяси және діни ұстанымда болып, өз жазбаларында бір кездері ұлы империяның соңғы күндері туралы әңгімелейді. Сонымен қатар, еуропалық хронистердің материалдарын арнайы жинақтаған тарихшылардың еңбектерінің материалдық құндылығы өте терең ([Удальцова](#) 1967).

Византия империясының соңғы жылдарындағы түрік экспансиясы және Осман билігінің Балқан және Византия территорияларына таралуы тақырыбы бойынша деректерді сарапқа салған және сол деректерді өңдеген тарихшылардың қатары артып келеді. Атақты Батыс тарихшылары Ф. Бабингер, С. Рансимен т.б. бұл мәселеде ортағасырлық еуропалық тарихшылардың деректерін жинақтап жарыққа шығарды ([Babinger](#) 1978). Бұл зерттеушілердің еңбектері түрік жаулап алу әрекеттеріне қатысты нақты деректерді жан-жақты зерттеумен ерекшеленеді ([Рязанов](#), Лошкарева 2023). Тарихшылар империяның құлау қарсаңындағы Византияның халықаралық жағдайына баға беріп, XIV-XV ғасырдың бірінші жартысындағы Византиядағы саяси және әлеуметтік өзгерістер мәселелерін қарастырады ([Runciman](#) 1965).

Ғылыми жұмыста алға қойылған міндеттерді орындау үшін XV ғасырдағы еуропалық және византиялық авторлардың тарихи еңбектерімен жұмыс істеу қажет болғандықтан, авторлардың, хронистердің түріктер тарапынан қауіп туралы көзқарастарындағы жалпылық пен нақтылықты анықтауға, олардағы фактологиялық материалдарды жүйелеуге және византиялықтардың мұсылман халықтарын қабылдауының толық бейнесін алуға мүмкіндік беретін салыстырмалы әдіс басымдыққа ие болып табылады. Тарихи-антропологиялық көзқарас кейінгі Византия қоғамының ерекшеліктерін анықтауға, психологиялық көзқарастарды қабылдау стереотиптерін және осы қоғамның Византия үшін дағдарыс кезінде жұмыс істеген мінез-құлық үлгілерін анықтауға көмектеседі. Тарихи материалдармен (тарихи шығармалар, эпистолярлық материалдар, т.б.) тікелей жұмыс кезінде бастапқы материалды талдау үшін мәтінді автордың оған енгізуге ұмтылған мағынасы тұрғысынан барынша дәл сипаттауға мүмкіндік беретін герменевтикалық талдау әдістері қолданылды. Сонымен қатар, қазіргі кезде заманауи әдістердің бірі саналған пәнаралық әдістер мен соған негізделген зерттеулер қарастырылатын мәселенің әлеуметтік және мәдени аспектілерін ашуға көмектесті.

Тарихнамалық шолу

Зерттеу тақырыбы халықаралық соғыс тарихымен байланысты болып, Константинопольдің алынуы мен Византияның құлауы қай кезеңде де ғылымда өтеонстантинопольдің алынуы мен Византияның құлауы қай кезеңде Византия тарихи жазбаларын талдаудағы іргелі ғылыми еңбектер оның тарихына арналған және империяның бүкіл ғұмырында қалыптасқан тарихтың іргелі мәселелерін ашатын зерттеулер болып табылады. Византия мен оның астанасының құлауы туралы негізінен еуропалық, американдық, кеңестік, ресейлік және түркиялық византинистер мектебінің өкілдері айналысты. Сондай-ақ, Константинопольдің құлауы тақырыбында Осман мемлекетінің тарихын зерттеушілер де қалам тартқан. Зерттеу тақырыбына қатысты Батыс ғылымында ауқымды жұмыстар атқарылған. Солардың арасынан Византия тарихын зерттеп, оның құлау тарихына тереңінен үңілген Д. Николь, Р. Кроули сынды батыстық тарихшылар болды (Nicole 1980). Р. Кроулидің зерттеулері Константинополь қаласының алынуы бойынша ауқымды зерттеулер қатарынан орын алады (Кроули 2005).

Келесі кезекте, Константинополь қаласының алынуы мен оның Ыстамбұлға айналуы және бүкіл Византия халқының түгелімен Осман империясының жаңа жүйесіне бағындырылуы, сондай-ақ, олардың жаңа тәртіпке үйренуіне қатысты зерттеулер маңызды бола түсті. Бұл туралы батыс тарихшылары Р.С. Врионис зерттеу жүргізді. Р.С. Врионис византиялықтардың Исламды қабылдау мәселелері мен (Vryonis 1975) Византиядағы мұсылмандарға қарсы полемикалардың шығуын зерттеді. Грек тарихшысы Е. Захариаду гректер мен мұсылмандар арасындағы этно-діни диалогтың формалары бойынша ғылыми талдау жасаған (Zachariadou 2007).

Сол сияқты, Константинопольдің алынуы мен Византияның құлауы туралы тарихшылар М. Баливе мен Х. Лаури өз зерттеулерінде әдетте Византия халқын бағындырудың негізгі жолы – жойқын соғыс қимылдары (Balivet 1999) мен теңдессіз күш көрсету әрекеттері болғаны айтылады (Lowry 1986). Сондай-ақ, бұл мәселе бойынша түрік тарихшылары да қарастырып, олар өз зерттеулерінде византиялықтар мен османдар

арасындағы байланыстар тек әскери қақтығысқа емес, сондай-ақ, олардың бір мәдени кеңістікте бірге өмір сүргенін (Necipoğlu 2009) айтады және түріктер мен грек халқының өзара қарым-қатынасының формалары мен әдістері туралы (Inalcik 1960) мәселе көтерілген.

Константинопольдің алынуы мен Византияның құлауы тарихын және оның саяси, тарихи, маңыздылығы туралы ғылыми тақырыптар кеңестік ғылымда да көтерілді. Кеңестік византинистика өкілдері Ф.И. Успенский мен З.В. Удалъцова бастаған ғалымдар (Успенский 1947) бұл мәселеде әр түрлі жаңарған ғылыми тұжырымдар ұсынды (Удалъцова 1977). Кеңестік византинистика өкілдерінің бұл мәселедегі негізгі тұжырымдары Византияны кресшілер мен Шығыстан шыққан түркі-мұсылман тайпаларының «қысымынан арашалап» алумен сипатталды. Кеңестік ғылымдағы концепция түріктердің Византияға шабуылын жабайы басқыншылық деп біржақты сипаттады (Левченко 1953).

Кеңестік ғылымның жалғасы ретінде қазіргі демократиялық Ресейде бұл мәселе ғылымда өзекті тақырыптардың қатарынан орын алып келеді. Ресейлік тарихшылар арасынан кеңестік, шовинистік немесе басқа да идеологиялық көзқарастардан аулақ болған тарихшылар да бар. Түріктердің Византияға енуі мәселесіне арналған зерттеулердің ішінде Д.А. Коробейников, Р.М. Шукуров сынды тарихшылардың еңбектері ерекше мазмұнға ие (Korobeinikov 2014). Зерттеушілер бұрыннан бір-біріне қарама-қарсы сипатта болған грек-латын мәдениеті мен мұсылман мәдениеті арасындағы қарама-қайшылыққа назар аударып, ол бойынша тың тұжырымдар жасаған (Shukurov 2016).

Нәтижелер мен талқылаулар

Константинопольдің құлауының саяси және тарихи мәні мен маңызы.

Константинополь қаласының құлауының саяси-тарихи маңызы өте терең және ауқымды. Қаланың алынуы мен империяның құлауына қатысты маңызды тұжырымдамалардың бірі діни фактормен байланысты болып, ол – Батыста Рим шіркеуінің Шығыстағы, яғни Византиядағы христиандарға қолдау білдірмеді деп көрсетіледі. Әуел баста Рим империясымен тарихы тамырлас болған Византия Классикалық орта ғасырларда гректердің мемлекетіне айналып, мұнда римдіктердің жүйесі, дәстүрі мен мәдениеті мүлде сақталмағандай көрініс берді. Бұл кезеңде тіпті, Рим қаласы Католик шіркеуінің, ал Константинополь Православие шіркеуінің орталығы болып, Классикалық орта ғасырда бір діннен шыққан екі конфессия арасында шиеленіс күшейген еді. Оның басты мысалы Рим папасы тарапынан бірнеше рет ұйымдастырылған Крест жорықтары болып және оның ішінде ең негізгісі 1204 жылы Константинопольдің римдіктер тарапынан алынуы болған болатын (Clari 1996: 16).

Мұндай жағдайлар православтар мен католиктер арасында діни және саяси қарама-қарсылықты уақыт санап күшейтті. Ал, түріктер бұл жағдайды өте ұтымды пайдаланды. Айта кетерлігі, бұған дейінгі кезде крестшілер немесе итальян мемлекеттері тарапынан Византияға қауіп төнген кезде түріктер оларға көмек беріп отырған. Демек, түріктер Византия астанасын сыртқы күштерден бұрыннан қорғап, оған қызғанышпен қараған. Келесі кезекте 1453 жылы Византия мен Осман мемлекетінің арасындағы соғысы

римдіктер мен түріктер арасындағы соғыс емес, ол гректер мен түріктер арасындағы соғыс деп сипатталды. Бұл туралы византиялық тарихшылар да суреттейді.

Византия тарихшысы Критовулдың жазуы бойынша Константинополь 1453 жылы 29 мамырда, яғни өзінің негізі қаланған уақыттан бері 1124 жыл өткен соң алынды. Император Константин XI Палеолог соғыс майданында қайтыс болды. Византиялық хронист сұлтан II Мехмет пен оған қарсы соғысқа шыққан Византия императорының ерліктерін ерекше суреттейді ([Kritovoulos](#) 1954: 81–82). Қаланың алынуы мен Византия империясы өзінің құлағанын жариялауы бірінші кезекте түріктер үшін тиімді болды. Осман билігі өзінің тарихын жаңартты. II Мехмет сұлтанның есімі бүкіл Еуропаға таралды. Оған халық «Фатих» деп жаңа есім (Fâtih-жеңуші) берді. Византия құлаған соң османдар Еуропа үшін қауіпті күшке айналды. Ең бастысы, Константинопольді алған соң Осман мемлекеті мемлекеттіліктің келесі бір сатысына көтерілді. Осман сұлтандығы империяға айналды. Халықаралық құжаттарда, сол кездегі саяси мәліметтерде Осман империясы Византияның орнына келген жаңа империя ретінде көрсетілді. Осман мемлекетінің билеушісі дәстүрлі түрде «сұлтан» деген титулмен аталды. Ал, шын мәнінде ол әлсіреген және құлаған тарихи империяның орнына келген жаңа, қуатты империя еді.

Қаланың алынуы византиялық тарихшылардың сипаттауы бойынша аса ірі тарихи апатқа теңестірілген, ал сұлтан II Мехмет жаулап алушы тажалмен бейнеленген, оның келуін дүниенің ақырын болжайтын әртүрлі жанрдағы шығармалар дәлелдейді. Түріктердің әскери қимылдарына бүкіл Еуропа таң қалды. Биік қабырғалармен қоршалған және бүкіл Еуропа континентінен көмек пен қолдауға ие болғанына қарамастан, қаланың бірнеше айдың ішінде жойылуы бейне бір табиғи құбылыс сияқты көрінді ([Византийские](#) историки 2006: 14).

Константинопольдің құлауы түріктер үшін Еуропаға қарай жаңа жол ашты. Батыс әлемі, жалпы гректер мен Византия халқының жанын шарпыған ауыртпалықты, мұңы мен ашу-ызасын және қорқынышын сезіне алды. Қаланың алынуы бүкіл Христиан әлемінің ашу-ызасын тудырды. Католик әлемі бұған қатты алаңдаушылық білдірді. Рим папасы бастаған Батыс елдері бұл мәселеде жаңа іске көше бастады. Батыс Еуропа билеушілерінің жаңа жоспары тек Византия астанасын қайтарып алуға тырысу ғана емес, сонымен бірге түрік экспансиясының Еуропада одан әрі кеңеюіне жол бермеу болды. Осы мақсатпен Осман мемлекетіне қарсы крест жорықтарын ұйымдастыруға бірнеше рет әрекет жасалды. Бұл үшін Қасиетті Рим империясының билеушілері жалпы элитасы іске көшуі тиіс болды. Еуропада түріктерге тойтарыс беру үшін жасалған әрекет бойынша Қасиетті Рим шіркеуінің кардиналдары Исидор мен Виссарион және Германиядағы папаның әскери легаты және ең маңыздысы Эней Сильвио Пиколомини ерекше белсенділік танытты ([Runciman](#) 1965: 65). Эней Сильвионы маңызды етіп көрсетуіміздің себебі, ол болашақта II Пий деген атпен 1458-1464 жылдары Рим Папасы болды.

Эней Сильвио Пиколомини Италияда Қайта өрлеу дәуірінің гуманисті, жазушы, ақын, публицист, тарихшы және дарынды адам болған. Ол түріктердің Византияны құлатуына қарсы соғыспен жауап беру үшін алғашқы болып күш жинауға шықты. Ол үшін Константинополь қаласының құлауы үлкен трагедия болды және мұның саяси салдары оңай келмейтінін түсінді. Сондықтан, Рим шіркеуінің әр түрлі ұстанымдарына

қарамастан Христиан әлемі үшін қызмет етуге дайын болды. Бұл Эней Сильвионың жеке адами ұстанымы еді. Эней Сильвио Пиколомини Константинополь қаласын мәдениет пен білімнің орталығы болған дейді. Бұл туралы оның: «Жас кезінде өзін ғалыммын деп санаған кез келген итальяндық, өзінің Константинопольде оқығанын жазады» - деген сөзі мысал бола алады ([Runciman](#) 1965: 14). Автордың сөзінен көретініміз Константинополь ортағасырлық білімнің негізгі орталығы болған. Алайда, оның талпыныстары нәтижесіз болды. Қасиетті Рим империясында орын алған күрделі ішкі жағдай еуропалық билеушілерді біріктіріп, Шығыста жаңа соғыс қимылдарын ұйымдастыруға кедергі болды. Эней Сильвио үшін Константинополь мәңгілікке жоғалғандай болды ([Silvio](#) 1967: 15-18). Византия халқы мен оның айналасындағы аймақтар, дәлірек айтқанда Балқандағы Православ халықтары Осман империясының құрамына қосылды.

Константинопольдің құлауы Батыста Рим империясының Шығыс Еуропадағы қимылдарының шектеусіз іске асуы мен оның бейберекет саясатының енді өмір сүрмейтінін көрсетті. Түріктердің Константинопольді иеленуі мен олардың Еуропаға қарай жылжуы Батыс әлеміне жаңа бір қауіптің келе жатқанын сездіргендей болды. Византияның құлауы осындай бір халықаралық саяси мазмұнға ие бола отырып, ендігі кезекте түріктердің ары қарай Батыс әлеміне қауіп төндіруі туралы Батыс қоғамында бір стереотип қалыптасты. Мұндай стереотиптер түріктермен соғыстың әлі де болатыны туралы мәселені көтерді. Византияның құлауы Христиан әлемі үшін ауыр шығын болғаны туралы ойлар мен пікірлер Батыста қарама-қайшы саяси, діни және философиялық көзқарастарды барынша өзгертті. Бұрынғы кезде екі негізгі орталықтан басқарылған Христиан әлемі енді жалғыз орталыққа арқа сүйеді. Тек Рим қаласы ғана Христиан әлемінің бастапқы моноцентризмін қайта оралатыны анық болды. Бұл туралы итальяндық гуманист Эней Сильвио Пиколомини «екі көздің бірі жұмылды, екі қолдың бірі жұлынды» деп жазды ([Silvio](#) 1967: 18-21).

Ең маңызды мәселе Константинопольдің құлауынан кейін Еуропаның қалған бөлігіне төнуі мүмкін болған саяси қауіптің алдын алу керек болды. Итальяндық билеушілер мен саясаткерлер және оқыған білімді адамдар мен гуманистердің ешқайсысы жаулап алушылардың Италияға қарсы жорық жоспарлап жатқанына күмәнданбады. Бұған қарсы шара ретінде жаңа крест жорығын ұйымдастыру идеясы алға тартылды. Бұл тақырып әдетте итальяндық гуманистердің 1453 жылғы оқиғаға алғашқы жауаптарын білдіретін жеке үндеулерде де, бүкіл трактаттарда да көрініс тапты ([Пашкин](#) 2008: 261-262).

Константинопольдің құлауы саяси тұрғыдан да, тарихи тұрғыдан да, мәдени-өркениеттік тұрғыдан да ұзаққа созылған үлкен дағдарыстың жолын салып берді. Оның басты факторлары діни мәселелермен, яғни Ислам және католиктік Христиан дінімен байланысты болды. Осман империясы Ислам империясы, ал Қасиетті Рим империясы католиктік Христиан империясы болды. Батыста осман-түріктеріне деген жеккөрушілік қалыптасты. Осман империясы үшін Батыс әлемі аса қауіпті күш саналды. Расында да Батыс әлемі күшті болып, оның негізгі күші еуропалық империялар болса, ал негізгі ұйытқысы Рим Папасы болды. II Мехметтен кейін билікке келген сұлтандар Батыс әлемінен шыққан католиктік кресшілер, госпитальерлер, ордендерден құралған әскерлермен жиі соғысып отырды.

Византия құлағаннан кейін пайда болған саяси жағдай континентте алға басып келе жатқан түріктерге қарсы күштерді жұмылдыру үшін Батыста еуропалықтар арасында

өзара ынтымақтастық мәселесі көтерілді. Еуропада католик шіркеуінің христиандық бірлікке шақыруы мен крест жорығын уағыздау мұндағы саяси көзқарасты өзгертті. Жоғарыда аталғандай, бұл идеяны Эней Сильвио Пиколомини қолға алғаны көрсетіледі. Түріктерге қарсы идеологиялық шараларды ұйымдастыруды Касиетті Рим империясының билік өкілдері немесе императордың өзі емес, діни қауымдастық басшылары мен гуманистер ұйымдастырды. Христиан діні өкілдерінің арасында түріктерді Еуропадан қуып шығару тек бір мемлекет емес, бүкіл еуропалық кеңістіктегі міндет ретінде қарастырылды. Бірақ бұл жоспарды жүзеге асыру қиын болып, бұл жолда туындаған басты мәселені барлық гуманистер континентте саяси бірліктің жоқтығынан көрді. Еуропада әулеттер арасында орын алған кикілжіңдерді тоқтату мен ішкі саяси бірлікті нығайту жұмыстары батыстық ағартушылар үшін ең маңызды қызметтердің біріне айналды (Mertens 1991: 46-51).

Түріктер де қапыда қалғысы келген жоқ. Олар да христиандарға соққы беру үшін ең қолайлы сәттерді қарастырды. Италияндық Қайта өрлеу заманының өкілдері арасынан мұсылмандарды өз қылышымен өздерін кесу туралы идеяларды ойластырды. Солардың бірі, гуманист Флавио Биондо мұны келесі бір крест жорығын ұйымдастырудың бастамасы ретінде көрсетті және ол өз идеясы мен ұранын христиандар арасында бейбітшілік орнатудан бастауға шақырды (Flavio 1927: 40-42). Мәселені шешу үшін Батыс әлемінде талантты көшбасшы іздеді, алайда оған сай келетін үміткерлер бірден табылмады. Түріктерге қарсы күресті басқаруға лайықты деп табылған тұлғалар сол кездегі итальян және испан мемлекеттерінің өкілдері Рим Папасы Николай V, Арагон және Неаполь королі Альфонсо V және Қасиетті Рим императоры III Фридрих саналды.

Римдік хронист Леонард Хиос өз жазбаларында қаланың қирандысы туралы аянышты түрде көрсетеді. Ол 1453 жылы 16 тамызда, яғни қала құлағаннан кейін екі жарым айдан кейін Рим Папасы Николай V-ге Константинопольдің жойылуы туралы хат жазды. Хат көп ұзамай кең таралып, тіпті грек тіліне аударылған (Сперанский 1956: 196).

Осман империясы болса өз саясатын ары қарай жалғастыра берді. Константинопольді алғаннан кейін II Мехмет өз мемлекетінде реформалар жүргізді. Ол өз алдына бір кездері ұлы Византия империясының іргетасын түпкілікті жою міндетін қойған жоқ, керісінше, империяға Ислам негіздерінде жаңа өмір беруге ұмтылды. Оның көзқарасы бойынша, жаңа империя Византия сияқты көп ұлтты болуы керек және барлық халықтар мен діндердің әртүрлі мәдени дәстүрлерін бір аумақта бейбіт қатар өмір сүруі тиіс еді. Сұлтан Константинопольді империяның астанасы етіп, қаланың атын Ыстамбұл деп өзгертті және қаланың сәулеттік келбетін біртіндеп қалпына келтіріп, қайта құруды бастады. Қаланың қабырғалары қалпына келтірілді, казармалар, жаңа сарайлар – Топкапы сарайы, Фатих мешіті салынды. Бұрынғы Византия астанасының базарлары негізінде әлемдегі ең үлкен жабық базарлардың бірі – Үлкен базардың құрылысы басталды.

Константинопольдің құлауының ең маңызды тұсы қаладағы бұрынғы шіркеулердің біразы мешіттерге айналды. Алтыншы ғасырда салынған Әулие София патриархалдық православие соборы да мешітке айналдырылып, Аясофия деп аталды. Оған мұнаралар қосылып, собордың күмбезінің тәжі айға ауыстырылды. Жаулап алынған аумақтардың христиан халқының үлкен бөлігі мұндай өзгерістерге наразылықпен қарады. Өз билігін нығайту үшін II Мехметке бұрынғы Византия халқын жаулап алуға бағытталған мемлекеттік деңгейдегі шараларды қабылдады (Kinross 2009: 122-128). Ол бойынша

осман билігі Византия халқы мен түріктерді бөліп-жармай бір тудың астына біріктіруге тырысты.

Дін қай кезеңде болмасын мәдениет пен өркениеттің негізгі кілті саналған. Константинопольдің құлауы мен оның артынан Византияның тарих сахнасынан кетуі әлемдік екі діннің арасында үлкен саяси тартыс тудырды. Бұған Осман империясында христандық орындардың мұсылмандық орындарға айналуы, түріктердің дін үшін соғыс идеологиясы себеп болды. Рим Папасы мен Католик орталығы және Христиан мемлекеттерінің билеушілері мен идеологтары, гуманистері Осман империясының исламдық саясатына қарсы тұрды. Бұл жағдай Осман империясы мен Рим шіркеуі бастаған Батыс мемлекеттерінің арасында ұзақ жылдарға, тіпті ғасырларға созылған үздіксіз діни соғыстардың тууына алып келді. Христиан әлемінің басында тұрған Рим шіркеуі әрқашан Еуропа мемлекеттерінің басшыларын түріктерге қарсы айдап салып отырды. Соның салдарынан сұлтан II Мехметтен кейін тақта отырған сұлтандар Батыс әлеміне қарсы толассыз соғыстар жүргізді.

XV-XVI ғасырлардың шегінде Еуропада католик мемлекеттері сыртқы дұшпандарға қарсы, әсіресе мұсылмандарға қарсы «Қасиетті Одақ» құрылды. Бұл одақ өзінің аты айтып тұрғандай діни одақ болып, батыс ағартушыларының идеологиясы бойынша Ислам агрессиясына, яғни Осман империясына қарсы тұрды. Рим Папасының инициативасымен «Қасиетті Одақ» құрамына әр жылдарда Еуропа мемлекеттері оның ішінде, Венеция, Испандық және Австриялық Габсбургтер, Мальта, Генуя, Савойя мен Италияның басқа да ұсақ мемлекеттері мүше болды. Әскери қимылдар алма-кезек сәтті жүрді (Kinross 2009: 266). Басты мақсат, түріктерді Батыс Христиан әлеміне қарай енгізбеу болды.

Осман сұлтандары I Селім, Сүлеймен Кануни және II Селім тұсында Осман империясы Батыс пен Шығыстағы аса қуатты империя болып, ол Еуропада аса ірі соғыс қимылдарын жүргізді. Сүлеймен сұлтан 1529 жылы Еуропаның жүрегі болған Венаны қоршауға алды. Осман әскері құрлықта, теңізде мықты болып, ол Еуропада ең қуатты армия саналды. Ешбір Христиан мемлекеті онымен бетпе-бет келе алмады. Әсіресе, Сүлеймен сұлтан кезінде түріктер Еуропаның аспанына қарабұлт сияқты төнді. Бұл туралы еуропалық елшілер мен тарихшылар жазды (Coles 1986: 146). Австриялық Габсбургтер, Венеция мемлекеттері мен Орталық және Оңтүстік Еуропаның ұсақ княздіктері, (мажарлар, валахтар, украиндар, поляктар т.б.) Осман империясына тұрақты салық төлеп тұрды.

Қасиетті Рим империясының Ыстамбұлдағы елшісі Ожье Гислен Бюсбектің мәліметтеріне қарағанда, XVI ғ. османдардың Персиямен қайшылықтары түріктердің батысқа қарай жиі-жиі экспансиялар жасауына мүмкіндік бермей, Еуропаның құтқарушысы ретінде саналды. Ол Осман империясы туралы: «Империя бай, қуатты, сарқылмайтын күштерге, жеңіске жетуге деген қабілетке, мызғымастық пен сән-салтанатқа ие. Ал біздің жақта ше? Кедейшілікке ұшыраған, азып-тозған халық, құлдыраған байлық, оты сөнген рух, сенімге ие емес күш-кемеліне жетпеген білім мен ғылым, өз қолбасшысына бағынбайтын жауынгер, ішкілікке салыну, бассыздық. Жауымыз жеңіске жетуге дағдыланған болса, ал біз керісінше жеңіліске ұшырауға дағдыланғанбыз. Осы бетпен біз алдағы істерден үміттені аламыз ба? – деп жазады (Lewis 2002: 109–111). Бұл мәлімет Ыстамбұлдың алынуынан бір ғасыр өткеннен кейінгі жағдайды баяндап тұр. Бұл кезде де Осман мемлекетінің Батыс елдерімен саяси шиеленістері әлі жалғасын тауып жатты.

Ыстамбұлдың алынуымен басталып, уақыт өте күшейген саяси, діни, идеологиялық соғыстар мен тартыстар тек XVII ғ. соңына қарай саябырсыды. Оның себебі, Осман империясының бірте-бірте әлсірей бастауымен және керісінше еуропалықтардың ауызбірлігінің артуымен түсіндіріледі. 1683 жылы сұлтан IV Мехмет тұсында Христиан әлемінің ең ірі орталығы саналған Вена түріктер тарапынан екінші рет қоршауға алынды. Бұл жағдай еуропалық ірі күштердің бірігуіне ықпал етті. Осман империясының агрессиясына қарсы соңына дейін соғысып, түбегейлі бір шешім шығару қажет деп тапты. Мұның барлығы Папа тарапынан ұйымдастырылды және ол 1683-1699 жылдары жүзеге асырылды. Бұл соғыс Осман империясының тарихында «16 жылдық» соғыс деп аталып, ол еуропалықтармен ұзақ уақытқа созылған соғыс жағдайларымен сипатталады. Осман империясы негізгі үш майданда соғысты, олар Австрия, Речь Посполита (Польша) және Венеция болды. Аталған мемлекеттерге Рим шіркеуі дем беріп, Осман мемлекеті олардың қарсылығында жалғыз өзі қалды (İnalçık 2011: 145).

Ұзаққа созылған соғыстан қажыған Осман империясы келісім сұрауға мәжбүр болып, алайда келіссөздер жүргізілсе де ешқайсысы нәтиже бермеді. Ақыры, 1699 жылы Англия мен Голландия мемлекеттерінің араласуымен Карловице (Карлович) келісімі қабылданды. Карловице келісімі Австрия, Венеция және Польшамен жеке-жеке жасалды. Карловице келісімшарты Осман империясының халықаралық аренада беделі төмендеп, империя тарихында «Тоқырау» кезеңі басталды. Осман империясы өзінің Еуропадағы бұрынғы территорияларынан қол үзе бастады. Ал еуропалық одақтастар бұл жағдайларды ұтымды пайдалана отырып, Фатих Мехмет, Қаһарлы Селім және Кануни Сүлеймен сұлтандардың кезінде Еуропаны дүр сілкіндірген Осман империясын осындай ауыр келісімшарттарға баруға мәжбүр етті (İnalçık 2011: 152). Венадағы одақтастар әскерімен болған соғыстағы жеңілістен соң он алты жыл бойы сәтсіздіктен көз аспаған османдар, ғасырлардан бері өз қоластында ұстап келген Мажарстан, Подолия, Украинадағы иеліктерінен қол үзді (Sallabi 2007: 424).

Сонымен, осман сұлтаны II Мехметтің 1453 Константинопольді алуы ұзаққа созылған саяси, діни және өркениеттік проблемаларды тудырып, ол ғасырларға жалғасқан саяси және діни соғыстың орын алуына алып келді. Қорыта айтқанда, Константинопольдің алынуы Батыс Христиан әлемінің оянуына және олардың бірігуіне жаңа серпін берді. Константинопольді алумен түріктер бүкіл Батыс Христиан әлемін өзіне қарсы қойып алды және оның нәтижесін тарих осылай көрсетті. Түріктер қаланы алғаннан кейін Батыс елдері екі жарым ғасыр бойы Византия үшін кек қайтару мақсатында Осман империясымен соғыс жүргізді.

Ал, XVIII ғасырдың басында Еуропада Ресей күшейіп келе жатқандықтан, ол өзінің басты стратегиясын Ыстамбұл мен оның бұғаздарына қарай бағыттады. Осы кезден бастап екі ғасырға созылған орыс-түрік соғыстары мен шекара мәселелері басталды. Осының негізінде Батыс Христиан әлемі, Ыстамбұлды орыстардың «еншісіне» қалдырды. Себебі бұл кезде Ресей күшейіп, ол Православие әлемінің ең қуатты мемлекеті саналды. XVIII ғасырдан бастап күшейген Ресей империясы Осман империясымен орын алған соғыстардың нәтижесінде Ыстамбұлды бернеше рет қоршауға алып, оны Православие әлеміне кері қайтару үшін әрекеттенді. Мұндай әрекеттер тіпті XIX ғасырдың соңы мен Бірінші Дүниежүзілік соғысқа дейін жалғасты. Бірақ, ол мүмкін болмады.

Сонымен, II Мехметтің 1453 Константинопольді алуы ұзаққа созылған саяси-тарихи, діни, идеологиялық сипаттағы халықаралық мәселелер мен соғыстардың тууына

ықпал етіп отырды (Nicole 1980: 94–96). Түріктер Ыстамбұл үшін екі жарым ғасыр бойы (XV ғ. екінші жартысы–XVII ғ.) Батыс Христиан әлемімен күрес жүргізсе, екі ғасыр бойы (XVIII–XX ғ. басы) орыстармен соғысты. Империяның құлдырауы процесінде Ыстамбұл қаласын түріктер әрқашан барын салып, қорғады. Мұның барлығы түріктердің Константинопольді алуының саяси, тарихи орны мен рөлінің үлкен екенін және мәдени-өркениеттік мәні мен мазмұнының терең екенін көрсетеді.

Қаланың алыну тарихындағы мәдени-өркениеттік фактор және Батыс гуманистерінің көзқарастары мен тұжырымдары

Тарих ғылымында қоғамдық-тарихи процесті зерттеудегі белсенді тәсілдеріне сүйене отырып, әлемдік мәдениеттің өзегі негізінде ерте заманнан қалыптасқан мәдени-өркениеттік орталықтар мен олардың тарихы мен тағдырын көрсете аламыз. Осы орайда ірі мәдениет ошақтарының қай кезеңде болмасын ірі саяси орталықтарға айналатынын көруге болады. Ал, саяси орталықтардың қалыптасуы мәдени және өркениеттік детерминанттардың ықпалымен жүзеге асады. Яғни, адамзаттың тарихи даму процесінде қалыптасқан ең дамыған саяси орталықтар мәдениет пен озық өркениеттердің қалыптасу қайнар көзіне айналады. Мысалы, Константинополь ірі мәдениет пен өркениеттің ошағы бола отырып, ол үлкен саяси орталыққа және уақыт өте ол жан-жақтан келген сыртқы күштердің арасында геосаяси проблемаға айналды. Мысалы Батыс Еуропада Римнің мәдениет және өркениет орталығы болғаны белгілі және ол сонымен бірге аймақтың саяси кеңістігінде үстемдік еткен саяси орталық саналған.

Византия өзінің өмір сүруінің соңына дейін ортағасырлық Еуропадағы ең ірі мәдени орталық ретіндегі орны мен рөлін сақтап отырды. Константинополь және онымен іргелес жатқан Мистра аймағы Византия өркениетінің жойылған соңғы орталықтары еді. Батыс Еуропада Константинопольдің құлауы туралы алғашқы хабар оның жаулап алынуынан соң бір айдан кейін, 1453 жылы 29 маусымда жетті. Қаланың алынуы Батыс қоғамында үлкен таңданыс тудырды, бұл римдіктер үшін күтпеген оқиға еді. Екінші жағынан халықты қорқыныш пен үрей және ашу мен ыза кернеді. Қоғам белсенділері мен гуманистер қоғам алдына шығып сөз сөйлеп, оқиға мен қалыптасқан жағдайға қатысты пікір білдірді. Ең бастысы, оқиғаның нәтижелері мен салдарын Батыс әлемінің даму перспективасымен салыстырып талдау қажет болды. Олардың сөйлеген сөздері мен ой-пікірлері, көзқарастары қалыптасқан жағдаймен жанасымды болып, сол арқылы өз сезімін жеткізген. Батыста бұл оқиғадан кейін өмірге келген ғалымдар мен гуманистер Константинопольдің алынуы мен Византияның құлауы бойынша тарихи пікір қалдырып отырды. Батыс гуманистерінің көзге көрінетін реакциясы Византия халқының қайғылы тағдырына қатысты көрсеткен терең эмоционалды күйзеліс пен өкініш болды. Ортағасырлық гуманизмнің өкілдері, ғалымдар мен тарихшылар қаланың алынуына қатысты әр түрлі пікірде болып, құнды еңбектер жазып қалдырған (Погодин 2013: 28–33).

Византияның құлауы жалпыеуропалық мәдениеттің дамуы үшін үлкен соққы болғаны айтпаса да түсінікті. Батыс гуманистерінің де жан күйдіретін себебі осы болып, сондықтан, олар жағдайды қайғылы түрде сипаттауға дайын болған. Мысалы, атақты гуманист Эней Сильвио Рим шіркеуінің кардиналы, неміс философы Николай Кузанскийге жазған

хатында: «қала көшелерімен ағып жатқан қан жаңбырдан кейін аққан өзендер сияқты» деп өте қайғылы түрде бейнелеген. Ол 1453 жылғы бұл оқиғаны: «Түріктер бейбіт тұрғындарды өлтірді, ашу-ыза мен зорлық-зомбылық, христиан шіркеулерін қорлау мен қирату, киелі жерлерді қорлау – орын алған қайғылы оқиғаның жалпы көрінісі осы» - деп сипаттады. Бұл мәлімет бірінші оқиғанда өте ауыр әсер қалдырады. Ал, енді мұның шындығына келсек, адамдардың қырылуы мен ғимараттардың қирауы соғыста негізінен болған оқиға. Осы орайда, автордың жазбаларын талдаған бүгінгі тарихшылардың көбісі мұнымен келісетін де сияқты. Себебі, қаланың алынуы үшін болған бұл соғыс тарихтағы ең ауыр шайқастардың бірі саналады. Ал, Эней Сильвионың өзі мұны көрмегенімен, ол өзінің қала туралы тұжырымының дұрыстығына күмән келтірмеді (Пашкин 2008: 260). Сондай-ақ, Эней Сильвио Константинопольдің құлауын «Гомер мен Платонның екінші өлімі» деп атап, ежелгі дәуір философтары мен ақындарының тамаша шығармаларын енді қайдан іздеу керек деп тұжырымдады (Runciman 1965: 66).

Батыс қоғамында Византияның құлауы мыңжылдықтар бойы қалыптасқан мәдениет пен өркениеттің жойылуын қамтамасыз етеді деген тұжырым басым болды. Византиялық мәдениет пен өркениетке қатысты венециялық патриций, гуманист Лауро Квирини «грек ғылымы мен әдебиетінің орны толмас шығыны» деп сипаттап, 120 мыңға жуық кітаптың жоғалғаны туралы жазды (Monfasani 1977: 35–40). Мұндай жағдай соғыс кезінде орын алған болуы да мүмкін. Әрине, мұндай ауыр соғыс кезінде әр түрлі фактілер орын алады. Дегенмен, түріктер арнайы кітап өртеу мен кітапхананы қирату ісінен аулақ болған. Түріктерде кітап оқу мен діни білім басым болып, дін мен мәдениетке құрмет көрсетілген.

Константинопольдің алынуы шын мәнінде түріктерге деген еуропалық көзқарас пен болмыстың өзгеруінің басты факторы болды. Бұл жағдайды еуропалық гуманистер Шығыстан Еуропаға қарай күшейіп, дамып келе жатқан Осман империясының мықты қарсылас екенін және онымен бетпе-бет келу қауіпті деп түсінді. Дегенмен олар шығыстық билеушілерге тойтарыс беру керек екенін айтты. Константинопольдің алынуын сынаған және оның аса ірі мәдени-өркениеттің дағдарысқа ұшырағанымен сипаттаған ортағасырлық итальяндық тарихшы, хронист Флавио Биондо тарапынан жазылған мәліметтер бойынша осы мәселе көтеріледі. Ол болашақта Еуропаның басқа әлемнен басым түсетінін айта отырып, онда «парсы патшасы Ксеркс сияқты азиялық жаулап алушылар бұл жерде ұзақ тұрмаған және әрқашан тез қуылып отырған» – деп салыстырмалы талдау жасады. Оның ойынша Константинополь мен Византия қайта қалпына келеді деген идея басым болды (Flavio 1927: 44–45).

Қала алынбай тұрып, Рим мен Константинополь арасында мәдениет пен білім саласында ұзақ уақыт бойы өзара қарым-қатынастар жүріп отырған. Константинополь, Морей және Афон арқылы Византия ғалымдары, теологтары, мәдениет қайраткерлері, суретшілері мен сәулетшілері Шығыс және Батыс Еуропаның білімді адамдарымен тығыз мәдени және діни байланыс орнатқан еді (Удальцова 1977: 22). Босфордағы және Мистрадағы Византия өркениетінің соңғы орталықтарын түріктердің басып алуы бұл бастапқы мәдени байланыстарды толығымен жоймаса да оны өте қиындатты. Византия мәдени дәстүрінің кейінгі кезеңдерде түріктер тарапынан құлдырау мүмкіндігі туралы ойлар батыстықтар үшін күмәнді сұрақ болды. Бірақ, мұндай ойлар мен пікірлерді Батысқа қоныс аударған грек ғалымдарының, ойшылдарының, өнер қайраткерлерінің

әрекеті теріске шығарды. Олар Римге бара алды және бұған осман билігі тарапынан кедергі болмады. Гректен шыққан ғалымдар мен ойшылдардың тіпті Қайта өрлеу дәуірінде Батыс Еуропа мәдениетінің дамуына үлес қосқаны мәлім ([Удальцова](#) 1977: 24).

II Мехмед әскері Константинопольді қоршау кезінде хронист, әдебиетші Нестор Искандер қарапайым жауынгер ретінде сұлтан әскерінің қатарында болды. Бүкіл қоршау оның көз алдында өтті. Қоршау кезінде ол жасырын түрде оқиғаларды күнделікке түсірді. Ол түріктерден жасырынып, кейде ауру болып көрініп, кейде достарының көмегімен болып жатқанның бәрін бақылап, күн сайын қала сыртында жасалып жатқан істерді жазып отырды. Ол түріктердің әскерімен қалаға кіру кезінде бірден сенімді және жаулап алу туралы мәліметтерді жинады. Қоршаудағы Византия әскерінің түріктерге қарсы қалай соғысқаны туралы қорқынышты және таңғажайып оқиғаларды есте сақтау үшін жинаған барлық фактілерді сипаттады және оларды христиандарға берді. Ең негізгісі Нестор өз жазбаларында бүкіл бір өркениеттің бітіп бара жатқанын күйініспен жазған. Ол түрік армиясында болып, мұсылмандықты қабылдаса да, Христиандарға бүйрегі бұрып тұрған ([Флоря](#) 2017: 13–16).

Келесі кезекте, венециялық хронист Барбаро Николо өз материалдарында қаланың құлауы мен оның өркениеттік маңызына қатысты мәліметтерді суреттейді. Византия астанасын түріктердің қоршауына куә болған ол бұл туралы 1451 жылдың 2 наурызы мен 1453 жылдың 29 мамыры аралығындағы оқиғаларды қамтитын күнделік түрінде егжей-тегжейлі күнделікті жазбалар жасады, сонымен қатар басқа куәгерлердің есептерін қолдана отырып, 1453 жылы 4 шілдеде Венецияға қайтып оралғаннан кейін ол өзінің күнделігін толтырып, бірнеше мәліметтерді қосады ([Nicolò](#) 1856: 18–20). Британдық тарихшы, византинист Стивен Рансимэн өз есебінде Барбароның мәліметтерін шынайылығы мен құндылығына байланысты ол туралы: «Батыс деректері ішіндегі материалдық құндылығы ең жоғары» мәлімет деп атады. Оған сүйене отырып, Константинопольді қоршау оқиғаларын күнбе-күн сипаттайтын және баяндайтын мәлімет ретінде көрсетеді ([Runciman](#) 1965: 165).

Тақырыпқа зерттеу жүргізуде византиялық авторлардың да еңбектеріне сүйенуге болады. Олардың ішінде түріктерді жеккөрушілер де жақтаушылар да бар. Православие шіркеуі мен Палеолог әулетінің дәстүрлеріне адал болған және түріктердің қоршауына қатысқан, тіпті тұтқында болған византиялық тарихшы, хронист Джордж Сфранцестің шығармасы Отанға деген сүйіспеншілік пен оны жаулап алушыларға деген өшпенділікке толы ([Sphrantzes](#) 1980: 27–29). Бұған қарай отырып, сол заманғы тарихшылар мен куәгерлердің көзқарастары мен ұстанымдарын аңғару қиын емес. Мысалы тарихшы Дука еуропалық және христиандық одақтың жақтаушысы болды, ол ең алдымен, византиялықтар жағында соғысқан генуялықтардың еңбегін көрсетуге тырысты және сонымен бірге өзінің бақытсыз отандастарына деген сүйіспеншілік пен аяушылықты сезінді ([Doukas](#) 1975: 192–195).

Сонымен қатар, болған оқиғаға тікелей реалистік тұрғыдан қараған куәгер авторлар да болған. Византиялық куәгерлер арасында афиналық Лаоник Халкокондил өз еңбектерінде бұрыннан әлсіреген Византияның қирандысының орнына дамыған жас Осман мемлекетінің ерекше жылдам өрлеуі туралы процесті көрсетеді ([Chalkokondyles](#) 1996: 15–16). Сол сияқты, келесі бір атақты византиялық тарихшы Михаил Критовул тақырыпты объективті суреттеуге тырысқан. Ол Византияның күні бітіп отырғанын

көрсетті. Дін мен мәдениетке көп көңіл бөлген Византия билігін айыптады. Ол өз атынан сұлтан II Мехметке хат жазды ([Grecu](#) 1963: 25-29). Бұл үшін Критовул кейбір зерттеушілер тарапынан «сатқын» деген атқа ие болған. Бұған келесі бір жағынан тарихшының сұлтан II Мехметтің саяси және әскери қимылдарына қатысты кітап жазуы себеп болды. Дегенмен, сонымен бірге ол өз отанына деген құрметі мен сүйіспеншілігін сақтап қалды. Қаланың алынуын әр түрлі көзқараспен бейнелеген византиялық тарихшылардың берілген мәліметтері құндылығымен әсер қалдырады. Сондықтан, бұған зерттеушілер әділ баға бергені абзал.

Константинополь құлағанымен, түріктер византиялық және грек-римдік тарих пен мәдениетті немесе тіл мен дінді жойып жіберген жоқ. Оның басты мысалы XIX ғасырда гректер Осман империясынан тәуелсіздік алған кезде өзінің тілі мен мәдениетін толықтай сақтап қалғанын көрсетті. Осман билігі әу бастан-ақ Византия халықтарына тек өзіне бағынуды және салық төлеуді талап еткен болатын. Кеңестік және еуропалық ғылымда жоғарыда аталғандай Византияны құлатумен қатар, византиялық мәдениет пен өркениетті жойып жіберу мен құлатуда түріктерді айыптау дәстүрге айналған. Дегенмен, мұндай тұжырымдар біржақты болып табылады. Себебі, жоғарыда келтірілген мәліметтер бойынша талдауларға қорытынды жасасақ, түріктер византиялық мәдениет пен өркениеттің мұрасын жойып жіберген жоқ. Оның басты дәлелі Осман мемлекетінің аумағында грек-римдік мәдениет орындары қазіргі кезге дейін сақталған.

Осылайша, кейбір Батыс авторлары үшін қаланың алынуы мен Византияның құлауына қатысты орын алған оқиғалардың желісін Батыс христиан әлемінің одан әрі даму перспективаларымен пара-пар салыстырылып көрсетілді. Оның алғашқы болып көрінетін реакциясы батыстықтарда Шығыс христиандарының қайғылы тағдырына терең эмоционалды күйзеліс пен өкініш ұзақ уақыт сақталды. Шығыстан хабарлар бірте-бірте және бөлшектеп келгенімен, латын авторлары онсыз да оларды ең қайғылы реңктермен сипаттауға дайын болды.

Константинопольдің алынуы мен оның Ыстамбұлға айналуына қатысты атақты османтанушы, ғалым румын тарихшысы Николае Йорганың тұжырымдары назар аудартады. Н. Йорга өзінің «Византиядан кейінгі Византия» кітабында «1453 жылы империя құлағаннан кейін Византияның өмірі мен онда қалыптасқан институттар бір күнде жойылып кеткен жоқ. Әсіресе, Византия мәдениетінің өмірі тоқтаған жоқ және ол Константинопольдің өзінде түріктердің қол астына өткен кезде де өмір сүрді» - деп көрсетілген ([Iorga](#) 2000: 232-234). Расында да сұлтан II Мехмет тұсында түріктер византиялық мәдениеттің ірі бөлігін өзіне қабылдады. Оның негізгілері құрылыс пен архитектура, күнделікті өмір мен қоғамдағы тәртіп, яғни Рим құқығының нормаларын және әдебиет пен өнердің мұрасын сақтап қалды.

Константинопольдің құлауы бойынша іргелі еңбектердің мазмұнын талдай отырып, көптеген қорытынды тұжырымдар жасауға болады. Қаланың түріктер тарапынан алыну жоспары византиялықтар мен мұсылмандар арасындағы байланыс мәселесін ортаға шығарды және ол бірқатар зерттеушілер үшін өзекті тақырып болды. Византия әлемі мен өркендеп келе жатқан Ислам өркениеті арасындағы мәдени және діни диалог проблемалары бұл тақырыптағы негізгі фактор саналады ([Zachariadou](#) 2007: 301–302). Бұдан тыс, XX ғасырда Батыс ғылымында түріктерді грек мәдениетін жоюшы ретінде

айыптау мәселесі күн тәртібіне ілінді. Ол бойынша османдықтар эллинизмге сыртқы күш ретінде әрекет етті деп көрсетілді (Vryonis 1971: 404-406). Бір қырынан қарағанда Византияның құлауы локалды мәдениеттің алмасуын көрсеткен еді.

Дегенмен, келесі бір қырынан алғанда эллинистік мәдениет уақыт кеңістігінің ауысуына байланысты жойылғанын ескерсек, оның себептерін османдардан іздеу негізсіз саналады. Себебі, Осман империясы құрлықтардың арасын толықтай иелік еткен соң, да византиялық өркениет мұнда сақталып қалды. Осман империясында Византиялық өркениеттің сақталуы ол Православие діні мен осы дінге негізделген дәстүрлі мәдениетпен сипатталады. Британ тарихшысы, атақты виназинист Дмитрий Оболенский Византияның мәдениетін Осман империясының қоластында болған Румыния, Сербия, Болгария және Балқандағы басқа да халықтардың діні болған Православие мен оған негізделген салт-дәстүрмен тікелей байланысын түсіндіреді. Оның айтуынша Византия құлағанымен, оның ізі сақталды. Сондықтан, империяның құлауы аймақ халықтарының арасында мәдениеттің жаңғыруын айқындайтынын ескерген дұрыс (Obolensky 1994: 282–285).

Ең маңыздысы, Осман империясының билігі Константинополь Патриархын ресми түрде мойындады. Православие қауымдастығының басшысы ретінде ол шіркеуді басқаруды жалғастырды, оның юрисдикциясында орыс және православиелік Балқан халықтары қалды. Ақыры, Валахия мен Молдавия Дунай княздіктерінің билеушілері сұлтанға бағынышты бола тұрып, христиан дінін сақтап қалды және өздерін Византия империясының мәдени және саяси мұрагерлері деп санады. Олар корольдік сарай рәсімінің, грек білімінің және теологиясының дәстүрлерін жалғастырып, Константинополь грек элитасы, фанариоттарды қолдады.

Батыс және жергілікті грек авторларының еңбектерінде Константинополь құлағаннан кейінгі алғашқы жылдардағы Византия мемлекетінің ыдырауына және ондағы христиандық мәдениеттің жойылуына еуропалық қауымдастықтың реакциясы сияқты құбылыстың көп қырлы және күрделі сипатын көрсетті. Жеке құбылыс ретінде авторлар осы оқиғаға байланысты батыстық гуманистік ортада пайда болған әдебиеттің тұтас массивіне тоқталды. Мұнда қаланы алуда жергілікті византиялықтар арасында түріктермен жақсы қарым-қатынаста болғандар да бар еді (Shukurov 2016: 26–31).

Константинополь құлағанымен, түріктер византиялық және грек-римдік тарих пен мәдениетті немесе тіл мен дінді жойып жіберген жоқ. Оның басты мысалы XIX ғасырда гректер Осман империясынан тәуелсіздік алған кезде өзінің тілі мен мәдениетін толықтай сақтап қалғанын көрсетті. Осман билігі әу бастан-ақ Византия халықтарына тек өзіне бағынуды және салық төлеуді талап еткен болатын. Кеңестік және еуропалық ғылымда жоғарыда аталғандай Византияны құлатумен қатар, византиялық мәдениет пен өркениетті жойып жіберу құлатуда түріктерді айыптау дәстүрге айналған. Дегенмен, мұндай тұжырымдар біржақты болып табылады. Себебі, жоғарыда келтірілген мәліметтер бойынша талдауларға қорытынды жасасақ, түріктер византиялық мәдениет пен өркениеттің мұрасын жойып жіберген жоқ. Оның басты дәлелі Осман мемлекетінің аумағында грек-римдік мәдениет орындары қазіргі кезге дейін сақталған.

Қорытынды

Константинопольдің түріктер тарапынан алынуы әлемдік тарихтағы өте күрделі және проблематикасы ауқымды тақырыптардың қатарынан орын алып, оны зерттеу нәтижесінде бірқатар қорытынды жасалды. Константинопольдің құлауы саяси тұрғыдан да, тарихи тұрғыдан да, мәдени-өркениеттік тұрғыдан алғанда өте маңызды болды. Біріншіден, саяси тақырыпта қаланың алынуы ғасырлар бойы әлемдік өркениеттің орталығы саналған Византияның құлауын қамтамасыз етті. Еуропада түріктердің қаупі мен беделі артты. Осман империясының «Классикалық», яғни дамыған кезеңі басталды. Қаланы алудың арқасында Осман империясы бүкіл Батыс әлемін өзіне қарсы қойып алды және онымен ғасырларға созылған соғыстар жүргізді. Бұл жағдай болашақта қарсыластардың көбеюін қамтамасыз етті және ол кейіннен империяның әлсіреуіне алып келді.

Екіншіден, діни фактор күшейді. Ислам дінін рухани қару еткен Осман билігі мен Католик әлемі арасында діни қарама-қарсылық туды. Еуропада дін үшін соғыс басталды. Діндер арасында жеккөрушілік орын алды. Үшіншіден, Константинопольдің алынуының мәдени және өркениеттік мәні мен мазмұны терең болды. Ол ортағасырлық Византия аумағында грек мәдениеті мен жалпы византиялық өркениеттің және осы аймақта ғасырлар бойына қалыптасқан локальді мәдениеттің жергілікті жерде жаңарған басқа мәдениетпен алмасуына алып келді.

Қорыта айтқанда, аймақта ғасырлар бойына орын алған саяси жағдайдың салдарынан Константинополь Осман мемлекетінің меншігіне өтті. Осман империясы Византияның мұрасын өзіне қалдырды, архитектура, өнер, қолөнер мәдениетін өзіне үлгі ретінде қабылдады, өркениеті мен тарихын құрметтеді. Халқына моральдық жәбір көрсетпеді, құлдыққа салмады және халқының мәдениеті мен тарихи мұрасының сақталуына ықпал етті. Тек заңдастырылған салық жинаумен шектелді. Зерттеу тақырыбы өте қызықты және өзекті тақырыптардың бірі болғандықтан, бұл мәселе бойынша алдағы уақытта әртүрлі тақырыпта көптеген ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілетін болады.

Acknowledgments

We would like to express our deep gratitude to the editor of the journal and the reviewers for their great support in publishing our scientific article.

Алғыс

Біздің ғылыми мақаламыздың жариялануына үлкен қолдау көрсеткені үшін журналдың редакторына және рецензенттерге алғысымызды білдіреміз.

Благодарности

Выражаем огромную благодарность редактору журнала и рецензентам за их большую поддержку в публикации нашей научной статьи.

Әдебиеттер тізімі

Babinger F. *Mehmed the Conqueror and his time*. Transl. by R. Manheim. Princeton. 1978. 549 p.

Balivet M. *Byzantins et Ottomans: relations, interactions, succession*. Istanbul. 1999. 278 p.

Chalkokondyles L. *A Translation and Commentary of the «Demonstrations of Histories» (Books I-III)*. Ed.

- Nicolaos Nicoloudis. Athens: Historical Publications St. D. Basilopoulos. 1996. 391 p.
- Coles P. *The Ottoman empire on Europe*. London: Thames and Hudson. 1968. 216 p.
- Crowley R. Constantinople. The last great siege 1453. London: Faber and Faber. 2005. 304 p.
- De Clari Robert. *The Conquest of Constantinople*. Medieval Academy of America University of Toronto Press. 1996. 150 p.
- Doukas. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*. Transl. by H. Magoulias. Detroit. 1975. 346 p.
- Greco V. *Critobul din Imbros din domnia lui Mahomed al II-lea anii 1451-1467*. București: Editura Academiei Republicii Populare Romine. 1963. 377 p.
- Flavio B. *Scritti inediti e rari di Biondi Flavio*. Roma: Tipografia poliglotta Vaticana. 1927. 282 p.
- Iorga N. *Byzantium after Byzantium*. Romanian Institute of International Studies. Iași – Oxford – Portland. 2000. 256 p.
- İnalçık H. *Kuruluş ve imparatorluk süresinde Osmanlı*. İstanbul: Timaş yayınları. 2011. 304 p.
- Inalcik H. Mehmed the Conqueror (1432-1481) and His Time. *Speculum*. 1960. Vol.35, no.3, pp.408-427.
- Kinross L. *Osmanlı imparatorluğunun yükselişi ve çöküşü*. İstanbul: Altın kitaplar. 2009. 656 p.
- Korobeinikov D. *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*. Oxford. 2014. 372 p.
- Kritovoulos. *History of Mehmed the Conqueror*. Translated from the Greek by Charles T. Riggs. Princeton University Press. 1954. 222 p.
- Lewis B. *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*. Published by Oxford University Press. 2002. 177 p.
- Lowry H. «From Lesser Wars to the Mightiest War»: *The Ottoman Conquest and Transformation of Urban Byzantine Centers in the Fifteenth Century. Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*. Birmingham. 1986. Pp. 323-338.
- Mertens D. Europäische Friede und Turkenkrieg im Spätmittelalter. *Zwischenstaatliche Friedenswahrung in Mittelalter und Früher Neuzeit*. Hrsg. von H. Durchhardt. Köln – Wien. 1991. Pp.45-73.
- Monfasani J. Lauro Quirini and His Greek Manuscripts: Some Notes on His Culture. *Et Amicorum: Essays on Renaissance Humanism and Philosophy. Series: Brill's Studies in Intellectual History*. 1977. Vol.273, pp.33-46
- Necipoglu N. *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*. Cambridge. 2009. 350 p.
- Nicol D. *The End of the Byzantine Empire*. London: Holmes & Meier Publishers, Incorporated. 1980. 109 p.
- Nicolò B. *Giornale dell'assedio di Costantinopoli, 1453*. Enrico Cornet. Vienna: Tendler. 1856. 82 p.
- Obolensky D. *Byzantium and the Slavs*. Saint Vladimir's Seminary Press. 1994. 323 p.
- Sallabi Ali Muhammed. *Osmanlı tarihi. Kuruluşu – Yükselişi ve çöküşü*. İstanbul: Ravza yayınları. 2007. 735 p.
- Shukurov R. *Byzantine Turks, 1204-1461*. Leiden-Boston. 2016. 513 p.
- Silvio Enea Piccolomini. *Opera quae extant omnia*. Minerva. 1967. 1086 p.
- Sphrantzes G. *The Chronicle (1401-1477. transl. by M. Philippides)*. The Fall of the Byzantine Empire. Amherst. 1980. 174 p.
- Runciman S. *The Fall of Constantinople 1453*. Cambridge University Press. 1965. 256 p.
- Vryonis S. Nomadization and Islamization in Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*. 1975. Vol.29, pp.43-71
- Vryonis S. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor: And the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*. University of California Press. 1971. 532 p.
- Zachariadou E. Religious Dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman Expansion. *Studies in pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*. Aldershot 2007. Pp.289-304
- Византийские историки о падении Константинополя в 1453 году. Под ред. Я. Любарского, Т. Соболев. СПб.: Алетейя. 2006. 192 с.
- Левченко М. Завоевание турками Константинополя в 1453 г. и исторические последствия этого события. *Византийский Временник*. 1953. Т.VII(32), с.3-8
- Пашкин Н. Падение Константинополя в восприятии западных гуманистов XV в. *Античная древность и средние века*. Екатеринбург: изд-во Урал. ун-та. 2008. Вып.38. С.258-266.

- Погодин П. *Обзор источников по истории осады и взятия Византии турками в 1453 году*. Москва: Рипол Классик. 2013. 62 с.
- Рязанов П., Лошкарева М. Османское завоевание Константинополя в английских хрониках Второй половины XV – начала XVI века. *Средние века*. 2023. Т.84, no.3, с.129-146
- Сперанский М. Повести и сказания о взятии Царьграда турками (1453) в русской письменности XVI-XVII вв. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Москва-Ленинград. 1954. Т.12. С.188-223.
- Удальцова З. Основные причины падения Византии и последствия турецкого завоевания. *История Византии: 3-х томах*. Москва: Издательство «Наука». 1967. Т.3. С.207-218.
- Удальцова З. Отклики на завоевание Константинополя турками в русском государстве. *Византийский Временник*. 1977. Т.38(63), с.19-29.
- Успенский Ф. Движение народов из Центральной Азии в Европу. I: Турки; II: Монголы. *Византийский Временник*. 1947. Т.I(XXVI). С.9-28.
- Флоря Б. События истории поздней Византии на страницах рус. ист. текстов XV-XVI вв. *Славяноведение*. 2017. No.4, с.12-20.

References

- Babinger F. *Mehmed the Conqueror and his time*. transl. by R. Manheim. Princeton. 1978. 549 p. (in English)
- Balivet M. *Byzantins et Ottomans: relations, interactions, succession*. Istanbul. 1999. 278 p. (in English)
- Chalkokondyles L. *Translation and Commentary of the «Demonstrations of Histories» (Books I-III)*. Athens. 1996. 391 p. (in English)
- Coles P. *The Ottoman empire on Europe*. London. 1986. 216 p. (in English)
- Crowley R. *Constantinople. The last great siege 1453*. London: Faber and Faber. 2005. 304 p. (in English)
- De Clari Robert *The Conquest of Constantinople*. Medieval Academy of America University of Toronto Press. 1996. 150 p. (in English)
- Doukas. *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*. Transl. by H. Magoulias. Detroit. 1975. 346 p. (in English)
- Greco V. *Critobul din Imbros din domnia lui Mahomed al II-lea anii 1451-1467*. București: Editura Academiei Republicii Populare Romine. 1963. 377 p. (in Romanian)
- Flavio B. *Scritti inediti e rari di Biondi Flavio*. Roma: Tipografia poliglotta Vaticana. 1927. 282 p. (in Italiano)
- Iorga N. *Byzantium after Byzantium*. Romanian Institute of International Studies. Iași – Oxford – Portland. 2000. 256 p. (in English)
- İnalçık H. *Kuruluş ve imparatorluk süresinde Osmanlı*. İstanbul. Timaş yayınları. 2011. 304 p. (in Turkish)
- İnalçık H. Mehmed the Conqueror (1432–1481) and His Time. *Speculum*. 1960. Vol.35, no.3, pp.408-427. (in English)
- Kinross Lord. *Osmanlı imparatorluğunun yükselişi ve çöküşü*. Transl. from English Meral Gaspıralı İstanbul: Altın kitaplar. 2009. 656 p. (in Turkish)
- Korobeinikov D. *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*. Oxford. 2014. 372 p. (in English)
- Kritovoulos. *History of Mehmed the Conqueror*. Translated from the Greek by Charles T. Riggs. Princeton University Press. 1954. 222 p. (in English)
- Lewis B. *What Went Wrong? Western Impact and Middle Eastern Response*. Published by Oxford University Press. 2002. 177 p. (in English)
- Lowry H. «From Lesser Wars to the Mightiest War»: *The Ottoman Conquest and Transformation of Byzantine Urban Centers in the Fifteenth Century*. Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society. Birmingham. 1986. Pp.323-338. (in English)
- Mertens D. *Europäische Friede und Turkenkrieg im Spätmittelalter*. Zwischenstaatliche Friedenswahrung in Mittelalter und Friiher Neuzeit. Hrsg. von H. Durchhardt. Koln-Wien. 1991. Pp.45-73. (in German)
- Monfasani J. Lauro Quirini and His Greek Manuscripts: Some Notes on His Culture. *Et Amicorum: Essays on Renaissance Humanism and Philosophy*. Series: *Brill's Studies in Intellectual History*, 1977. Vol.273, pp.33-46 (in English)

- Necipoğlu N. *Byzantium between the Ottomans and the Latins: Politics and Society in the Late Empire*. Cambridge. 2009. 350 p. (in English)
- Nicol D. *The End of the Byzantine Empire*. London: Holmes & Meier Publishers Incorporated. 1980. 109 p. (in English)
- Nicolò B. *Giornale dell'assedio di Costantinopoli, 1453. Enrico Cornet*. Vienna: Tendler. 1856. 82 p. (in Italiano)
- Obolensky D. *Byzantium and the Slavs*. Saint Vladimir's Seminary Press. 1994. 323 p. (in English)
- Sallabi Ali Muhammed. *Osmanlı tarihi. Kuruluşu – Yükselişi ve çöküşü*. İstanbul: Ravza yayınları. 2007. 735 s. (in Turkish)
- Shukurov R. *Byzantine Turks, 1204-1461*. Leiden, Boston. 2016. 513 p. (in English)
- Silvio Enea P. *Opera quae extant omnia*. Minerva. 1967. 1086 p. (in latino)
- Sphrantzes G. *The Chronicle (1401-1477)*. transl. by M. Philippides. The Fall of the Byzantine Empire. Amherst. 1980. 174 p. (in English)
- Runciman S. *The Fall of Constantinople 1453*. Cambridge University Press. 1965. 256 p. (in English)
- Vryonis S. Nomadization and Islamization in Asia Minor. *Dumbarton Oaks Papers*. 1975. Vol.29, pp.43-71 (in English)
- Vryonis S. *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor: And the Process of Islamization from the Eleventh Through the Fifteenth Century*. University of California Press. 1971. 532 p. (in English)
- Zachariadou E. Religious Dialogue between Byzantines and Turks during the Ottoman Expansion. *Studies in pre-Ottoman Turkey and the Ottomans*. Aldershot. 2007. Pp.289-304 (in English)
- Vizantiiskie istoriki o padenii Konstantinopolia v 1453 godu*. Pod red. Ia. Liubarskogo, T. Sobol. St. Petersburg: Alethea. 2006. 192 p. (in Russian).
- Levchenko M. Zavoevanie turkami Konstantinopolia v 1453 g. i istoricheskie posledstviia etogo sobytiia. *The Byzantine Chronicle*. 1953. Vol.VII(32), pp.3-8. (in Russian).
- Pashkin N. Padenie Konstantinopolia v vospriatii zapadnykh gumanistov XV v. *Antichnaia drevnost i srednie veka*. Yekaterinburg: Ural Publishing House. The university. 2008. Issue 38. Pp.258-266. (in Russian).
- Pogodin P. *Obzor istochnikov po istorii osady i vziatii Vizantii turkami v 1453 godu*. Moscow: Ripol Classic. 2013. 62 p. (in Russian).
- Ryazanov P, Loshkareva M. Osmanskoe zavoevanie Konstantinopolia v angliiskikh khronikakh Vtoroi poloviny XV – nachala XVI veka *The Middle Ages*. 2023. Vol.84, no.3, pp.129-146 (in Russian).
- Speransky M. Povesti i skazaniia o vziatii Tsargrada turkami (1453) v russkoi pismennosti XVI-XVII vv. *Trudy Otdela drevnerusskoi literatury*. Moscow-Leningrad. 1954. Vol.12, pp.188-223. (in Russian).
- Udal'tsova Z. Osnovnye prichiny padeniia Vizantii i posledstviia turetskogo zavoevaniia. *Istoriia Vizantii: 3-kh tomakh*. Moscow: Nauka Publishing House. 1967. Vol.3. Pp.207-218. (in Russian)
- Udal'tsova Z. Otkliki na zavoevanie Konstantinopolia turkami v russkom gosudarstve. *The Byzantine Time Period*. 1977. Vol.38(63), pp.19-29. (in Russian)
- Uspensky F. Dvizhenie narodov iz Tsentralnoi Azii v Evropu. I: Turki; II: Mongoly. *The Byzantine Chronicle*. 1947. Vol.I(XXVI). Pp.9-28. (in Russian)
- Florya B. Sobytiia istorii pozdnei Vizantii na stranitsakh rus. ist. tekstov XV-XVI vv. *Slavic studies*. 2017. No.4, pp.12-20. (in Russian).

Information about authors

Nurzhigit M. Abdukadyrov – Ph.D., Associate Professor, Department of World History, Historiography and Source Studies, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Avenue, 71. 050040, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6811-98711>, nurjigit.85.kanuni@mail.ru

Aisulu K. Shokatova – Senior Lecturer, Department of Pedagogy and History, A.K. Kusainov Eurasian Humanitarian Institute. Zhumabayev Street, 4, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0007-0433-9852>, aisek85@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Нұржігіт Момынбекұлы Абдукадыров – әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, «дүние жүзі тарихы, тарихнама және деректану» кафедрасының доценті, Ph.D. Әл-Фараби даңғылы 71, 050040, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-6811-9871>, nurjigit.85.kanuni@mail.ru

Айсұлу Қажымұқанқызы Шоқатова – А.К. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты, «педагогика және тарих» кафедрасының аға оқытушысы. Жұмабаев көшесі 4, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0007-0433-9852>, aisek85@mail.ru

Сведения об авторах

Нуржигит Момынбекович Абдукадыров – доцент кафедры «Всемирная история, историография и источниковедение» КазНУ имени аль-Фараби, Ph.D. проспект аль-Фараби, 71. 050040, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-6811-9871>, nurjigit.85.kanuni@mail.ru

Айсұлу Қажымұқановна Шоқатова – Евразийский гуманитарный институт им. А.К. Кусаинова, старший преподаватель кафедры «Педагогика и история». ул. Жумабаева, 4, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0007-0433-9852>, aisek85@mail.ru

Contributions by authors

The authors contributed to the article in various ways. The authors presented materials on the history of Europe and the Turkic world in the Middle Ages, collected in libraries of Western countries. The authors worked together to collect scientific materials for the article, translate materials from foreign languages into Kazakh, and edit the article.

Авторлар үлесі

Бұл мақалаға авторлар әр қырынан үлес қосты. Авторлар орта ғасырларда Еуропа мен түркі әлемінің тарихы бойынша Батыс елдерінің кітапханаларынан жинақталған материалдарын ортаға салды. Мақала бойынша ғылыми материалдарды жинауға, шет тілдеріндегі материалдарды қазақ тіліне аударуға және мақаланы өңдеуге авторлар бірлесе жұмыс істеді.

Вклад авторов

Авторы внесли различный вклад в написание статьи. Авторы представили материалы по истории Европы и тюркского мира в средние века, собранные в библиотеках западных стран. Авторы совместно работали над сбором научных материалов для статьи, переводом материалов с иностранных языков на казахский язык и редактированием статьи.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict-of-interest information.** The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.03.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 29.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.08.2025

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-29-45>

The History of Moghul – Oirat Relations (from the Mid-14th to the Early 16th Century)

S. Akhmetkul^a , G. Zhapekova^a , Z. Dzhandosova^b

^aEurasian National University named after L.N. Gumilyov, Astana, Kazakhstan

^bSt Petersburg University, St. Petersburg, Russia

^aakhmetkulsergazy@gmail.com

Abstract: The history of the Moghulistan state remains an underexplored area of study in medieval historiography, despite its significant role in understanding the political, economic, and cultural processes that shaped Central Asia in the post-Mongol era. This article analyzes the political, ethnic, and economic relations between the Moghuls and the Oirats from the mid-14th to the early 16th century. The main goal of the study is to identify and systematize information on the nature of interactions between these two major nomadic confederations. To achieve this goal, the authors used key historical sources such as Persian works *Zafar-nama* by 'Ali Yazdi, *Tarikh-i Rashidi* by Muhammad-Haidar, the Chagatai work *Babur-nama* by Babur, the Chinese chronicle *Ming Shi*, and the Mongolian chronicle *Erdeniin Tobchi* by Sagang Sechen. In addition, modern scholarly literature on the political and cultural history of the region was reviewed. The research is based on descriptive, comparative-historical, and source-critical methods, allowing for a more nuanced view of Moghul–Oirat interactions. The findings reveal that their relations were complex and often contradictory. Alongside frequent military conflicts, there were also periods of peaceful coexistence, alliances, and ethno-cultural exchange, which illustrate the multifaceted nature of their interaction. One of the key causes of tension was the struggle for control over strategic trade routes – especially the region of Hami, a crossroads of major caravan paths – highlighting both economic and political stakes. Special attention is given to the ethno-religious factors, such as the migration of Moghul tribes to the Oirats in the 15th century. Some scholars interpret this as a result of presumed shared ancestry. Furthermore, internal religious divisions among the Oirats played a role in fueling conflict, culminating in the 1472 raid on Moghulistan. In conclusion, the study of Moghul–Oirat relations provides valuable insights into the complexity of historical developments in Central Asia. It contributes to a broader understanding of the mechanisms of nomadic state-building and regional politics in the post-Mongol period. This topic holds great potential for future comparative research on steppe empires across Eurasia and offers a richer insight into the region's medieval past.

Keywords: Moghuls; Oirats; Moghulistan; Ming China; Ming Shi; Tarikh-i Rashidi; Erdeniin Tobchi; Majmu' al-Tawarikh

For citation: Akhmetkul S., Zhapekova G., Dzhandosova Z. The History of Moghul – Oirat Relations (from the Mid-14th to the Early 16th Century). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.152, no.3, pp.29-45. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-29-45>

История могуло-ойратских взаимоотношений (середина XIV века – начало XVI века)

С. Ахметкул^а, Г. Жапекова^а, З. Джандосова^б

^а*Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан*

^б*Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург, Россия*

Аннотация. История государства Могулистан остается недостаточно изученной областью средневековой историографии, несмотря на её важное значение для понимания политических, экономических и культурных процессов в Центральной Азии в постмонгольскую эпоху. Данная статья посвящена анализу политических, этнических и экономических взаимоотношений между могулами и ойратами в период с середины XIV до начала XVI века. Цель исследования – выявление и систематизация сведений о характере связей между двумя крупными кочевыми объединениями, отраженных в ряде ключевых источников. Для достижения поставленной цели авторы использовали разнообразные исторические документы: исторические хроники на персидском языке «Зафар-наме» Али Йазди и «Тарих-и Рашиди» Мухаммада Хайдара, мемуары Захир-ад-Дина Мухаммада Бабура «Бабур-наме», написанные на чагатайском языке, китайскую хронику «Мин ши» и монгольскую летопись Саган-Сэцэна «Эрдэнийн Тобчи». Дополнительно привлекалась современная научная литература, позволяющая расширить взгляд на сложные процессы, происходившие в регионе. Применение описательного, сравнительно-исторического и источниковедческого методов позволило более глубоко раскрыть многообразие форм взаимодействия между могулами и ойратами. Результаты исследования свидетельствуют о том, что отношения между двумя народами носили сложный и противоречивый характер. Наряду с частыми вооруженными столкновениями, имели место периоды мирного сосуществования, союзнические договоры и этнокультурное сотрудничество, что подчеркивает многогранность их взаимодействия. Значительным фактором противостояния стала борьба за контроль над стратегически важными торговыми маршрутами, особенно в районе Хами, где пересекаются основные караванные пути и где на кону стояли как экономические интересы, так и политическая власть. Особое внимание в статье уделено этнорелигиозным аспектам, связанным с миграцией могульских племен к ойратам в XV веке. Это может быть объяснено общим происхождением этих групп, что добавляет дополнительное измерение к анализу могульско-ойратских взаимоотношений. Внутренняя религиозная напряженность среди ойратов также способствовала возникновению конфликтных ситуаций, кульминацией которых стал набег ойратов на территорию Могулистана в 1472 году. Таким образом, проведенный анализ демонстрирует, что сложность исторических процессов в Могулистане определяется не только военными столкновениями, но и активным культурным обменом, отраженным в письменных источниках и археологических данных. Полученные результаты могут стать прочной основой для дальнейших сравнительных исследований степных регионов Евразии и способствовать пересмотру традиционных взглядов на историю Центральной Азии, что подчеркивает высокую актуальность изучения Могулистана для понимания глобальных исторических процессов.

Ключевые слова: могулы; ойраты; Моғулистан; минский Китай; «Мин ши»; «Тарих-и Рашиди»; «Эрдэнийн-тобчи»; «Маджму ат-таварих»

Ахметкул С., Жапекова Г., Жандосова З. История могуло-ойратских взаимоотношений (середина XIV века – начало XVI века). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.152, no.3, с.29-45. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-29-45>

Моғол-ойрат қарым-қатынастарының тарихы (XIV ғасырдың ортасынан XVI ғасырдың басына дейін)

С. Ахметқұл^а, Г. Жапекова^а, З. Жандосова^б

^аЛ.Н. Гумилева атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

^бСанкт-Петербург мемлекеттік университеті, Санкт-Петербург, Ресей

Аңдатпа: Моғолстан мемлекетінің тарихы ортағасырлық тарихнамада жеткілікті зерттелмеген сала болып табылады, сонда да ол моңғолдардан кейінгі дәуірдегі Орталық Азиядағы саяси, экономикалық және мәдени процестерді терең түсінуде ерекше маңызға ие. Осы мақала XIV ғасырдың ортасынан XVI ғасырдың басына дейінгі кезеңде моғолдар мен ойраттардың саяси, этникалық және экономикалық қарым-қатынастарын талдауға арналған. Зерттеудің мақсаты – екі ірі көшпелі бірлестіктің арасындағы байланыстардың сипатын анықтап, жүйелеп, оларды бірқатар негізгі деректерде көрініс табатын тарихи құжаттар арқылы зерттеу. Мақсатқа жету үшін авторлар Әли Йаздидің парсы тіліндегі «Зафар-наме» еңбегін, Мұхаммед Хайдардың «Тарих-и Рашиди» еңбегін, Захир-ад-Дин Мұхаммед Бабурдың шағатай тіліндегі «Бабур-наме» мемуарларын, қытайлық «Мин ши» шежіресін және Саган-Сэцэннің моңғолша «Эрдэнийн Тобчи» жылнамасын қолданды. Сонымен қатар, заманауи ғылыми әдебиеттердің көмегімен өңірде орын алған күрделі тарихи процестерге қатысты көзқарас кеңейтілді. Сипаттамалық, салыстырмалы-тарихи және дерекқорлық әдістерді пайдалану моғолдар мен ойраттардың өзара әрекеттесуінің алуан түрлі формаларын тереңірек ашуға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері екі халық арасындағы қарым-қатынастардың күрделі әрі қайшылықты екенін көрсетеді. Жиі қайталанатын қарулы қақтығыстармен қатар, бейбіт қатар өмір сүру кезеңдері, одақтастық келісімдер мен этномәдени ынтымақтастықтың да болуы олардың қарым-қатынастарының көпқырлылығын дәлелдейді. Қарсыласудың маңызды факторы ретінде стратегиялық маңызы бар сауда жолдарын бақылау үшін күрес, әсіресе Хами өңірінде, негізгі керуен жолдарының тоғысқан жерінде экономикалық мүдделер мен саяси билікке талас айқын көрінді. Мақалада сондай-ақ, XV ғасырда моғол тайпаларының ойраттарға көшуімен байланысты этно-діни аспектілерге ерекше назар аударылды. Кейбір зерттеушілер бұл құбылысты осы топтардың ортақ тегінен туындаған деп бағалайды, осылайша олардың қарым-қатынастарын талдауға қосымша өлшем береді. Ойраттар ішіндегі ішкі діни шиеленістер де қақтығыстардың пайда болуына ықпал етті, оның ең айқын мысалы – 1472 жылы Моғолстан аумағына жасалған шабуыл. Осылайша, жүргізілген талдау Моғолстандағы тарихи процестердің күрделілігінің тек қарулы қақтығыстардан емес, сонымен қатар жазбаша деректер мен археологиялық мәліметтерде көрініс тапқан белсенді мәдени алмасудан да қалыптасатынын дәлелдейді. Алынған нәтижелер Еуразия далалық аймақтарын салыстырмалы түрде зерттеуге және Орталық Азия тарихына

дәстүрлі көзқарасты қайта қарауға мықты негіз болмақ. Бұл Моғолстанды зерттеудің жаһандық тарихи процестерді түсінудегі жоғары маңыздылығын көрсетеді. Сонымен қатар, бұл зерттеу болашақтағы ғылыми ізденістер үшін жаңа перспективалар ашып, аймақтың тарихын жан-жақты талдауға ықпал етеді.

Түйін сөздер: моғолдар; ойраттар; Моғолстан; миндік Қытай; «Мин ши»; «Тарих-и Рашиди»; «Эрдэнийн-тобчи»; «Маджму ат-тауарих»

Introduction

From the earliest days of Oirat domination in Western Mongolia at the end of the 14th century, relations between the Moghuls and the Oirats were far from straightforward. Despite occasional lulls, Moghul–Oirat armed clashes took place throughout almost the entire existence of the Moghulistan state. The principal cause of these confrontations was economic, as both sides fought fiercely over the principal trade routes and the cities at their crossroads. Alongside the struggle for economic dominance, religious factors also influenced Moghul–Oirat conflicts. Differences in faith deepened divisions and served as an additional incentive for military actions.

The aim of this study is to identify the distinctive features, stages, and overall character of Moghul – Oirat relations from the mid-fourteenth century to the early sixteenth century, with particular attention to their political, military, and religious dimensions. To accomplish this aim, the research sets the following objectives.

(1) Analyze the activities of key actors – namely leaders and khans – and evaluate their roles in shaping bilateral relations by examining the political and military contacts between Moghulistan and the Oirats during the period in question.

(2) Determine the influence of the religious factor on the evolution of conflict and cooperation between the two sides, in order to clarify the repercussions of Moghul–Oirat interaction for the political map of Central Asia.

(3) Propose a periodization of Moghul – Oirat relations on the basis of primary sources and the events under review.

The state of Moghulistan arose in what is now Xinjiang and parts of Central Asia, in close proximity to Oirat territories. This geographic adjacency heightened tensions between the two polities. Each side sought to expand its influence and secure stable economic connections, while simultaneously curbing the opportunities of its rival. The quest to gain and maintain authority over profitable trading centers was closely tied to collecting customs revenues, set favorable trade regulations, and regulate the flow of valuable resources.

Beyond the economic dimension, religious differences also played a substantial role. Commercial and political disagreements remained the primary drivers of conflicts. However, differences in religious practices and beliefs compounded these frictions and were frequently used to legitimize military campaigns. In this respect, religion became yet another instrument of influence, fostering population mobilization and bolstering the power of rulers.

The timeline of these hostilities spans nearly the entire existence of Moghulistan. Throughout this period, the state underwent periods of ascendancy and decline, as well as shifts in dynastic rule and internal political alignments. Nevertheless, despite such domestic reorganizations and transitions of power, the external threat posed by the Oirats (and vice versa) remained a persistent challenge, necessitating not only military measures but also diplomatic initiatives.

Geopolitical, economic, and religious considerations combined to make Moghul–Oirat relations multifaceted and unpredictable. Occasional episodes of reconciliation – when alliances were formed – might give way to fierce struggles that persisted for years. Consequently, the region of present-day Central Asia in the late fourteenth to early fifteenth centuries repeatedly became a stage for military campaigns, city sieges, and negotiations aimed at political settlements.

Examining the history of these conflicts offers deeper insights into the distinctive characteristics of medieval Central Asia. This region, inhabited by both settled and nomadic peoples, fostered a unique cultural and political mosaic, in which diverse economic structures and methods of legitimizing authority coexisted. Understanding how and why tensions arose between the Moghuls and the Oirats is crucial not only for clarifying internal political processes but also for illuminating broader patterns of inter-state relations and economic competition across the Eurasian continent.

Thus, the subject of Moghul–Oirat interactions in the late fourteenth and early fifteenth centuries extends beyond isolated battles and military campaigns. It encompasses factors ranging from conflicts over trade revenues to the impact of religious differences, and it demonstrates how regional disputes could escalate into large-scale confrontations with far-reaching consequences. Investigating these developments enriches our understanding of Moghulistan’s multifaceted political history, as well as the intricate interplay of economic, religious, and power-related interests that shaped the destinies of entire states.

Methods and Materials

The primary sources used for this study include the medieval Persian chronicle *Tarikh-i Rashidi* (1542-1546) by Muhammad-Haidar (905AH/1499 – 958AH/1551), the Chinese historical record *Ming Shi* (1739), and the Mongolian chronicle *Erdeniin Tobchi* (1662) by Sagang Sechen (1604–after 1641). These works are invaluable repositories of information for understanding the complex interactions between the Moghuls and the Oirats. Drawing upon these sources, numerous scholars have analyzed historical events that shed light on the multifaceted nature of Moghul–Oirat relations.

In the course of examining the political, military, and religious dimensions of Moghul–Oirat relations, a multidisciplinary suite of historical methods was employed, grounded both in source criticism and in the socio-political reconstruction of processes. The historico-genetic method was applied to trace the origins and evolution of interactions between Moghulistan and the Oirats. This approach enabled us to reconstruct early contact forms, identify the causes for the conflict emergence, and understand how political authority was institutionalized under external pressures. The comparative-historical method helped identify similarities and differences in the political practices of the Oirats and the Moghuls, as well as in their attitudes toward Islam and Buddhism. These comparisons highlighted the particularities of each khanate’s internal policy that influenced patterns of conflict and alliance. Semiotic and discursive analysis of narrative sources (notably genealogical accounts and chronicle episodes) facilitated the identification of symbolic codes of power, religious identity, and the sacral status of the khan. Spatial analysis provided insight into the geopolitical context: territorial shifts, the relocation of courts, and strategic flashpoints such as Turfan, Aksu, Kashgar, Zhetisu. Finally, a socio-cultural and religious-studies approach to the role of Islam, shamanism, and Buddhism

in motivating the parties revealed how religious differences were transformed into ideological and political barriers. Conversely, religious differences sometimes served to consolidate elite cohesion – particularly through the Islamization of the Oirat aristocracy and its ramifications for internal tribal struggle.

Literature Review

The history of Moghul–Oirat relations has been extensively documented in both classical and contemporary scholarly works. Prominent historians such as Emil Bretschneider, Dmitry D. Pokotilov, Vasily V. Barthold, Konstantin I. Petrov, Ilya Ya. Zlatkin, and Klaudia A. Pishchulina have conducted in-depth analyses of the political and cultural interactions between the Moghuls and the Oirats. Their research offers a detailed accounts of the dynamics that shaped the complex and often turbulent nature of relations between these two groups.

In addition to these foundational studies, recent research by Kalmyk scholars such as Dorji G. Kukeev and Baatr U. Kitinov has introduced fresh perspectives to the discussion. These modern studies delve deeper into the role of economic factors, exploring how competition over trade routes, pasturelands, and other resources influenced the course of Moghul–Oirat relations. They also shed light on the ethnic identities and religious beliefs of the interactions, revealing how identity and belief systems contributed to both conflict and cooperation.

Of particular note are the works of Ilya Ya. Zlatkin, including his seminal book, *The History of the Dzungar Khanate* (Zlatkin 1983), which provides a comprehensive examination of the rise and expansion of Oirat power in Central Asia. Similarly, Dorji G. Kukeev's doctoral dissertation (Kukeev 2008), which focuses on the history of the Oirats from the 13th to 16th centuries, emphasizes the deep and sustained ties between the Oirats and Moghulistan. His research underscores the importance of economic rivalry as a key driver of tensions, suggesting that behind many political confrontations lay competition for dominance over trade and control of strategically important territories.

Together, these classical and contemporary studies contribute to a fuller understanding of the long-standing and multifaceted relationship between the Moghuls and the Oirats. They highlight the necessity of approaching this historical subject not only through political and military narratives but also through the lenses of economic motivations, cultural interactions, and religious influences.

Results

For the purposes of systematization, the following periods in the history of Moghul–Oirat relations have been distinguished:

- I. The Onset of Moghul–Oirat Relations and the Establishment of Oirat Hegemony (1360-1399)
- II. Active Conflict and Religious Tension (1399-1462)
- III. Temporary Stabilization and Influence (1462-1487)
- IV. The Final Surge of Moghul Activity and the Decline of Relations (1487-1504)

I. The Onset of Moghul–Oirat Relations and the Establishment of Oirat Hegemony (1360–1399)

Several scholars, including Ilya Ya. Zlatkin and Dorji G. Kukeev, suggest that Moghul–Oirat relations were established during the reign of Khan Tughluq Timur (Ruler of Moghulistan, 748AH/1347 – 764AH/1362–1363). Zlatkin notes that some Turkic sources mention unsuccessful Oirat raids on Moghulistan during Tughluq Timur's rule at the end of the 14th century (Zlatkin 1983: 27). However, Zlatkin does not specify these Turkic sources, and given that Tughluq Timur died in 764AH/1362–1363, these attacks likely occurred during the reign of his son Khizr Khoja (791AH/1389 – 802AH/1399–1400). Nevertheless, an interesting fact from Tughluq Timur's biography is worth to be noted. Muhammad-Haidar Dughlat, in *Tarikh-i Rashidi*, recounts a Moghul legend stating that the Dughlat amir Bulaji brought Tughluq Timur from the Kalmyks at the age of sixteen (Dughlat 1895: 23). However, Muhammad Haidar provides no further information about Tughluq Timur's life or activities during his sojourn among the Kalmyks. Kukeev, for his part, explains Tughluq Timur's presence among the Oirats by noting that his grandfather and great-grandfather maintained allied relations with them (Kukeev 2008: 72). Also, Kukeev's suggestion that Oirat Kereits served in the Moghul army under Tughluq Timur is based on a misunderstanding: the Kereits in question were in fact Moghuls, not Oirats. In his 2008 study Kukeev attributes the leadership of the Kereit tribal cavalry in Tughluq Timur's first Mawarannahr campaign (761AH/1360) to Hajji Bek (Kukeev 2008: 72), when Tughluq Timur commanded the Kereits, and Hajji Bek led the Arkenuts (Yazdi 2008: 20). Although Veniamin P. Yudin later listed the Kereits among Moghul forces – citing their involvement in Tughluq Timur's campaigns, Amir Timur's (772AH/1370 – 808AH/1405) expedition (772AH/1371) against the Kereits near Almaty, and the appearance of a Kereit leader in Ulugh Beg's 825AH/1425 expedition against Moghulistan (Yudin 2001: 73) – these sources do not support Kukeev's notion of an Oirat Kereit presence. Rather, they confirm that the Kereits were a Moghul tribe whose members occasionally allied with Moghul rulers, without any evidence of an Oirat affiliation.

Sources do not specify the year when Khizr Khoja Khan's reign began. According to Barthold, Khizr Khoja – who was saved by Amir Khudaidad Dughlat (754AH/1353 – 836AH/1433) from Qamar ad-Din (767AH/1366 – 792/1390) – was recognized as Khan of Moghulistan around 1389 (Barthold 1963: 82). British scholars W. Erskine, E. Oliver, and N. Elias also mark the beginning of Khizr Khoja's rule as 1389 (Erskine 1854: 42; Oliver 1888: 107; Dughlat 1895: 39). In 1390, Khizr Khoja began consolidating his authority in Moghulistan when Timur's troops, sent to pursue Qamar ad-Din, forced the usurper amir out. Timur, being preoccupied with his western campaigns, did not impede Khizr Khoja's restoration of Chagataid khanate authority. Barthold notes that in 799AH/1397 Khizr Khoja sent his eldest son, Sham'-i-Jahan (802AH/1399–1400 – 810AH/1407–1408), as an envoy to Timur, who requested and subsequently married Khizr Khoja's daughter, Tavakkul-aga, giving her the title *Kichik-Khanum* at Timur's court (Barthold 1963: 84; Atygayev et al. 2024b: 27). With the western border relatively secure, Khizr Khoja pursued active policies in the east. Muhammad Haidar reports Khizr Khoja's successful campaign against the border towns Kara-Khoja and Turfan, which resulted in the forced conversion of their inhabitants to Islam (Dughlat 1895: 52). According to the Chinese source Ming Shi, Khizr Khoja exchanged several diplomatic missions with the Ming emperor starting in 793AH/1391, indicating tense bilateral relations (Bretschneider 2000: 236). Though written sources do not

explicitly mention clashes between Khizr Khoja's forces and the Oirats, his activities in eastern border areas could have provoked Oirat responses.

Ming Shi provides the earliest accounts of the Oirats following the Yuan dynasty's collapse in 1368, describing them as a Mongolian tribe living to the west of the Eastern Mongols. In the early Ming period, the Oirats united under Mengke-Timur, a former Yuan official. After Mengke-Timur's death, power among the Oirats was divided among Ma-ha-mu (Mahmud), Tai-ping, and Ba-tu-bo-lo ([Bretschneider](#) 2000: 161). Mengke-Timur, called Gui-li-chi in *Ming Shi* and Ugechi-Khashiga in Mongolian sources, is considered the same figure by Kukeev ([Kukeev](#) 2015: 415). Researchers differ on Mengke-Timur's sub-ethnic identity. *Erdeniin Tobchi* identifies the Kerguts among the "four Oirats," whom Konstantin I. Petrov classifies as Kyrgyz ([Petrov](#) 1961: 27), whereas H. Howorth associates the Kerguts with the Kereits ([Howorth](#) 1876: 351–352). Conversely, M. Courant identifies Ugechi-Khashiga as a Torghut prince ([Courant](#) 2014: 13).

In 1399, a pivotal event occurred: Oirat leader Mengke-Timur killed the East Mongol khan Elbek and unified the Oirats and Eastern Mongols under his rule. Dmitry D. Pokotilov identifies this year as marking "the loss of independence by East Mongol khans and the onset of Oirat hegemony" ([Pokotilov](#) 1893: 15). Yet, Mengke-Timur's authority was not absolute; significant opposition arose from other Oirat leaders. Kukeev clarifies the complex political dynamics of the Oirats and East Mongols, noting that in 1403 Gui-li-chi (also known as Ugechi-Khashiga, i.e., Mengke-Timur), allied with East Mongol nobility led by Aruktai, killed Gün Timur and seized the throne (1403–1408). This alliance was actively opposed by Mahmud, Tai-ping, and Batu-bolot ([Kukeev](#) 2008: 85).

II. Active Conflict and Religious Tension (1399–1462)

During this period, Sham'-i-Jahan (1399–1408), the son of Khizr Khoja, ruled Moghulistan. He ascended the throne in 1399 following a victorious succession struggle against his brothers. According to Klaudia A. Pishchulina, "he attempted to combat the Timurids and reclaim the western part of Moghulistan (the Ashpara, Yanghi-Taraz region) occupied during Timur's preparation for a campaign against China" ([Pishchulina](#) 1977: 93). After Timur's death (807AH/1405), Sham'-i-Jahan aimed to conquer Mawarannahr and in 809AH/1407 dispatched an embassy to China, seeking an alliance against the Timurids ([Barthold](#) 1963: 84; [Pishchulina](#) 1977: 94). According to *Ming Shi*, Sham'-i-Jahan sent an embassy with gifts to the Ming court just one year after ascending the throne ([Bretschneider](#) 2000: 239). Meanwhile, in 1405, Mongol Khan Guilichi (Mengke-Timur, Ugechi-Khashiga) poisoned Anko-Timur, ruler of the principality of Hami, which was contested by the Ming Dynasty, Moghuls, and Oirats. Consequently, Sham'-i-Jahan initiated war against Guilichi ([Bretschneider](#) 2000: 180, 239). Sham'-i-Jahan likely emerged victorious, as *Ming Shi* mentions the emperor expressing gratitude and requesting Sham'-i-Jahan to maintain good relations with Hami's new ruler, Toto ([Bretschneider](#) 2000: 239).

Drawing on Chinese sources, H. Howorth notes that in 1405, Alutai (Aruktaï) and his allies, including Mahamu, attacked and forced Guilichi, the usurper, to flee ([Howorth](#) 1876: 353). As a result, Alutai installed Uljay-Timur (1405–1412), a descendant of the Yuan emperors, as the Mongol khan. Despite his defeat, Guilichi remained leader of the Kergut Oirats. Petrov offers an interesting perspective, suggesting that Ugechi-Khashiga was compelled to oppose the strengthening Moghul Sham'-i-Jahan Khan due to their mutual claims over Hami and Sham'-i-Jahan's alliance with Uljay-Timur. Around 810AH/1408, the Eastern Mongol and Moghul armies

defeated Ugechi-Khashiga near Bishibali and installed Uljay-Timur as khan (Petrov 1961: 30). Kukeev shares a similar view, indicating that during this period, Eastern Mongols also established relations with Moghulistan. A coalition of Eastern Mongols, Moghulistan, and Ming China confronted the Oirat alliance of Mengke-Timur and Aruktai (Kukeev 2008: 74). According to *Ming Shi*, Sham'-i-Jahan died in 810AH/1408, succeeded by his younger brother as khan (Bretschneider 2000: 240).

According to Barthold, Muhammad Khan (810AH/1408 – 818AH/1415–1416), the younger brother of Khan Sham'-i-Jahan, sent an embassy to Shahrukh Mirza (the ruler of the Timurid empire, 811AH/1409 – 850AH/1447) in the early years of his reign to demonstrate submission yet simultaneously supported rebellious amirs in Mawarannahr (Barthold 1963: 84). Barthold also asserts that under Muhammad Khan, the Moghuls nearly went to war with the Oirats, which was prevented only through mediation by Ming China (Barthold 1963: 86). Significant details of this event are given in *Ming Shi*: "In 1410, imperial envoys heading towards Sa-ma-khan passed through Bi-shi-ba-li and were warmly received by Ma-ha-ma, who in the following year sent an embassy to the Chinese court offering fine horses and a leopard. When the embassy returned, it was accompanied by An, who brought silk garments embroidered with gold for the King. At this time, the envoy from Wa-la (Oirats) complained that Ma-ha-ma was arming himself for an attack on Wa-la. The Emperor sent a warning to him" (Bretschneider 2000: 240). Although this account does not specify which Oirat leader sent the envoy, the event clearly took place around 1411–1412. Mongol and Chinese sources indicate that during this period Ming China closely allied itself with Choros prince Mahmud after the Eastern Mongols under Aruktai and Uljay-Timur earlier refused Chinese supremacy (Howorth 1876: 353–354). In 1412, Mahamu killed Uljay-Timur and installed Delbeg as khan (Bretschneider 2000: 164). If the suppositions of Petrov and Kukeev regarding the existence of a Moghul-Eastern Mongol alliance are correct, Muhammad Khan's intended attack on the Oirats was probably related to the assassination of the Eastern Mongol khan and Mahamu's growing dominance over Mongolia. Apparently, the emperor's intervention was effective, and direct conflicts between the Moghuls and Oirats were avoided. According to Chinese sources, Muhammad Khan died in 818AH/1416 (Bretschneider 2000: 240), while Mahamu was killed by Ugechi-Khashiga in 1418, who himself survived only briefly afterward (Howorth 1876: 357). Muhammad Khan was succeeded by Sham'-i-Jahan's son Naksh-i-Jahan (818AH/1415–1416 – 821AH/1418), who was assassinated two years later by Vais Oghlan (821AH/1418 – 824AH/1421, 828AH/1424–1425 – 831AH/1428), son of Shir-Ali Oghlan. Mahamu was succeeded by his son Togon (1418–1440), and Ugechi-Khashiga by his son Esekhu (1418–1425).

Under Vais Khan, the Moghul conflict with the Oirats intensified. Muhammad Haidar describes Vais Khan as an extremely pious Muslim, noble and courageous. Haidar suggests that religion was the primary cause of his wars with the Oirats – Vais Khan forbade Moghuls from fighting fellow Muslims and consistently opposed the 'infidel' Oirats (Dughlat 1895: 65). Religious identity during this period was shaped not only by personal beliefs but also by social and cultural conditions. Muhammad Haidar argues that Vais Khan's decisions significantly influenced Moghul politics and warfare, with religious motivations becoming central to conflicts of that era. However, Pishchulina disagrees, stating that Vais Khan "was forced to repel Oirat incursions that had started in the late 14th century" (Pishchulina 1977: 112). After he became khan, Vais moved Moghulistan's capital to Turfan, and in 1422 the Oirats attacked Hami (Bretschneider

2000: 164–165, 241). Zlatkin views these events as part of a struggle for dominance over trade routes between Oirat and Moghul nobility (Zlatkin 1983: 28). Kukeev similarly explains the Oirat attack on Hami as a preventive measure against Moghulistan's ambitions to control the principality (Kukeev 2008: 93). Vais Khan primarily fought the Oirats led by Esen-taishi (1440–1455), son of Togon. Muhammad Haidar mentions 61 battles between Moghuls and Oirats during Vais Khan's reign. Vais Khan was captured twice by the Oirats and was eventually compelled to marry his sister, Maktum Khanim, to Esen. Esen converted to Islam, and their sons Ibrahim Ung and Ilyas Ung were raised as Muslims (Dughlat 1895: 91).

The intensity of the wars between the Oirats and the Moghuls during this period is reflected in Saif ad-Din Akhsikendi's *Majmu' al-Tawarikh*. In this work, the Oirats –referred to as the Kalmaks – are depicted as the principal adversaries of the Moghuls. For example, it recounts a raid (undated) against the Moghuls by a forty-thousand-strong Kalmak detachment led by Tondzhi Kalmak, whom Tagirdzhanov and Romodin identify with the aforementioned Togon (Tagirdzhanov 1960: 52; Romodin 1963: 82). Vais Khan died in battle in 831AH/1428 against Satuk Khan (appointed ca. 1420s – 831AH/1428), the nominal Khan of Samarkand.

After Vais Khan's death, his younger son Esen-Buqa (833AH/1429–1430 – 866AH/1461–1462) became Khan of Moghulistan following intense internal conflict against supporters of his elder brother Yunus (873AH/1468–1469 – 892AH/1487) (Atygayev et al. 2024a: 12). Initially Esen-Buqa lacked authority over Moghul amirs, and regional rulers fortified their territories independently. For example, Amir Mir-Karim-Berdi established a stronghold at Alabuga, while Amir Mir-Haqq-Berdi-Bekichek built a fortress on an island in Lake Issyk-Kul (Barthold 1963: 87). At this time, Churas and Barin amirs switched allegiance with Amassandzhi-taishi (1455–1478), the head of the Kalmyks, indicating possible shared origins between these groups and the Oirat Choros (Kitinov 2017: 373).

In his *Baburnama*, Zahir al-Din Muhammad Babur observes that a number of Barin and Churas begs attached themselves to the Timurid court rather than to the Oirats. According to Babur, Irazan (dates unknown) – one of the Barin begs – and Mirek Turkmen (dates unknown) – a Churas beg – escorted Yunus Khan to Ulugh Beg (the ruler of Timurid empire, 850AH/1447–853AH/1449) with some three to four thousand Moghul families (Babur 1958: 20). Yunus's elder sister had earlier been married to Ulugh Beg's younger son, 'Abd al-'Aziz Mirza (d. 30 October 1449). However, upon their arrival these Moghuls were taken captive, and many were later resettled across Timurid-controlled regions.

In the late 1440s, Esen-Buqa consolidated power and raided Timurid territories. Reacting to instability, the Oirats under Esen invaded Zhetisu in 1452. Zlatkin notes that the Oirats advanced down the Syr Darya valley, raiding Tashkent and neighboring areas before retreating without significant resistance due to internal conflicts within Moghulistan (Zlatkin 1983: 41; Pishchulina 1977: 125). In 1457, the Oirats under Ash-Timur-taishi (possibly identified with Amassandzhi-taishi) again attacked cities along the Syr Darya after passing through Moghulistan (Barthold 1963: 87; Pishchulina 1977: 125). Pishchulina interprets these raids as evidence that 15th-century Oirat nobility could pillage but not permanently seize territories (Pishchulina 1977: 125).

Notably, during Esen-Buqa's reign, 200,000 Uzbek–Kazakhs led by Jochid sultans Girey and Janibek settled along the Chu River (Dughlat 1895: 82). Pishchulina argues that Esen-Buqa sought to leverage the Kazakhs militarily against the Oirats (Pishchulina 1977: 266). Regarding these events, Mahmud ibn Vali states the Kazakhs earned their name due to their raids on

Kalmyks and Kyrgyz shortly after settling in Moghulistan ([Materials on the History...](#) 1969: 353). Esen-Buqa died of natural causes in 1462.

III. Temporary Stabilization and Influence (1462–1487)

The subsequent clashes between the Moghuls and Oirats occurred during the reign of Yunus Khan, ruler of a unified Moghulistan (1472–1487). Yunus, after losing an earlier struggle for power in Moghulistan, was first taken by his supporters to Mawarannahr under Ulugh Beg and subsequently sent by Ulugh Beg to Persia in 838AH/1434 ([Barthold](#) 1963: 88). During his stay in Persia, he studied under historian 'Ali Yazdi, author of *Zafar-nama*. In 860AH/1456, the Timurid ruler Abu Sa'id Mirza (855AH/1451 – 873AH/1469) sent Yunus to Moghulistan to counter Esen-Buqa Khans's raids into Ferghana, Shash, and Turkestan ([Dughlat](#) 1895: 85). Some Moghul amirs sided with Yunus, but he was defeated by Esen-Buqa. Abu Sa'id granted Yunus the city of Jitikend, located on the border between Ferghana and Zhetysu ([Barthold](#) 1963: 88). After the death of Dost Muhammad Khan in 873AH/1468/1469, Yunus took control of the city of Aksu. Dost Muhammad's son, Kebek-oghlan (873AH/1468 – 877AH/1473), fled to Turfan, where he ruled for four years before being killed by his subjects who sent his head to Yunus ([Barthold](#) 1963: 88). Around 877AH/1472, Yunus united all Moghulistan under his rule.

According to Dorji G. Kukeev, "from this point, Turfan emerged as a significant political player in Central Asia, becoming a serious opponent to the Oirats and Ming China in the struggle for the principality of Hami" ([Kukeev](#) 2008: 141). Taking advantage of the fragmentation among the Oirats after Esen's death in 859AH/1455, as well as a power vacuum in Hami, Yunus Khan (referred to as A-li-khan in *Ming Shi* and by Pokotilov) attacked Hami. In his campaign he captured the former regent Nu-wen-da-shi-li and the princely golden seal ([Bretschneider](#) 2000: 181; [Pokotilov](#) 1893: 125; [Kukeev](#) 2008: 141). After subjugating Hami, Yunus Khan brought 10,000 Oirats under his control who maintained friendly relations with the inhabitants of Hami ([Pokotilov](#) 1893: 128; [Kukeev](#) 2008: 141). Kukeev believes the Moghul conquest of Hami disrupted Oirat trade with Ming China, compelling them to seek alternative routes toward Central Asian markets ([Kukeev](#) 2008: 141). This, according to Kukeev, explains the 1472 Oirat incursion into Moghulistan under Amassandzhi-taishi, who defeated Yunus's forces on the banks of the Ili River ([Kukeev](#) 2008: 141).

However, Barthold, referring to Muhammad-Haidar, considers internal Oirat strife as the main reason for Amassandzhi-taishi's invasion. As previously mentioned, Esen-taishi's sons Ibrahim and Ilyas, raised as Muslims, triggered conflicts between their followers and Amassandzhi-taishi's supporters. Amassandzhi fled with his people to Moghulistan, where they clashed in 1472 with Vais Khan's army.

An important aspect of these events is the influence of religious identity on political and social relations. In this context, Muslim identity emerged as a critical factor shaping loyalties and political alliances. Understanding religious identity as part of a broader social and cultural identity enables us to view these developments as components of a dynamic process of personal and collective identity formation under conditions of political instability, interpreted through the lens of an individual's belonging to a religious community and their comprehension of their place within it ([Zhapekova et al.](#) 2018).

Muslim identity is formed not only through personal spiritual self-identification but also under the influence of external factors such as the prevailing religious climate, cultural

transformations, and processes of socialization. For Muslims, the preservation of their religious identity is a high priority. This imperative can itself become a source of conflict when it comes to safeguarding Islamic traditions (Zhade & Kumpilov 2019).

Kitinov also emphasizes the religious factor influencing Amassandzhi-taishi's move to Moghulistan, contradicting Kukeev's claim that economic motives drove the 877AH/1472 invasion. The Oirats gained no territories and withdrew from Moghulistan after two years (Kitinov 2017: 374–375).

Chinese sources confirm Yunus Khan's growing power after capturing Hami, enabled him to negotiate equally with the Chinese Emperor (Pokotilov 1893: 127–128). Yunus occasionally raided Timurid territories, and after Abu Sa'id Mirza's death, intervened in disputes between his sons Ahmad Mirza (873AH/1469–899AH/1494) and 'Umar-Shaykh (873AH/1469 – 899AH/1494), annexing Sairam (1482) and Tashkent (1485). Yunus Khan died of paralysis in 1487.

IV. The Final Surge of Moghul Activity and the Decline of Relations (1487–1504)

The last significant Moghul–Oirat conflicts occurred under Ahmad Khan (890AH/1485–909AH/1504), ruler of Eastern Moghulistan. Barthold notes that by Yunus Khan's end, most Moghul tribes favored Ahmad as his successor due to his steppe upbringing (Barthold 1963: 89). Muhammad Haidar records Ahmad Khan's successful raids against the Kalmyks; he defeated Taishi Isan twice, thus earning the nickname "Alachi Khan," meaning "The slaying Khan" (Dughlat 1895: 121; Atygayev et al. 2024a: 14).

In 908AH/1503, Ahmad Khan aided his brother Sultan Mahmud Khan (892AH/1487–14AH/1508–1509) in Tashkent against Muhammad Shaybani Khan (c. 855AH/1451–916AH/1510; r. 905AH/1500–916 AH/510). Both brothers were captured but later released to Moghulistan. Ahmad Khan died of paralysis in Aksu in 909AH/1504.

Discussions

Analysis of the presented sources and research findings allows for the assertion that Moghul–Oirat relations were characterized by complexity and multilayered dynamics shaped by economic, political, religious, and ethnic factors. Economic competition over control of key trade routes, particularly in the strategically crucial Hami region, was one of the pivotal elements fueling armed conflicts. The struggle for economic dominance, documented through numerous military campaigns, has been confirmed by data from the *Ming Shi*, *Tarikh-i Rashidi*, and other sources, repeatedly referencing raids, conquests, and shifts in control over frontiers.

Political ambitions of both Moghuls and Oirats were evident. Each side attempted to expand its power – for instance, by seeking unification and forming alliances with Eastern Mongols and Ming China – which sometimes led to temporary regional stabilizations without resolving underlying tensions. Specifically, during Khizr Khoja Khan's rule, active foreign policy and successful military campaigns indicate that internal competition persisted even during periods of temporary peace. Subsequent rulers, including Muhammad Khan, Sham'-i-Jahan, Yunus, and Ahmad Khan, adopted increasingly assertive policies, transforming economic rivalry into overt political conflict, where control over trading hubs became synonymous with political authority.

The religious factor was equally significant. The adoption of Islam by the Moghuls and the Oirats' retention of traditional beliefs created additional division between them. This dynamic is

validated by historical accounts of conflicts and documentary evidence highlighting systematic isolation and hostility of Islamized khans towards the 'infidel' Oirats. Religious disagreements often served as justifications for warfare, underscoring the importance of spiritual and cultural identity in shaping state ideology and political decisions. Additional confirmation of this phenomenon lies in the policies and prohibitions regarding warfare against followers of different faiths, serving as a means of consolidating internal Moghul power.

Ethnic dimensions significantly influenced overall relations. Common ancestry among certain Moghul and Oirat tribes, such as the Churas and Barins, indicates that inter-ethnic interactions were not limited solely to conflict but occasionally resulted in tribes shifting allegiances. This phenomenon highlights the complexity of identities and multifaceted cultural relationships within the region, where political competition often intertwined with ethnic solidarity and kinship.

Finally, internal fragmentation within both communities, notably among the Oirats, exacerbated instability and contributed to rapidly shifting political dynamics. Internal turmoil, leadership struggles, and disagreements over religious identity rendered each side vulnerable, even when external alliances were present.

Thus, a comprehensive analysis of the sources demonstrates that Moghul–Oirat relations constituted a dynamic process where economic competition, political ambitions, religious disagreements, and ethnic ties continually reshaped regional politics. These multifaceted processes were interconnected and mutually reinforcing, forming a unique model of interethnic and interreligious interactions in Central Asia from the late 14th to early 16th century. A deeper understanding of these processes not only facilitates the reconstruction of historical regional dynamics but also enhances comprehension of contemporary interethnic and interfaith conflicts.

Conclusions

In conclusion, it can be noted that Moghul–Oirat relations were characterized by considerable complexity, marked by both significant military conflicts and peaceful interactions between the two peoples. During the reigns of Tughluq Timur Khan and partially Khizr Khoja Khan, the relationship between the Moghuls and the Oirats can be described as generally peaceful. However, the rise of the Oirats in the late 14th and early 15th centuries, when they gained dominance over the Eastern Mongols, led to direct confrontations with the Moghuls. The Oirats became involved in the struggle for control over the principality of Hami, an area of influence for both Moghulistan and Ming China. Particularly fierce armed confrontations occurred during the reigns of Vais Khan and Yunus Khan.

Notably, despite repeated defeats at the hands of the Oirats, the Moghuls maintained a defensive stance and Oirat incursions did not result in permanent territorial gains. Additionally, economic factors were not always the primary cause of Moghul–Oirat disputes; in some instances, ethno-religious factors emerged prominently. Religious differences between the Islamized Moghuls and the traditionally non-Islamic Oirats contributed significantly to tensions and conflicts. The Moghul khans who embraced Islam regarded the Oirats as 'infidels,' leading wars either for the spread of Islam or for the defense of Muslim interests, causing further dissatisfaction among the Oirats.

The migration of certain Moghul tribes, such as the Churas and Barins, to the Oirats at the beginning of Esen-buqa Khan's rule highlights shared ancestral ties between some Moghul and

Oirat groups. Moreover, the 1472 expedition led by Amassandzhi-taishi into Zhetisu occurred due to internal religious divisions among the Oirats, where some factions supported the Muslim sons of Esen-taishi, whose mother was a Moghul princess.

The present study introduces several scholarly innovations. Foremost, it proposes a well-grounded periodization of Moghul–Oirat relations, derived from correlating primary sources with key religious, military, and political conflicts. This periodization enables a more systematic organization of a complex and insufficiently structured historical narrative. The role of Islamization is identified as both a factor in internal differentiation within the Oirat elite and one of the pretexts for incursions into Moghulistan.

The study uncovers the mechanisms of conflict and mobilization, namely amorphous power structures, fragile alliances, and authority exercised through kinship ties and nomadic loyalty and thus contributes to the political anthropology of steppe societies. It demonstrates the interdependence of events in Moghulistan and crises in the Oirat milieu, the disintegration of the Yuan dynasty, and Timurid policies. By refining the “regional picture” of fifteenth-century Asia, it illuminates the dynamics of steppe diplomacy.

Accordingly, throughout the period under review, Moghul–Oirat relations unfolded against a backdrop of continual shifts in Central Asia’s political landscape. Initially, contacts were unstable, characterized by episodic military skirmishes and raids, even as the parties maintained mediated alliances amid a general climate of volatility.

From the late fourteenth century onward, this interaction grew more complex: the Oirats began to intervene actively in Eastern Mongol affairs and to assert hegemonic claims, intensifying tensions with Moghulistan. Rivalry sharpened when both sides vied for control over strategic regions and trade routes.

In the early fifteenth century, relations assumed the character of military-political confrontation – often in the form of broad coalitions that included third-party actors such as the Chinese or Timurid supporters. Simultaneously, religious differences emerged as a source of conflict: the Oirats retained allegiance to traditional belief systems, whereas Islam had consolidated its position in Moghulistan. This divergence fostered an ideological confrontation and, in some instances, efforts to employ Islam as an instrument of integration.

By the mid-fifteenth century, a temporary equilibrium prevailed. However, renewed internal crises and the collapse of central authority in both camps soon rekindled active hostilities. At the close of the period, relations reached their climax of military intensity, yet remained episodic in nature – marked by incursions and defensive reactions. Although the religious factor continued to carry weight, it gradually yielded to more pragmatic motives tied to the struggle for trade routes, political influence, and regional domination.

Thus, Moghul history was intricately intertwined with the history of the medieval Oirats, and the multifaceted nature of their relationship exemplifies the complexity of interethnic and interfaith dynamics in Central Asia.

Acknowledgments

We express our gratitude to the editors and reviewers for their support and valuable input on this article.

References

- Atygayev N., Dzhandosova Z., Ahmetzhan K., Krupa T., Tuyakbayev O. Moghul Khans from Muraqqa' Tasavir-i Salatin-i Kashghar. Part I. *Manuscripta Orientalia*. 2024a. Vol.30, no.1. pp.10-16. <https://doi.org/10.31250/1238-5018-2024-30-1-10-16>
- Atygayev N., Dzhandosova Z., Ahmetzhan K., Krupa T., Tuyakbayev O. Moghul Khans from Muraqqa' Tasavir-i Salatin-i Kashghar. Part II. *Manuscripta Orientalia*. 2024b. Vol.30, no.2. pp.25-32. <https://doi.org/10.31250/1238-5018-2024-30-2-25-32>
- Babur Zahir al-Din. *Babur-name: The Memoirs of Babur*. Translated by M.A. Sal'e; preface by S.A. Azimdzhanova. Tashkent: Academy of Sciences of the Uzbek SSR Publ. 1958. 530 p.
- Barthold V. *Compositions*. Vol.2. Part I. Moscow: Publishing House of Oriental Literature. 1963. 1020 p.
- Bretschneider E. *Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of the geography and history of Central and Western Asia from the 13th to the 17th century*. Vol.2. London: Routledge. 2000. 352 p.
- Courant M. *L'Asie Centrale aux XVIIe et XVIIIe siecles*. Empire Kalmouk ou Empire Mantchou? Accessed March 11, 2024. <https://www.chineancienne.fr/d%C3%A9but-20e-s/courant-l-asie-centrale-aux-xvii-e-et-xviii-e-si%C3%A8cles>
- Dughlat Mirza Muhammad Haidar. *The Tarikh-i-Rashidi of Mirza Muhammad Haidar, Dughlat. A history of the Moghuls of Central Asia: An English Version*. Edited with Commentary, Notes and Map by N. Elias; The Translation by E. Denison Ross. London. 1895. 536 p.
- Ersine W. *A History of India*. Vol.1. London. 1854. 578 p.
- Howorth H. *History of the Mongols from the 9th to 19th century*. Part I. London: Longmans, Green, and Co. 1876. 743 p.
- Kitinov B.U. "Oirats-ogels... crossed the Mankan River": the ethno-religious situation at the Oirats in the middle of the XV – the beginning of XVI centuries. *Peoples' Friendship University of Russia Journal of World History*. 2017. Vol.9, no.4, pp.370–382.
- Kitinov B.U. Ethnic History of the Oirats: The Role of Religion Revisited. *Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences*. 2018. Vol.35, Is.1, pp.13-21. <https://doi.org/10.22162/2075-7794-2018-35-1-13-21>
- Kukeev D.G. *History of the Oirats before the establishment of the Dzungar Khanate (XIII-XVI centuries)*. Dissertation for the degree of candidate of historical sciences. St. Petersburg. 2008. 205 p.
- Kukeev D.G. On the peculiarities of interpretation in identifying historical characters in the history of the Oirats of the 15th century. According to Mongolian and Chinese sources in modern historiography. *Society and state in China*. 2015. Vol.45, no.17–1, pp.411-417.
- Materials for the History of Kazakh Khanates from the 15th to 18th centuries (extracts from Persian and Turkic Writings)*. Compiled by: S.K. Ibragimov, N.N. Mingulov, K.A. Pishchulina, V.P. Yudin. Alma-Ata: Nauka Publishing House of Kazakh SSR. 1969. 487 p.
- Oliver E. The Chaghatai Mughals. *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. New Series*. 1888. Vol.20, no.1, pp.72-128.
- Petrov K.I. *Essays on feudal relations among the Kyrgyz in the 15th-18th centuries*. Frunze: Academy of Sciences of the Kirghiz SSR Publ. 1961. 175 p.
- Pishchulina K.A. *Southeast Kazakhstan in the Mid-Fourteenth to Early Sixteenth Centuries: Issues of Political and Socioeconomic History*. Alma-Ata: Nauka Publishing House of Kazakh SSR. 1977. 288 p.

- Pokotilov** D.D. *History of the Eastern Mongols during the Ming Dynasty*. St. Petersburg: Imperial Academy of Sciences Publ. 1893. 230 p.
- Romodina** V.A. *Excerpts from Majmu' al-Tawarikh. Translated from Persian, with introduction and commentary by V.A. Romodin*. Leningrad. 1963. 110 p.
- Tagirdzhanov** A.T. *Collection of Histories Majmu' al-Tawarikh*. Leningrad: Leningrad University Press. 1960. 200 p.
- Yazdi** Sharaf ad-Din 'Ali. *Zafar-name. Translated from Old Uzbek, with a preface, commentary, indices, and map by A. Akhmedov*. Tashkent: SAN'AT Journal Publishing House. 2008. 486 p.
- Yudin** V. *Central Asia in the Fourteenth–Eighteenth Centuries Through the Eyes of an Orientalist*. Almaty: Dajk-Press. 2001. 384 p.
- Zhade** Z., Kumpilov T. Muslim identity as a scientific category. *Bulletin of the Adygea State University. Series: Regional studies: philosophy, history, sociology, jurisprudence, political science, cultural studies*. 2019. No.1(234), pp.79-88.
- Zhapekova** et al. Peculiarities of religious identity formation in the history of Kazakhstan. *European Journal of Science and Theology*. 2018. No.14(2), pp.109-119. Accessed May 12, 2024. http://www.ejst.tuiasi.ro/Files/69/11_Zhapekova%20et%20al.pdf
- Zlatkin** I. *History of the Dzungar Khanate (1635-1758)*. Moscow: Nauka Publ. 1983. 335 p.

Information about authors

Sergazy Akhmetkul – Doctoral Student, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11, Satpaev Str., 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>, akhmetkulsergazy@gmail.com

Gulfairus K. Zhapekova – Candidate of Historical Sciences, Associated Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11, Pushkin Str., 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1090-8373>, gulfairusk@mail.ru

Zarine A. Dzhandosova – Candidate of Historical Sciences, Associated Professor, Head of Central Asian and Caucasus Department, St. Petersburg State University, 11, Universitetskaya naberezhnaya Str., St. Petersburg, Russia, <https://orcid.org/0000-0002-4834-1360>, z.dzhandosova@spbu.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Серғазы Ахметқұл – докторант, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Пушкин к., 11, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>, akhmetkulsergazy@gmail.com

Гүлфайрус Қабдолқызы Жапекова – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Пушкин к., 11, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-1090-8373>, gulfairusk@mail.ru

Заринэ Әлиқызы Жандосова – тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Орталық Азия және Кавказ кафедрасының меңгерушісі, Санкт-Петербург мемлекеттік университеті, Университет жағалауы к., 11, Санкт-Петербург, Ресей, <https://orcid.org/0000-0002-4834-1360>, z.dzhandosova@spbu.ru

Сведения об авторах

Серғазы Ахметқұл – докторант, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Пушкина, 11, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3384-5504>, akhmetkulsergazy@gmail.com

Гульфайрус Кабдуловна Жапекова – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Пушкина, 11, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1090-8373>, gulfairusk@mail.ru

Заринэ Алиевна Джандосова – кандидат исторических наук, доцент, заведующая кафедрой Центральной Азии и Кавказа, Санкт-Петербургский государственный университет, Университетская набережная, 11, Санкт-Петербург, Россия, <https://orcid.org/0000-0002-4834-1360>, z.dzhandosova@spbu.ru

Authors' contribution

Akhmetkul, S. – contributed to the development of the topic, identifying the goal and objectives of the study, relevance and novelty of the problem, developing and designing the research questions, the methodology, methods and theoretical basis of the study, an extensive review of pertinent sources and literature, managing and coordinating the planning and conducting the research, distributing responsibilities and monitoring their execution, analyzing the results of the study and their discussion, concluding and finalizing the manuscript.

Zhapekova, G. – contributed to determining the research topic, outlining its structure, planning and conducting the study, data collection, their classification and analyses, developing the methodology section, reviewing relevant literature and sources, writing the initial draft, writing, formatting and finalizing the manuscript.

Dzhandosova, Z. – contributed to outlining the structure of the paper, planning and conducting the study, data analyses, developing the methodology section, reviewing relevant literature and sources.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict of interest information.** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 10.04.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 30.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.08.2025.

All-Union censuses as resources of historical and demographic research of the urban population in 1950-1980-s.

O. Dashinamzhilov

Institut of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Novosibirsk, Russia

 Odon@bk.ru

Abstract. The results of All-Union censuses' analysis as sources of historical and demographic research are represented in the paper. The Censuses characterize different groups of the population at a particular time. They form a large set of statistical materials distributed in various thematic tables. The sources of the paper are systematized into census tables submitted to the state archives, as well as statistical collections where the results of the censuses are presented in a concise form. The aim of the paper is to describe those census materials that are valuable for the research of demographic characteristics of the urban population. Internal criticism of sources and the method of comparative analysis are research methods. As a result, it is revealed that All-Union censuses with certain shortcomings included are generally an accurate statistical resource. However, the situation might be different for the population of individual republics and regions. The country's leadership insisted on hiding the information about the size and territorial location of certain categories of the population. The special census procedure was applied to military personnel, employees of local KGB bodies and employees of individual industrial enterprises, etc. Closed cities which population was also distributed across different regions of the country were not included into the census systematized tables. The author's method for calculating the approximate size of population attributions, which requires Soviet-era statistics, and recalculations based on the results of the 2002 All-Russian Census is applied. Currently, most of the census materials can be easily found in central and regional archives and libraries. Certain difficulties occur while searching for some rarely found information that is obvious due to the fact that they have not yet been transferred to archives from departmental repositories. Thus, as a result of the analysis of statistical collections and tables, the census data relevant for the study of the urban population, their completeness and reliability are revealed in the paper for the first time. The specific features of publications of the results of different censuses are represented and the places of their storage are indicated. It gives an opportunity for scholars to introduce with the materials that can be a foundation for further description of the most important trends and patterns in the numerical, gender, age, social class, and national composition of the urban population in the 1950-s and 1980-s.

Keywords: historical demography; sources; All-Union population censuses; All-Union population censuses; accessibility of censuses; Soviet Union; statistics

For citation: Dashinamzhilov O. All-Union censuses as resources of historical and demographic research of the urban population in 1950-1980-s. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.152, no.3, pp.46-59. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-46-59>

Funding: This article was prepared within the framework of the state assignment of the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation: "Socio-economic potential of the eastern regions of Russia in the 20th – early 21st centuries: strategies and management practices, dynamics, geopolitical context" (FWZM-2024-0005).

Всесоюзные переписи как источники историко-демографических исследований городского населения в 1950-е – 1980-е гг.

О. Дашинамжилов

Институт истории Сибирского отделения Российской академии наук, Новосибирск, Россия

Аннотация. В предлагаемой статье представлены результаты изучения Всесоюзных переписей как источников историко-демографических исследований. Переписи характеризуют разные группы населения в конкретный момент времени. Они представляют собой большой комплекс статистических материалов, распределенных по различным тематическим таблицам. В качестве источников статьи выступили систематизированные переписные таблицы, переданные в государственные архивы, а также статистические сборники, в которых итоги переписей представлены в сжатом виде. Целью работы является описание тех материалов переписей, которые представляют наибольшую ценность при изучении демографических характеристик городского населения. В качестве методов исследования выступили внутренняя критика источников, метод сравнительного анализа. В результате сделан вывод, что Всесоюзные переписи при наличии отдельных недостатков в целом являются довольно точным статистическим источником. Однако в отношении численности населения отдельных республик и областей ситуация выглядит иначе. Руководство страны считало, что от общества следует скрывать информацию о численности и территориальном расположении некоторых категорий населения. Особый порядок переписи распространялся на военнослужащих, сотрудников местных органов КГБ и работников отдельных промышленных предприятий и т.д. Не выделялись в переписных систематизированных таблицах также закрытые города, население которых тоже распределялось по разным регионам страны. Автором представлен метод вычисления приблизительных размеров приписок к населению, для чего необходимы данные статистики советского времени, и перерасчеты, осуществленные от результатов Всероссийской переписи 2002 г. На сегодняшний день большую часть переписных материалов можно без особых затруднений обнаружить в центральных и региональных архивах и библиотеках. Определенные сложности могут возникнуть лишь при поиске некоторых редко встречающихся сведений. Это обычно связано с тем, что они еще не переданы в архивы из ведомственных хранилищ. Таким образом, в результате анализа статистических сборников и таблиц в статье впервые выявлены актуальные для изучения городского населения переписные данные, их полнота и достоверность. Показаны специфические черты публикаций итогов разных переписей и указаны места их хранения. Это дает возможность ученым получить представление о материалах, на основе которых можно определить важнейшие тенденции и закономерности в численном, половозрастном, социально-классовом, национальном составе городского населения в 1950-1980-е гг.

Ключевые слова: историческая демография; источники; Всесоюзные переписи населения; точность переписей; доступность переписей; Советский Союз; статистика

Для цитирования: Дашинамжилов О. Всесоюзные переписи как источники историко-демографических исследований городского населения в 1950-е – 1980-е гг. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.152, no.3. с.46-59. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-46-59>

Финансирование: Статья подготовлена в рамках государственного задания Министерства науки и высшего образования «Социально-экономический потенциал восточных регионов России в XX – начале XXI вв.: стратегии и практики управления, динамика, геополитический контекст» (FWZM-2024-0005).

1950-1980 жылдардағы қалалық халықты тарихи-демографиялық зерттеулердің дереккөзі ретінде Бүкілодақтық халық санағы

О. Дашинамжилов

Ресей Ғылым академиясы Сібір бөлімшесінің Тарих институты, Новосибирск, Ресей

Аңдатпа. Бұл мақалада Бүкілодақтық халық санақтарының тарихи-демографиялық зерттеулер үшін дереккөзі ретіндегі маңызы қарастырылады. Санақтар белгілі бір уақыттағы әртүрлі халық топтарын сипаттайды және тақырыптық кестелерге бөлінген ауқымды статистикалық материалдар кешенін құрайды. Зерттеу дереккөздері ретінде мемлекеттік архивтерге тапсырылған жүйелендірілген санақ кестелері мен қысқаша санақ нәтижелері берілген статистикалық жинақтар пайдаланылды. Мақаланың мақсаты – қалалық халықтың демографиялық сипаттамаларын зерттеу үшін аса құнды санақ материалдарын сипаттау. Зерттеу әдістері ретінде дереккөздердің ішкі сыни талдауы мен салыстырмалы талдау әдісі қолданылды. Зерттеу нәтижесінде Бүкілодақтық халық санақтары кейбір кемшіліктеріне қарамастан, жалпы алғанда, дәл статистикалық дереккөз болып табылатыны анықталды. Алайда жекелеген республикалар мен облыстардағы халық санына қатысты жағдай өзгеше. Ел басшылығы кейбір халық санаттарының саны мен аумақтық орналасуы туралы ақпаратты қоғамнан жасыру қажет деп санаған. Санақтың ерекше тәртібі әскери қызметшілерге, жергілікті КГБ органдарының қызметкерлеріне және кейбір өнеркәсіптік кәсіпорындардың жұмысшыларына қатысты қолданылған. Сондай-ақ жабық қалалар да жүйелендірілген санақ кестелерінде жеке көрсетілмеген, олардың халқы елдің әртүрлі өңірлеріне бөлініп көрсетілген. Автор халық санына жасалған қосымшалардың шамамен көлемін есептеу әдісін ұсынады, ол үшін кеңестік кезеңдегі статистикалық деректер мен 2002 жылғы Бүкілресейлік халық санағы нәтижелеріне қайта есептеулер қажет. Бүгінгі таңда санақ материалдарының басым бөлігін орталық және өңірлік архивтер мен кітапханалардан қиындықсыз табуға болады. Тек сирек кездесетін кейбір мәліметтерді іздеу барысында қиындықтар туындауы мүмкін, бұл олардың ведомстволық сақтау орындарынан архивтерге әлі тапсырылмағандығымен байланысты. Осылайша, статистикалық жинақтар мен кестелерді талдау нәтижесінде алғаш рет қалалық халықты зерттеу үшін өзекті санақ деректері, олардың толықтығы мен шынайылығы анықталды. Әртүрлі санақ нәтижелерінің жариялану ерекшеліктері көрсетіліп, олардың сақталу

орындары аталды. Бұл ғалымдарға 1950–1980 жылдардағы қалалық халықтың сандық, жыныс-жас, әлеуметтік-таптық және ұлттық құрамындағы маңызды үрдістер мен заңдылықтарды анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: тарихи демография; дереккөздер; Бүкілодақтық халық санағы; санақ дәлдігі; санақ қолжетімділігі; Кеңес Одағы; статистика

Introduction

A full-fledged study of demographic processes is possible only with the broad involvement of statistical sources. These are numerical data that characterize a variety of quantitative patterns in the social life. Government statistics recorded changes in all areas of the national economy, including the demographic subsystem of the country. During the All-Union censuses, extensive and diverse information about the population was collected. However, only a certain part of it can be used for historical and demographic research. Therefore, it is important to find out which census materials which are the most valuable for research of demographic characteristics of the population.

The general principles of collecting, processing and classifying census materials are reviewed in several works ([Kiseleva et al. 1983](#); [Merkov 1959](#); [Problems of demographic statistics ... 1966](#)). Some attention was paid to the preparation and conduct of each of them separately ([All-Union Population Census ...1976](#); [All-Union Population Census ...1984](#)). In 2013, a paper dedicated to the 200th anniversary of Russian statistics was published, which presents the history of audits and censuses in Russia since ancient times ([History of population censuses ...2013](#)). At the same time, pre-war censuses are analyzed in detail in the published works as historical sources ([Zhiromskaya et al. 1996](#); [Isupov 2000](#); [Isupov 2011](#)). There are much fewer specialized publications related to the post-war censuses. Among them, a collection of scientific papers prepared at the Novosibirsk Institute of History SB RAS ([Demographic History of Russia ...2016](#)) should also be noted.

In general, little attention has been paid to the research of post-war Soviet population censuses as sources of historical and demographic research. For the first time, the features of the census information representation, its completeness and reliability, and differences in content are analyzed based on statistical collections and systematized tables. The specifics of different censuses publication are revealed, and their storage locations are indicated.

Materials and methods

The research methods are the internal criticism of sources and the method of comparative analysis. They offer an opportunity to evaluate the completeness, reliability, accuracy and uniformity of statistical information. Researching the organization of statistical observation and the content of the development tables are a part of internal criticism of the sources. The comparative method consists of data and censuses comparison conducted at different times. Since the degree of preservation of the census data is generally satisfactory, the place and time of creation, the name and originality of the documents are not controversial; the method of external criticism of the source was not applied.

The sources of the paper are publication and systematized tables compiled based on the results of four All-Union censuses conducted from 1959 to 1989. A significant part of the statistical materials obtained during the All-Union censuses are now in the central and regional archives. At the same time, it is somewhat more difficult to gain access to documents that remain in storage in departmental archives. The main body of census tabular information has been transferred to the Russian State Archive of Economy (RGAE). Some of the tables can be found in the State Archive of the Russian Federation (GARF) (Dashinamzhilov et al. 2019: 166-173). Some census information was transferred to the libraries of scientific organizations (*Distribution of permanent population ...1973*). The fact is that some of them had the right to receive census data in order to carry out their planned scientific work. The analysis of the officially published summary results of the All-Union censuses is held in the present paper.

The content of the censuses

Conducting censuses was a large-scale event with the concentration of significant material and human resources and the participation of all levels of government. Events like this, held on average once every ten years, were necessary, first of all, to solve the socio-economic problems of Soviet society. Since the most important questions in the questionnaires have not changed over time, it is possible to compare the results of the censuses in a number of key parameters.

At the same time, the number of indicators developed in the census programs was different. For example, in 1959, the census consisted of 15 questions that were asked to the entire population. In this respect, it differed little from the previous one, conducted before the war (1939). In 1970, for the first time, seven questions were included in the census forms, which were asked to only a quarter of the total population (out of eighteen). They concerned the place of work, occupation, migration, etc. In 1979, the number of such issues was reduced to five, and their total number to sixteen. The 1989 census program was the most extensive, as it had already included twenty-five questions (thirteen mandatory and five selective), seven of them were about the housing situation (Dashinamzhilov 2018: 30).

As a result, the censuses differed greatly in the number of thematic tables. There were the least of them in the first post-war census (36), and in 1970 - already 66. In 1979, their number decreased due to fewer questions asked (54) (*History of population censuses ...2013*: 267). The numbering of the tables compiled from the data of the continuous and sample censuses was slightly different. So, when naming information obtained in the first way, the letter "c" was added to the table number (for example, "table 5c"). The letter "b" was added to the numbers of the tables formed according to the data of the sample census (for example, "table 18b"). There was no such order in the 1959 census. The addition of letters had a different meaning there. At the same time, some of the tables then had a fractional numeric designation (for example, table 2.5).

The socialist society was heterogeneous in terms of demographic and social characteristics. In this regard, for population groups with similar characteristics, development was carried out throughout the population, cities and villages. The information about the number of inhabitants of urban and rural settlements is the most valuable. Collecting such data on the Soviet Union as a whole, an economic region or a republic gives a chance to make an in-depth comparative analysis of the urbanization and demographic development of the urban population specifics of the selected region. Data on the number of urban residents during the census years is necessary

to calculate the natural and mechanical growth of urban settlements in the inter-census period. In addition, it is also necessary to include information on current statistics on the number of births and deaths.

If a researcher makes a more thorough analysis of the demographic aspects of urbanization, then an in-depth research of the population of each specific city is necessary. For example, while making a research of different functional types of urban settlements such as administrative, industrial and transport, or local organizing centers. Information about the number, age, and national composition of all cities is always available in the census tables. Sometimes it was published in statistical collections.

Another important indicator of urbanization is the nature of the population distribution across cities, which differ in the number of inhabitants. In thematic tables, such a distribution is usually made by regions and republics. Therefore, in order to study in detail, for example, the characteristics of the urban population of an economic area, it is necessary to combine data on all its constituent regions. However, such information is already represented in published statistical collections based on the results of the censuses. The only inconvenience is the lack of comparability of the published data, and therefore it is necessary to consolidate certain categories of cities or search for detailed information about them in other sources.

It is helpful to reveal the specifics of the cities distribution by size because it offers a general view of productive forces concentration and the nature of the economic development of regions, their role in the inter-district division of labor, which is important for interpreting migration processes. To understand the patterns of urbanization, a comparative analysis of large and small urban settlements at the beginning and at the end of the researched historical period is especially relevant. Finally, analyzing the distribution structure of the urban population helps to understand the features of reproductive processes, since the parameters of fertility and mortality depend on the size of cities.

There is valuable information in tables where the population is distributed by gender and age, education, nationalities, occupations, sources of livelihood and social groups. The most important demographic characteristics of the population are gender and age. Most demographic scientists collect information about large territorial entities (regions, territories, or republics). With the support of such information one can calculate the average age, the dynamics of population aging, and assess gender disparities. These data are necessary to identify the structural features of the urban population of the area under study. In some cases, such data help to explain trends in the general coefficients of natural population movement (mortality, fertility).

Such characteristics as age and gender characteristics were thoroughly developed in the censuses. Thus, educational or national composition of the population data were presented not only in general terms, but also with a distribution by age cohorts. In the 1959 census, the question about birth year was not asked, and the ages were determined orally from the interviewees. Due to periodic problems with age accumulation (age rounding) and the accumulation of errors that occurred when determining the age structure, they went on asking for the birth year only since 1970, ([All-Union Population Census...1969](#); [All-Union population census...1987](#)).

Demographic data reflecting gender and age composition have traditionally been presented in the form of tables with the population divided by gender and broken down by one-year

and five-year age cohorts. Such tables were developed for republics, regions, districts, urban settlements, and villages with populations exceeding a certain threshold (3,000 in 1970, 5,000 in 1979 and 1989).

Gender and age are important demographic indicators that, in addition to current accounting information, help to analyze the reproduction of the population. Such materials are necessary for calculations, together with data on age-related fertility and mortality, of the coefficients of total fertility and life expectancy. It is meaningful to research the age composition of the population of cities of various categories, since it differed significantly at different stages of historical development, especially in small urban settlements. However, such an analysis requires a larger array of sources, which are not always found in archives.

Censuses are the main resource of information about the national and linguistic composition of the population. Traditionally, the question of national identity was included in all the questionnaires. The right to determine it was given to the respondents themselves. As for minors, their parents were responsible for them. In the case of a mixed marriage and disagreements that arose between them with the definition of the nationality of the child, their ethnicity was determined by the affiliation of their mother. The number of nationalities varied slightly in each of the censuses. So, in 1959 and 1989 the entire population of the USSR was divided into 128 ethnic groups and peoples, in 1970 and 1979 into 122 and 123, respectively ([Dashinamzhilov et al. 2019: 169](#)).

During the census process the confusion in local names of ethnic groups often occurred. To solve such situations, a special reference material such as dictionaries of peoples and languages was published. They contained recommendations on placing an ethnographic group or a local dialect. Based on the responses received, the specialists of the statistical offices prepared detailed information on each nationality, including information on occupations, sources of livelihood and membership in social groups.

For example, in 1970, a comprehensive study of the national composition of the population of the Soviet Union was conducted. Tables have been created for the largest ethnic groups of republics, national districts, regional centers and large cities (100,000 people and above) with information on their number, level of education, native language and marital status, and gender and age structure. For all other administrative divisions and localities (districts, medium and small urban settlements, and large villages) Their numbers and native language were indicated.

Since the processes of demographic transition were different among the different peoples of the Soviet Union, data on the sex and age composition of their population are helpful for identifying the specifics of their reproduction. Combined with current statistics, which collected and processed information on ethnic age fertility and mortality, calculating the coefficients of total fertility and average life expectancy is necessary.

Assimilation was an important process that influenced on the quantitative composition of peoples, when one nationality, perceiving the language, culture and way of life of another, eventually merged with it. The census materials offer an opportunity to indirectly assess this process by determining the language of the respondents and, above all, the proportion of people who recognized Russian (or any other language) as their mother tongue. Depending on this, it is possible to determine the extent of assimilation and, indirectly, its impact on the numerical representation of the people. Based on the census data, it is also possible to identify the proportion of interethnic families in their total number.

Information about the educational composition of the population plays an important role in historical and demographic research. Based on the tables, it is possible to research the level of education of various age cohorts, social groups, and nationalities. In the censuses of the 1920s, information about the literacy of the population was collected. Only before the war, in 1939, the question about the level of education was included in the questionnaire. In 1959 the issue of literacy was excluded from the census program ([Population of Western Siberia ...1997: 13](#)).

Various methods of assessing the level of education were used in the censuses. In 1939 and 1959, it was calculated for the entire population, with data per 1,000 people. In 1970 and 1979, the methodology was adjusted: the level of education was determined for people since 10 years old and older. From this moment they can receive primary education and it is the first step of the educational ladder. In the last Soviet census of 1989, the age threshold was raised to 15 years. This modification made it possible to evaluate the effectiveness of the implementation of the law on universal secondary education.

Information about education is highly important for determining the local specifics of the birth rate and mortality of the population. In Soviet period it was discovered that the birth rate decreases as the educational level increases. People with higher and incomplete higher education have the lowest number of children in their families. While the largest number of children is among people with or without primary education. The mortality rate of the population also has certain logic. Highly educated people, as a rule, lived longer than the rest of the population.

The research of the social structure of society was important for political needs. The country's leadership made propaganda about the elimination of exploitative strata of the population in the USSR, and was proud of the high proportion of the working class and the peasantry. The issue of the social group was first included in the program in 1939 and was represented in all subsequent censuses until the end of the Soviet period.

Due to demographic research it was discovered that the social composition and demographic behavior of the population were in a certain relationship. Thus, in the course of sociological surveys, it was revealed that the collective farm peasantry had the highest birth rate, while employees had the fewest children. The death rate among employees was also lower than that of workers or collective farmers. A certain influence on the reproduction of the population was exerted by its employment in physical or mental labor, as well as sources of livelihood. Thus, the significant employment of women in personal subsidiary farming was a factor in the high birth rate.

To assess local peculiarities in the reproduction of the population, the most general information about the education of the population, its employment and socio-class composition is usually sufficient. To achieve this, one can also use information about the average family size, which is widely represented in published collections.

In conclusion, it is necessary to add a few words about the materials of sample surveys conducted, as already mentioned, since 1970. ([Demographic History of Western Siberia...2017: 17](#)). The selective method was significantly economical because it reduced the number of people in the census process and decreased the time spent on its materials development. It was applied for obtaining answers on a wide range of issues, from employment of the population to the birth rate of generations and the intensity of migration processes. Since 1970, information about the socio-class composition of society was also determined on the basis of such data. The analysis of the migration census tables proved that they are not quite accurate, but they

can be used in general trends in inter-district population movement's research. The current accounting information turned out to be more relevant.

Information about the total birth rate of women of different generations is highly important among the sample data. It was developed according to different republics and nationalities. Discussions about the expediency of collecting data on the number of children born were conducted back in the 1950s, but for some reasons the corresponding issue was not included in the program of the 1959 census. This happened only 20 years later, in 1979, when such information was obtained through a survey of women aged 16 and older. Subsequently, such data was collected regularly. They make it possible to identify trends in fertility not among conventional, but among real generations.

At the same time, it must be mentioned that birth rates in real generations are also imperfect. In particular, they are much less related to specific historical conditions, as they represent the results of the reproductive behavior of different generations of women over many years. At the same time, they make it almost impossible to determine how a particular historical event influenced the birth rate, which is especially important for historians and there might be a lot of the latter in the life of a generation. In addition, complete information about the total birth rate can be obtained only by the end of the reproductive period, or by the age of 50.

Availability of census data

In Soviet period it was not easy to get access to the materials of the All-Union censuses. Statistical offices often refused to do this, even to interested scientific organizations. For example, the data from the 1959 census could only be issued on an official basis, including for use in unpublished dissertations of doctoral and postgraduate students. Moreover, for the above-mentioned organizations, information on the distribution of the population by social groups, occupations, branches of the national economy, and sources of livelihood was provided in a special way, in a truncated form. And only in the absence of such pre-prepared information could the statistical offices allow them to manually extract information. Such materials were stamped with special stamps "not subject to publication in the open press" and sent not to the employee who made the extracts, but to the head of the organization that sent the request. Such stamped extracts can sometimes be found in libraries. The census materials became publicly available already in the post-Soviet period.

Information from the All-Union censuses was also published in periodicals, but in a stripped-down form. For example, information on the age composition according to the 1959 census could only be published for enlarged 10-year groups. The publication of information on national composition and education was subject to restrictions. Moreover, the texts of newspaper articles had to be sent first to the CSO's population census department for verification.

Some of the census materials were published for public or limited use. However, their substantive value was, of course, lower than that of the systematized tables. The results of the 1959 All-Union Census were presented in sixteen volumes, fifteen of which were devoted to the Union republics. One consolidated volume included data on the entire Soviet Union. Subsequently, the order of publication of the materials was changed. The data from the 1970 census, published between 1972 and 1974, were structured along thematic lines rather than by national and territorial entities. The amount of information provided by the 1979 census

was significantly reduced. In the mid-1980s, the only collection was released that included data published in the journal *Bulletin of Statistics* immediately after the census.

In addition, the materials of all censuses were selectively published in special publications for official use. There was a limited accessing to them, and special permission had to be obtained to view them. They were published by the printing houses of the central statistical offices in a limited edition, usually in 200-300 copies. On the title page of each such collection, in addition to the "chipboard" stamp, the serial number of the copy was indicated. The results of the 1970 and 1979 censuses were published in ten volumes for private use. Moreover, the last of them was republished during the perestroika period and became publicly available.

In addition to the publications mentioned above, the statistical offices of the USSR and the RSFSR published a wide range of various thematic collections. Some of them were transferred to specialized collections of libraries of research institutes. In them, information about the population was presented in more detail, although often also in a camouflaged form. For example, in the collection "Age composition and marital status of the population of the RSFSR (according to the 1979 All-Union Population Census)", published in 1980. The age composition is represented by such cohorts, which significantly complicated the calculations of reproduction and comparison with other censuses ("0-2" years, "3-6", "7-9" years, etc.).

However, they were convenient because the information in them was often published in comparison with previous censuses, by enlarged demographic groups ([Age composition](#) of the population ... 1962; [National](#) composition of the population ...1975; [Urban](#) settlements of the RSFSR ...1980). Local statistical offices also published such collections, but this time in relation to the population of regions, territories and republics ([Distribution](#) of permanent population ... 1973; [Results](#) of the All-Union population Census ...1971). At the moment, access to them in those libraries where they have been preserved is free.

The results of the last Soviet census (1989) were published in small pamphlets ([Population](#) of the USSR ...1990). More detailed materials had already been prepared, but the collapse of the Soviet Union did not allow them to be published. Some of the collections on the Russian Federation were published in 1990-1991. ([Urban](#) settlements of the RSFSR...1991; [National](#) composition of the population...1990; [Age composition](#) of the population...1990).

A lot of information about the 1989 census was also published by local statistical offices ([National](#) composition of the Altai Territory's population...1991; [Results](#) of the All-Union census ...1990; [Brief](#) socio-demographic characteristics ...1990). If there is a shortage of statistical sources, you can refer to the collections of materials from the 2002 All-Russian Census. They often presented information in comparison with the previous census ([The results](#) of the All-Russian population census ...2004; [The main results](#) of the 2002 All-Russian population Census ...2005). However, it should be mentioned that, unlike in 1989, in 2002 the special order of the population census was no longer applied, and some regions changed their administrative boundaries.

Accuracy of censuses

The Soviet population censuses conducted after the war was highly accurate. Thus, in 1959, as a result of inspections, 789.0 thousand persons were noted who were not counted during the census, which amounted to 0.37% of the total number of residents of the country. Subsequently,

this indicator decreased from 0.25% in 1970 to 0.12% in 1979 (Podyachikh 1976: 45; Labutova 1984: 25). In 1989, it increased slightly (to 0.14%) (Population of the USSR...1990: 4, 9).

However, the population situation inside the country was slightly different. The political leadership of the country considered it necessary to keep the location of certain groups of citizens a secret.

This applied to military personnel of the Soviet army who were enrolled at their place of service, but who were counted in the census results at the places of conscription; military construction units of various ministries and departments; paramilitary guards; personnel of the Ministry of Foreign Affairs¹. The special procedure of the census also applied to employees of local KGB bodies and employees of individual industrial enterprises². The closed cities, whose population was distributed among different regions of the country, were also not distinguished in the census systematized tables. The methodology and principles governing the distribution of the population being rewritten in a special order by regions of the country in the pre-war period have already been described in the literature and are unlikely to have changed in the later period (Zhiromskaya 2001: 51-60).

It is hardly possible to obtain the original, unchanged demographic data now. To do this, it is necessary to find and analyze a large number of materials from specialized archives, which would contain specific information about the postscript to the population, and it is not known whether they have been preserved at all. For example, researchers who dealt with the problem of closed cities used other data (Reut 2012: 131).

According to V.B. Zhiromskaya's estimates, which are based on the last pre-war census of 1939, the discrepancy with real data is about two percent. Such attribution sizes are generally quite acceptable and acceptable. The alternative method developed by the author for determining the initial population size involves the use of data calculated back in Soviet period and subsequent recalculations based on the results of the 2002 census.

According to statistical data published in the collection "The number, composition and movement of the population in the RSFSR" (1990), the population of the Kemerovo region in early 1990 amounted to 3176.3 thousand people. Recalculations carried out on the basis of data from the 2002 All-Russian Census showed that in 1990 the population of Kuzbass actually numbered 3,099.2 thousand people. The artificial excess was 2.5%, which is a postscript to the real number of residents of the region, since after the collapse of the USSR, a special procedure was no longer applied when conducting censuses.

It was revealed that the population of the Novosibirsk Region was also overestimated by 1.7%. At the same time, the calculated difference was minimal in the Omsk Region and the Altai Territory. In the Tyumen region, on the contrary, the population in Soviet times was underestimated by 0.5%. The population of the Tomsk Region was downplayed the most (by 6.2%), where Seversk, one of the largest closed cities in the country, was located. It should be noted that the revealed numerical discrepancies do not significantly affect the calculations of population movement indicators, with the exception of the period from 1989 to 1990, where such estimates significantly distort the natural growth and migration in 1989.

Before the war, there was a problem of age accumulation, that is, the concentration of the population in ages ending in the digits 0 or 5. This phenomenon was caused by inaccuracies that arise in questions about age: people might not remember their exact age, deliberately exaggerate or underestimate it. With the increase in the education of the population, the accumulation

coefficient (Whipple index) decreased. Since 1970, the introduction of the date of birth into census programs has led to its almost complete disappearance.

Conclusion

Thus, it was revealed that based on the materials of the All-Union censuses it is possible to reconstruct the overview on the demographic development of the country. Despite the fact that the programs do not completely coincide, they give an opportunity to identify the most important trends and patterns according to number, gender, age, social class, and national composition of the urban population. The only problems arise in applying published materials because they sometimes do not agree with each other.

Domestic censuses are usually poorer in terms of content compared to developed Western countries. So, if in 1989 there were 25 questions in the Soviet census, then in the USA in 1990 there were 71. In Western countries, for example, questions might be asked about participation in previous wars, smoking, and the nature of past work, and physical disabilities, which may provide additional information useful to a demographic scientist.

To date, most of the census materials can be easily found in central and regional archives and libraries. Difficulties may arise only when collecting some rare information, which, as a rule, has not yet been transferred to archives from departmental repositories. It should be remembered that censuses provide information about the population of a country at a predetermined point in time. To understand the processes of reproduction, information on current population accounting is needed.

Acknowledgments

I express my sincere gratitude to the anonymous reviewers for their valuable comments and suggestions, and to the editorial team for the professional support provided in the preparation of this article.

Notes

1. Materials of the All-Union population census (population of rural councils, districts, and settlements). Ust-Ordynsky District State Archive (hereinafter UODSA), fr.-92, op.1, 195a, l.64-68.
2. Population calculations based on the 1989 census. The State Archive of the Trans-Baikal Territory (hereinafter SATBT), fr.-1645, op.19, d.19, l.55

References

- Age Composition of the Population of the RSFSR (According to the All-Union Population Census of 1959).* Moscow: CSU of the RSFSR. 1962. 476 p.
- Age Composition of the Population of the RSFSR (According to the All-Union Population Census of 1989).* Moscow: Goskomstat of the RSFSR. 1990. 373 p.
- All-Union Population Census of 1970: Collection of Articles.* Moscow: Statistika. 1976. 286 p.
- All-Union Population Census of 1979: Collection of Articles.* Moscow: Finansy i Statistika. 1984. 232 p.
- All-Union Population Census of 1987: Collection of Articles.* Moscow: Finansy i Statistika. 1987. 73 p.
- The All-Union Population Census Is a National Affair.* Moscow: [n.p.]. 1969. 63 p.
- Urban Settlements of the RSFSR (According to the 1979 All-Union Population Census).* Moscow: CSU of the

- RSFSR. 1980. 150 p.
- Urban Settlements of the RSFSR (According to the All-Union Population Census of 1989)*. Moscow: Goskomstat of the RSFSR. 1991. 270 p.
- Dashinamzhilov O.B. *The Urban Population of Western Siberia in the 1960s–1980s: A Historical and Demographic Study*. Novosibirsk: Nauka; SB RAS Publishing House. 2018. 368 p.
- Dashinamzhilov O.B., Lygdenova V.V. Demographic Development of the Autonomous Okrugs of Russia in the 1960s–1980s: Problems of Sources. *Historical Courier*. 2019, no.4(6), pp.166–173. <https://doi.org/10.31518/2618-9100-2019-4-14>
- Demographic History of Western Siberia (Late 19th–20th Centuries)*. Novosibirsk: Institute of History. SB RAS, 2017. 347 p.
- Demographic History of Russia and Its Regions*. Vol. I: Problems of Sources. Collection of Scientific Papers. Novosibirsk: Apel'sin. 2016. 303 p.
- Zhiromskaya V.B. *Demographic History of Russia in the 1930s: A Look into the Unknown*. Moscow: ROSSPEN, 2001. 277 p.
- Zhiromskaya V., Kiselev I., Polyakov Yu. *Half a Century Classified as "Secret": The All-Union Population Census of 1937*. Moscow: Nauka. 1996. 277 p.
- History of Population Censuses in Russia*. Moscow: Golden-Bi. 2013. 427 p.
- Isupov V. *Demographic Catastrophes and Crises in Russia in the First Half of the 20th Century: Historical and Demographic Essays*. Novosibirsk: Sibirskii Khronograf. 2000. 242 p.
- Isupov V. *Statistical Sources on the Demographic History of Russia During the Great Patriotic War: Report at the Plenary Session of the First International Scientific Conference on Historical Demography and Historical Geography*. Syktyvkar: [n.p.]. 2011. 19 p.
- Results of the All-Union Population Census of 1970*. Kemerovo: Statistical Department of the Kemerovo Region. 1971. 87 p.
- Results of the All-Union Population Census of 1989*. Issue 5: Gender and Age Composition. Kemerovo: Kemerovstat. 1990. 129 p.
- Results of the 2002 All-Russian Population Census: Statistical Collection in 11 Parts*. Part 2: Age and Gender Composition of the Population of the Tyumen Region. Tyumen: Tyumenstat. 2004. 471 p.
- Brief Socio-Demographic Characteristics of the Population of the Tomsk Region (According to the All-Union Censuses of 1979 and 1989)*. Statistical Collection No. 4. Tomsk: Tomskstat. 1990. 210 p.
- Kiseleva G.P., Kvasha, A.Ya. *What Do the Population Censuses Tell Us?* Moscow: Finansy i Statistika. 1983. 103 p.
- Labutova T.S. *The Census Program and Methodological Foundations of Its Implementation*. In: All-Union Population Census of 1979: Collection of Articles. Moscow. 1984. Pp. 5–25.
- Merkov A.M. *Demographic Statistics (Population Statistics): A Short Guide for Doctors*. Moscow: Medgiz. 1959. 188 p.
- Population of Western Siberia in the 20th Century*. Novosibirsk: Publishing House of the Siberian Branch of the RAS. 1997. 169 p.
- Population of the USSR (According to the All-Union Population Census of 1989)*. Moscow: Goskomstat of the RSFSR. 1990. 747 p.
- National Composition of the Population of the Altai Territory (According to the All-Union Population Census of 1989)*. Barnaul: Department of Statistics of the Altai Territory. 1991. 145 p.
- National Composition of the Population of the RSFSR (According to the All-Union Population Census of*

January 15, 1970). Moscow: TSU RSFSR. 1975. 200 p.

National Composition of the Population of the RSFSR (According to the All-Union Population Census of 1989). Moscow: Goskomstat of the RSFSR. 1990. 747 p.

Main Results of the 2002 All-Russian Population Census in the City of Omsk: Statistical Collection. Omsk: Omsksta. 2005. 215 p.

Podyachikh P.G. Program and Main Methodological Issues of the All-Union Population Census of 1970. In: *All-Union Population Census of 1970: Collection of Articles*. Moscow. 1976. Pp.9–48.

Problems of Demographic Statistics: Collection of Articles. Moscow: Nauka. 1966. 354 p.

Distribution of the Permanent Population of the Omsk Region and the City of Omsk by Social Groups, Sources of Livelihood, Branches of the National Economy, Age, and Individual Occupations (According to the 1970 All-Union Population Census). Omsk: Statistical Department of the Omsk Region. 1973. (Restricted circulation). 178 p.

Reut G.A. *Closed Administrative-Territorial Formations of Siberia: Socialism Behind Barbed Wire*. Krasnoyarsk: KGAU. 2012. 349 p.

Information about authors

Odon B. Dashinamzhilov – Doctor of Historical Sciences, Senior Researcher Institute of History SB RAS, Nikolaeva, 8, 630090, Novosibirsk, Russia, <https://orcid.org/0000-0002-0938-2290>, Odon@bk.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Одон Борисович Дашинамжилов – аға ғылыми қызметкер, тарих ғылымдарының докторы, РҒА СБ тарих институты, Николаев, 8, 630090, Новосибирск, Ресей, <https://orcid.org/0000-0002-0938-2290>, Odon@bk.ru

Сведения об авторах

Одон Борисович Дашинамжилов – доктор исторических наук, старший научный сотрудник, Институт истории СО РАН, Николаева, 8, 630090, Новосибирск, Россия, <https://orcid.org/0000-0002-0938-2290>, Odon@bk.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 20.05.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 27.07.2025

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.08.2025

Protest sentiments and survival strategies of the kazakh population in the 1929-1930s: behavioral motives and forms of resistance

B. Atantayeva^a, R. Akhmetova^a✉, T. Shcheglova^b, A. Botabekova^a

^a Shakarim University, Semey, Republic of Kazakhstan

^b Altai State Pedagogical University, Barnaul, Russian Federation

✉ r.d.akhmetova@mail.ru

Abstract. This article examines the forms of social and political reaction of the Kazakh population to the policy of the Soviet government in the 1929-1930s. During this period, mass collectivization, dispossession of kulaks, forced settlement of nomads and strict tax policy were carried out, which led to significant changes in the traditional way of life of the Kazakhs. As a result of increasing State pressure, many families were forced to leave their native lands and move to neighboring regions or abroad, mainly to China, Mongolia and Central Asia. These mass migrations became the most vivid expression of passive, yet desperate, resistance. The concept of "otkochevka," traditionally used in Soviet terminology to denote seasonal movements of the nomadic population, was, in the period under study, employed to replace the notions of "flight" or "forced migration." This semantic substitution helped conceal the true scale of violence and the humanitarian catastrophe that accompanied the forced modernization and destruction of the traditional Kazakh way of life. The article analyzes the main reasons for the counterstand of the population, including the economic ruin of the population, mass starvation, and forced confiscation of property and violation of the rights of traditional society. The aim of the article is to research the behavioral motives of refugees are also considered, including the desire to protect the life and socio-cultural identity in conditions of strict state control. The state authorities interpreted the mass exodus of the population not just as a natural phenomenon, but as the result of inciting by the kulaks, the bais and counterrevolutionary elements. This served as the basis for strengthening punitive measures against the migrants. Based on archival data and historiographical analysis, the scale of migrations as a form of passive resistance, their socio-demographic consequences and impact on the further development of Kazakh society are investigated. The authors emphasize that mass migrations were a forced phenomenon caused not by class struggle, as claimed by Soviet propaganda, but by the desire of the population to survive in conditions of state terror. The disruption of the traditional way of life and state pressure in the form of forced sedentarization, collectivization, dekulakization, and grain procurement policies pushed the population to the brink of hunger and despair, forcing many to seek refuge beyond the borders of the Republic. The results obtained allow for a deeper understanding of the mechanisms of society's adaptation to crisis situations and a revision of traditional approaches to the study of the socio-political history of Kazakhstan in the first half of the 20th century.

Keywords: collectivization; repression; Semipalatinsk district; USPA (United State Political Administration); exaction; migration; behavioral motives; adaptation

For citation: Atantayeva B., Akhmetova R., Shcheglova T., Botabekova A. Protest sentiments and survival strategies of the kazakh population in the 1929–1930s: behavioral motives and forms of resistance. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.152, no.3, pp.60-78. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-60-78>

Funding. The article was prepared within the framework of the implementation of the scientific project - IRN AP23485479 “Armed demonstrations in the Semipalatinsk district in documents: the history and fate of participants (1929-1931)”. The article was completed with the funding of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

Протестные настроения и стратегии выживания казахского населения в 1929-1930-е годы: поведенческие мотивы и формы сопротивления

Б. Атантаева^а, Р. Ахметова^а, Т. Щеглова^б, А. Ботабекова^а

^аШәкәрім университет, Семей, Қазақстан

^бАлтайский государственный педагогический университет, Барнаул, Российская Федерация

Аннотация. В данной статье рассматриваются формы социальной и политической реакции казахского населения на репрессивную политику советской власти в 1929–1930-е годы. В этот период осуществлялись массовая коллективизация, раскулачивание, принудительное оседание кочевников и жесткая налоговая политика, что привело к значительным изменениям в традиционном укладе жизни казахов. В результате усиливающегося давления государства многие семьи были вынуждены покинуть родные земли и переселиться в соседние регионы или за границу, преимущественно в Китай, Монголию и Среднюю Азию. Эти массовые откочёвки стали наиболее ярким проявлением пассивного, но отчаянного сопротивления. Понятие «откочёвки», использовавшееся в советской терминологии, традиционно обозначало сезонные перемещения кочевого населения, однако в рассматриваемый период оно применялось для замены понятий «бегство» или «вынужденная миграция», что позволяло скрыть реальные масштабы насилия и гуманитарной катастрофы, сопровождавших насильственную модернизацию и разрушение традиционного образа жизни казахов. В статье анализируются основные причины сопротивления населения, среди которых – экономическое разорение населения, массовый голод, насильственная конфискация имущества и нарушение прав традиционного общества. Целью статьи является исследование поведенческих мотивов беженцев, включая стремление к сохранению жизни и социально-культурной идентичности в условиях жесткого государственного контроля. При этом власть рассматривала массовые миграции как выражение антисоветской активности, усматривая в них кулацко-байское влияние и действие контрреволюционных сил, что становилось поводом для ужесточения репрессий в отношении беженцев. На основе архивных данных и историографического анализа исследуются масштабы откочёвок как формы пассивного сопротивления, их социально-демографические последствия и влияние на дальнейшее развитие казахского общества. Авторы подчеркивают, что массовые миграции были вынужденным явлением, вызванным не классовой борьбой, как утверждала советская пропаганда, а стремлением населения выжить в условиях государственного террора. Нарушение привычного жизненного уклада и давление со стороны государства в виде насильственной оседлости, коллективизации, раскулачивания и заготовок поставили население на грань голода и отчаяния, вынудив многих искать спасение за пределами Республики. Полученные результаты позволяют глубже понять механизмы адаптации общества к кризисным ситуациям и пересмотреть традиционные подходы к изучению социально-политической истории Казахстана в первой половине XX века.

Ключевые слова: коллективизация; репрессии; Семипалатинский округ; ОГПУ; изъятие; миграция; откочёвки; поведенческие мотивы; адаптация

Для цитирования: Атантаева Б., Ахметова Р., Щеглова Т., Ботабекова А. Протестные настроения и стратегии выживания казахского населения в 1929-1930-е годы: поведенческие мотивы и формы сопротивления. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.152, no.3, с.60-78. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-60-78>

Финансирование. Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН АР23485479 – Вооруженные выступления в Семипалатинском округе в документах: история и судьбы участников (1929-1931 гг.)

Қазақ тұрғындардың 1929-1930 жылдардағы наразылық көңіл күйлері және аман қалу стратегиясы: қарсыласуларының себептері және түрлері

Б. Атантаева^а, Р. Ахметова^а, Т. Щеглова^б, А. Ботабекова^а

^а*Шәкәрім университеті, Семей, Қазақстан*

^б*Алтай мемлекеттік педагогикалық университеті, Барнаул, Ресей Федерациясы*

Аңдатпа. Мақалада 1929-1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің саясатына қазақ халқының әлеуметтік-саяси қарсылық түрлері қарастырылады. Сол кезеңде жаппай ұжымдастыру, жерден айыру, көшпелілерді күштеп отырықшыландыру және қатаң салық саясаты жүргізіліп, қазақтардың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігіне айтарлықтай өзгерістеренгізілді. Мемлекет тарапынан қысымының күшеюі нәтижесінде көптеген отбасылар туған жерлерін тастап, көрші облыстарға немесе шетелдерге, негізінен Қытай, Моңғолия, Орта Азияға қоныс аударуға мәжбүр болды. Бұл мақалада халық қарсылығының негізгі себептері, оның ішінде халықтың экономикалық күйреуі, жаппай ашаршылық, мүлікті күштеп тәркілеу және дәстүрлі қоғам құқығының бұзылуы талданады. Сондай-ақ босқындардың мінез-құлық уәждері, соның ішінде олардың қатаң мемлекеттік бақылау жағдайында өмірді және әлеуметтік-мәдени бірегейлікті сақтауға ұмтылуы қарастырылады. Билік өз кезегінде адамдардың жаппай көшіп-қонуының себебін босқындарға қарсы қуғын-сүргіннің күшеюіне әкеліп соқтырған бай-кулак элементтерімен және контрреволюциялық топтармен байланысты антисоветтік әрекеттің көрінісі ретінде түсіндірді. Архив деректері мен тарихнамалық талдаулар негізінде белсенді емес қарсылықтың бір түрі ретіндегі көші-қон ауқымы, олардың әлеуметтік-демографиялық салдары мен қазақ қоғамының одан әрі дамуына тигізетін әсері зерттеледі. Авторлар жаппай көші-қон кеңестік үгіт-насихат айтқандай таптық күрестен емес, халықтың мемлекеттік террор жағдайында аман қалуға ұмтылуынан туындаған мәжбүрлі құбылыс екенін атап көрсетеді. Алынған нәтижелер қоғамның дағдарыстық жағдайларға бейімделу тетіктерін жақсырақ түсінуге және XX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстанның әлеуметтік-саяси тарихын зерттеудегі дәстүрлі көзқарастарды қайта қарауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ұжымдастыру; қуғын-сүргін; Семей округі; БМСБ; тәркілеу; көші-қон; мінез-құлық уәждері, бейімделу

Introduction

The repressive policy of the government in 1929-1930 was associated with economic and political campaigns for cattle and grain, the liquidation of kulak and bai farms, collectivization and settlement. The transformations carried out by the most stringent administrative methods have caused an aggravation of the socio-economic situation and a high mortality rate of the local population. The behavioral motives of the population were diverse: armed demonstrations, migration both within the territory of Kazakhstan and outside the country. Kazakh historian J.B. Abylkhozhin notes that the purpose of economic transformations was to create, instead of the previous "traditional personal structures with horizontal ties, a structure with vertical ties that would allow the System to subordinate Kazakh villages to totalitarian control" (Abylkhozhin 1991: 229).

The purpose of the article is to study and analyze the behavioral motives of the population in the context of the repressive government policy during the period of forceful modernization of traditional Kazakh society.

In archive materials and literature of the Soviet and later periods, the terms are used to refer to people trying to escape from the negative consequences of collectivization and the repressive policy of the authorities, and the process itself is called "migrations". The unjustified use of such formulations creates a false impression of the voluntary, legal migration of Kazakhs within the republic and beyond its borders.

To form an objective view, it is necessary to compare the information obtained with previously published studies and documents.

Methods and Materials

The article is based on the principles of historicism and a systematic approach, which allows a comprehensive understanding of the migration processes that took place among the Kazakh population in the 1929-1930s, considering them in the context of broad socio-political transformations, as well as tracing their origins, features and consequences.

The main research method is historical and documentary analysis based on the study of archival sources, including materials from the USPA, the Kazterritory committee of the CPSU(b), statistical reports, resolutions and government regulations. This allows us to reconstruct the picture of the population's flight and analyze the state's attitude to this process. Socio-cultural analysis makes it possible to identify the behavioral motives of people in the context of repressive government policy. Methods of content analysis of journalistic and historiographical sources are also used to identify the evolution of scientific approaches to the study of this problem.

The complex application of these methods makes it possible to comprehensively study the forms of social adaptation of the Kazakh population in conditions of severe political and economic transformation.

The article is based on materials from the Archives of the President of the Republic of Kazakhstan (AP RK), Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH), and the Russian State Archive of Contemporary History (RGSACH).

The research draws on materials from the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, specifically from the Soviet period. These include documents from Fund 141 –

the Kazakh Regional Committee of the CPSU(b), and Fund 719 – the Kazakh Regional Control Commission of the CPSU(b) – the People's Commissariat of Workers' and Peasants' Inspection of the KASSR. Covering the 1930s–1940s, these documents provide information on the mass migrations of the population to China, their causes, the conditions of economic resettlement for returnees, measures taken to combat the migrants and counterrevolutionary uprisings in certain regions, as well as actions by the authorities aimed at returning the nomads.

The materials of secret-political and information departments of empowered and authorized representation of the USPA (AR USPA) in Kazakhstan are used (F. 719). In cases No. 84, 126, 719, which were signed in the Soviet period as top-secret information and were not issued to researchers, are contained important, informative, significant documents, among which are special reports, summary, internal reports and correspondence about the migration of the Kazakh population to China; in these documents are discussed main causes, peculiarities and consequences of mass migration in 1930s, identified data, given the names of people settling to China, given the number of refugees; information about the settlement of the Kazakh population and the holding of events on the returning of refugees.

In the article, it was used top secret documents, applications and other documents addressed to F. Goloshchekin. Operational data are provided from the territory of China (Section 30 – Urdzharsky, Lepsinsky, Alakulsky districts; Section 50 – Zaisansky, Katon-Karagaysky, Tarbagataysky districts and others.) about banditry [so that it is in the case – *authors*]: the number of people, their weapons, the number of organizers, their activity¹.

Of scientific interest is a collection of archival documents on the history of forced refugees in Kazakhstan in the 1920s and 1930s, identified in domestic and foreign archives, as well as in special archives of the Republic of Kazakhstan, the release of which was one of the results of the work of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression ([Materials](#) 2022). The collection presents for the first time documents and materials on refugees from the territory of Kazakhstan in the 1920s and 1930s. The archive documents published in the collection provide an opportunity to examine the history and essence of the "refugee issue" in the context of the functioning of the mechanisms of the repressive policy of punitive authorities.

The growing tension and protest sentiments of the Kazakh village, socio-demographic changes during the period of collectivization, recorded in documents of that time, are reflected in the collection Asharshylyk. Famine.1928-1934 ([Asharshylyk](#) 2023).

The application of theoretical and methodological approaches in modern historical science has made it possible to rethink the documentary sources of the Soviet period as narratives formed within the framework of specific socio-cultural and political contexts. This approach allows us to consider these materials not only as carriers of real information, but also as a reflection of the interaction of government with society, which significantly affects their content and interpretation.

Literature Review

The formation of new theoretical and methodological approaches in the study of the problem, the beginning of a conceptual reset of historical consciousness on issues of collectivization in Kazakhstan was initiated by an article of M. Kozybayev, J. Abylkhozhin, M. Tatimov ([Kozybayev](#)

et al. 1989). For the first time, the ideological component of collectivization was accompanied by preliminary statistical data, historically reliable facts about the tragedy of the Kazakh people in the 1930s.

It should be noted the monograph by M. Malysheva and V. Poznansky "Kazakhs-refugees from famine in Western Siberia. 1931-1934", which examines in detail the causes, process and consequences of mass migration of Kazakhs both outside the country and within the republic; the monograph analyzes the situation of Kazakhs who were forced to leave their native places and move to Siberia due to difficult conditions ([Malysheva, Poznansky 1999](#)). The authors note that Kazakhs-refugees have received significant support and assistance from the local population of Siberia.

The 2000s marked a new stage in the study of the history of collectivization. At that time Russian researchers gained access to new collections of archives. Professor T.O. Omarbekov gives an assessment of the human victims of the period of famine and mass migration ([Omarbekov 2003](#)). The authors of the joint monograph are B.G. Ayagan, J.U. Kydyralina and others, based on the analysis of a wide range of sources, they tried to rethink and comprehensively explore the years of collectivization and its tragic consequences in Kazakhstan ([Ayagan et al. 2012](#)).

A team of authors ([Zhanbossinova et al. 2020](#)) investigated the historical memory of the modernization of the Kazakh village in Soviet narratives through a comparative study of theoretical concepts of modern historical science. The authors of the article "Social adaptation of Kazakh nomads in the period of forced collectivization" have shown that «in the context of forced collectivization, the authorities have directed their efforts to eliminate socio-patrimonial communicative indicators at both the central and regional levels. It is noted that the methods of forced collectivization, which led to failures in the political and economic systems, influenced the content of the behavioral motives of the population» ([Zhirindinova et al. 2019: 164](#)).

A.S. Zhanbossinova analyzes two behavioral levels of the population in the context of the implementation of the socio-economic modernization program of the Kazakh village: the first: flight and migration, and the second: adaptation, resulting from economic coercion and the destruction of the social stratum of the "former" ([Zhanbossinova 2021](#)).

A.I. Kudaibergenova examines the dynamics of popular protests in 1928-1932 through the prism of modern conceptual approaches. Considering migration as a way of resisting military modernization, the researcher identifies insurgent-migration movements and refugee migration ([Kudaibergenova 2023: 282](#)).

In the article of Smagulova S.O., Sailaubay E.E., Maslov H.B. the migration of population out of Kazakhstan is considered as one of the views of adaptive practices of Kazakhs in the period of collectivization and its consequences ([Smagulova et al. 2023](#)).

Researchers Baisarina K., Karibayev M., Turlybayev M. explore the political and socio-economic factors that underpinned the resistance of the rural population, which was driven by the deepening social crisis and the destruction of the traditional way of life of Kazakh nomadic and semi-nomadic households ([Baisarina et al. 2025](#)).

Certain aspects of this issue have been examined in the works of foreign researchers ([Ohayon 2009](#), [Cameron 2020](#), [Payne 2011](#), [Kindler 2017](#), [Pianciola 2004](#)).

A brief historiographical overview of this topic proves its relevance and underlines the need for further scientific research, especially taking into account the declassification of archival documents. Many aspects of the problem remain insufficiently studied both due to the state

of the documentary base, including issues of statistics and demographic losses, and due to the limited access of researchers to materials from a number of departmental archives, as well as archives of foreign countries.

Results

Socialist modernization, accompanied by repressive policy, affected Kazakh society, leading to the destruction of the traditional nomadic society, the disintegration of family communication and the formation of a new type of Soviet personality. The state's invasion of private property, disruption of the usual way of life, agrarian reforms and constant fines have led to various forms of protests, from forced migrations to armed demonstrations.

As part of the nomads' adaptation strategies, attempts were made to avoid open conflict: one of the characteristic forms of such resistance was a demonstrative and mass exodus outside the country, in particular to China. This tactical strategy was a traditional way for the Kazakh nomadic mentality to respond to external pressure, protesting through migration and refusal to submit to hostile authorities. According to A.S. Zhanbossinova, "migration was one of the most popular behavioral reactions of Kazakhs during this period. On the one hand, their flight allowed them to escape Soviet repression, and on the other hand, to avoid open confrontation. The Kazakh population was fleeing not only from the constant violence that was destroying their familiar world. The first wave were refugees fleeing for their lives from USPD pursuit, who were engaged in the liquidation of villages after the uprisings. The second wave consisted of refugees hoping to escape from famine" ([Zhanbossinova 2021: 56](#)).

Migrations to China were also facilitated by the position of some local authorities, who, during the confiscation of livestock, stated "hide or not hide the cattle, they will leave 2 sheep anyway," which reinforced the "refugee" sentiments. According to archival documents, mass migrations during this period covered the Tarbagatai, Stalinsky and Markakol districts of the Semipalatinsk district. In 1928 about 423 farms moved from these areas to China, taking with them about 22,000 head of livestock. The flight to China increased in proportion to the growing pressure from the party and Soviet authorities: if in March 1928 there were isolated cases of border crossing, then in July and early August they became widespread and uncontrollable. According to the evidence of the Kazakhs themselves, who fled to China, life began to be bad on the territory of the Union: they take heavy taxes, mobilize young people, imprison, take away cattle"².

The authorities demanded explanations about the mass exodus of Kazakhs from their villages. Officials quickly found an answer to this question: "The first migrations mainly concerned the bais and kulaks, who forcibly took cattle and left the (Steppe) region" ([Mendikulova 2006: 92](#)). "In social terms, migrants included not only bais but also middle- and low- class members, as confirmed by statistical data recorded by PP OGPU. As an example, as many as ten kolkhoz families (one middle-class family and nine low-class ones) migrated to China through the Maykapchagay outpost on the night of 11 July 1930" ([Zhirindinova et al. 2019: 170](#)). In the Special Report of the secret political department of the USPA «On emigration from Kazakhstan to China," it is noted that "among the nomads, a very significant percentage are the middle and the poor peasants. The percentage of the poor, middle peasants and collective farmers in the total mass of nomads in 1931 reached 80%, while among the nomads in 1930, a significant part were bais and other anti-Soviet elements" ([Asharshylyk 2023: 166](#)).

Archival documents contain appeals disseminated by bai leaders aimed at encouraging the population to flee across the border: "Life has become impossibly difficult. The Soviets have started to plunder all of us, the bais. We should cross the border into China; We regret a lot having been uninformed about Soviet campaigns such as grain procurements and confiscations, i.e. robbing people of their possessions, otherwise we would have sold our cattle and gone to China; The Soviets wants to definitely ruin the population. Grain procurements, self-taxation, credits and other campaigns make life unbearable. Migration abroad is the only escape from the Soviets. Sometimes, bais directly accused the Soviet regime: The Soviet rule and communists hiding behind their plans ruined us by taking our bread and cattle. Soon it will be your turn, the poor. We would better leave the kolkhoz and migrate to China. Violence and dissatisfaction with the authorities are the economic and political rationales for Kazakh migration. The reason for ...my migration to China is that I could not take it any longer and remain in the USSR because I do not like actions being taken by the Party and the Soviet regime, and I was planning to live in China and to practice agriculture as before. The collective decision was as follows: So we decided to migrate to China with other citizens of the Akchaulinski Aul Council because life is unbearable here, for the Soviets ruined people and keep putting forward plans that we cannot implement. So it is better to migrate to China and to transport our cattle there" (Zhirindinova et al. 2019: 171).

Archival documents show that the largest number of refugees in Xinjiang was observed in 1930-1931. For example, over 32,000 people moved to Ili district in 1930. The main flows of migrants from Kazakhstan to Xinjiang were directed to the Tarbagatai, Altai and Kashgar districts. The party documents indicate that during the years 1931-1932 "from a number of districts of AlmaAta, South Kazakhstan and East Kazakhstan regions, a significant number of farms migrated to Western China and Afghanistan (about 83 thousand farms emigrated abroad)"³. The USPA PP reported on the measures taken to prevent people from leaving the border in its special report on the results of migrations across the Kazakh SSR in 1930: "No harsh measures taken by border guards against those crossing the border have produced real results in terms of reducing the flow of refugees. The fighting was the most ruthless during the year, more than 1, 000 people were killed along the border with the Ili district, ntending to illegally cross into Chinese territory. Moreover, in addition to men, women and children were killed"⁴.

The flight of the nomads caused enormous damage to Kazakh society, affecting many spheres of life: it led to a reduction in the population, the destruction of the traditional economic structure, and the weakening of the social structure of society. The mass outflow from Kazakhstan began in 1928, and according to other sources, since 1929. M.K. Kozybayev, J.B. Abylkhozhin, K.S. Aldazhumanov in their work "Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry" believe «that the resettlement of Kazakhs to Russia, Uzbekistan, Turkmenistan, Karakalpakstan, China, Iran, Afghanistan is estimated at 1million 30 thousand» (Kozybaev et al. 1992: 30)

According to the data extracted from the archives by Professor G.M. Mendikulova, it is possible to judge how officials at different levels tried to explain the reasons for migrations from Kazakhstan, saying that: "In the first migrations there were mainly Bay-Kulak elements who arbitrarily took cattle and left the (Steppe) region (Mendikulova 1997: 92). It can be noted that the official explanations of the reasons for the migrations were formulated within the framework of Soviet ideology, attributed exclusively to class struggle, although in reality the mass exodus of Kazakhs was a forced reaction to the destruction of the traditional way of life.

Previously secret documents include a special checking on the migrations of the Kazakh population in Kazakhstan based on the materials of the Authorized Representative Office, the United State Political Administration (PP USPA) for the KSSR on 24.11.1930⁵, the case of the commission of the Kazterritory committee of the CPSU(b) with materials on the investigation of the causes of population migration to China and the course of the economic and political campaign in the Tarbagatai region⁶ and others.

The economic and political campaigns conducted in Kazakhstan in 1931-1932, including grain and cattle harvesting, measures to strengthen collective farms, eliminate kulaks and bais as part of continuous collectivization, as well as the forced settlement of nomadic and semi-nomadic populations, provoked opposition from the population. This resistance in a number of regions of the region found its expression in the form of armed struggle, the organization of gangs, the robbery of collective farms and state farms and the organization of migrations of the nomadic and settled Kazakh population.

The «materials of the USPA PP indicate the following main reasons for migration of the border population to China: "the agitation of the Bay-Kulak element for migration due to tax pressure and pressure on grain procurement, sheer bureaucracy by local workers in carrying out the most important government measures, excesses against the middle and poor farmers, etc. A feature of the mass migrations of the last period was called the fact that "migrations occur under the cover of armed gangs, both of local and non-local origin, and partly with the explicit assistance of the Chinese authorities to the migrants". During the period under study, it was advantageous for the party authorities to blame everything on the agitation of the "Bay-Kulak element", instead of explaining the reasons for the flight of the population by the difficult economic situation and, consequently, material difficulties» ([Atantaeva 2008: 30](#)).

It is noted in the archive files that the main slogans of the leadership during the agitation were: "The Soviet government wants to completely ruin the population. Grain procurement, self-taxation, loans and other campaigns are not making a living. Migration abroad is the only saving from the Soviet government"⁷.

The USPD materials reflect the facts of the formation and escort of armed groups of Kazakhs who left the territory of the USSR, as well as cases of migration that took place with the assistance or protection of both local and foreign armed groups, including episodes of open interference by the Chinese authorities.

The following facts are given in confirmation: "The village of Tustukbayev of the 1st village council of the Zaisansky district of the Semipalatinsk district migrated to China under the protection of those who arrived from China: 12 Chinese Kazakhs armed with three-line rifles. 388 cattle were captured during the crossing. In the Oktyabrsky district of the Alma-Ata region, the bay of Sarbel village, Rakhatov Srabil, traveled illegally to China, where he agreed with the Chinese governor, Mukoy Azhibekov, to relocate seven Bay families to China. Azhibekov offered armed Chinese Kazakhs to help to cross the border⁸ ... In Tokmak Alma-Ata district, 600 families of Dungans, Kazakhs and Uigurs are migrating to China. The nomads have moved in the direction of the Ili Valley and intend to cross the border in the area of the Koljai outpost. China is organizing assistance to the migrants in the form of an armed gang of 400 people, who, under the leadership of Dara Sadykov, will cover the border crossing"⁹.

Official documents claimed that the migrations in some cases took place under the cover of armed gangs crossing from abroad, and the nomads themselves began to create independent

formations to resist the border troops. According to official data for 1930, "On August 6, in the Semipalatinsk region, 2 migrations, numbering 700 people, with 95 rifles and 50 hunting rifles, moved towards China. On the same day, on August 6, 250 people armed with 30 rifles moved out in the Kokpektinsky district. At the same time, a second migration of 400 people was organized, with 25-30 rifles. In the Dzharken district, two migrations of 70 and 40 farms were detained. During the arrest, the nomads made resistance and engaged in a shootout with the detaining troop. On August 9, in the Karakol region, a local gang organized the migration of the entire population of Tabyn village. On August 13, a group of 500 farms was detained in the Dzharken district, trying to cross the border. The migrants put up armed resistance. On August 19, 66 farms from the collective farm "Lenin's Path" migrated from Urzharsky district under the cover of armed horsemen.

On August 20, a gang arrived in Kurchum district from behind the cordon, which organized the migration of 500 farms in two villages. Local party's chapters joined the migration. On August 22, 150 people crossed into China in the area of the Uryl outpost, who offered armed resistance to the border guards who tried to detain them. On August 24, 500 people tried to migrate to China under armed cover in the Urjar and Ayaguz districts" ([Asharshylyk 2023: 169](#)). Such statements reflect the position of the authorities characteristic of that time, according to which the nomads were portrayed not as victims of repressive policy during the collectivization period, but as a destructive force associated with banditry and anti-Soviet elements.

On May 19, 1931, the Bureau of the Tarbagatai district adopted a resolution "On measures to prevent increased emigration among the population," which outlined the reasons for the migration of the population. One of the main reasons was the close ancestral and kinship ties with Kazakhs abroad. The authorities noted that relatives spread various ridiculous rumors about the "benefits" expected in China: in particular, it was said that land had already been allocated to migrants in China that the migrants would receive all the benefits and would be able to lead a habitual life style, etc. This explanation reflects the official point of view of the authorities. In fact, the reasons for the flight of the local population were the consequences of socio-political transformations in Kazakhstan in the 1929-1930s., pressure from the authorities, which prompted people to seek salvation in flight.

In addition to the Bay agitation, the distortion and perversion of the party's cattle-harvesting policy (very high rates of plans for poor and middle-class farms and collective farmers) had a certain impact, which made it possible to set the working masses against the measures carried out by the party.

The archival materials of the RSASPH provided data for 1930 on the meat procurement plan in Kazakhstan (Table 1). An analysis of the submitted documents indicates the mass and forced removal of livestock, which inevitably led to various forms of resistance from the population.

Table 1. Meat procurement plan for the 4th quarter of 1930¹⁰

district	total	contracting	State collection
Cattle			
Semipalatinsk	90 000	47 500	42 500
Pavlodar	59 800	23 800	36 000

Karkaralinsk	20 000	10 200	9 800
small livestock			
Semipalatinsk	59 900	16 100	43 800
Pavlodar	7 400	1 800	5 600
Karkaralinsk	54 100	3 300	50 800

In the report of the Tarbagatai district dated May 19, 1931 on mass migration to China, it was also noted that in all borders there were counter revolutionary Bay chapters (that's what these groups were called in the USPA materials), which set themselves the task of organizing a mass departure of the population to China, and their work proceeded entirely under the leadership of «off-site nationalist figures in face of the Kazakh okurdai (*Okurday is the thousandth chief of Chinese Kazakhs in China, similar to the former volost governor*). "Communication with the off-site group was carried out through messengers sent by the chapters, with whom they transmitted information (including written information) about the state of border protection, the types of procurement and the political state of the villages (the names of the messengers are in the file). Some agents established constant surveillance of outposts, village councils, etc., for which they recruited people from villages and the information received from them was forwarded through a "counter revolutionary chapter."

The content of the agitation included provocations that the Soviet government was taking away all livestock, sending men between the ages of 18 and 40 to forced labor on the railway, etc. In addition, it was said that lands had been prepared for nomads in China and, finally, a threat was used against those who did not want to migrate, they were scared that armed coercion would be used against them¹¹.

The Chinese authorities not only did not counteract, but helped the mass migration of the population of the border regions to China, sending armed groups that clashed with the border guards to cover the migration; appearing on the territory of the region to organize mass migrations, foreign gangs simultaneously engaged in looting collective farms and terrorized the activists.

In total, there were up to 10 such gangs in the border strip on the Chinese territory bordering Kazakhstan, with which there were 25 armed clashes between January and August 1930, during the same period 4,216 people migrated to China, they stole 11,109 cattle (the figures are not accurate, in the direction of their under estimation). The Chinese authorities did not take any measures to all requests for the extradition of defectors¹².

Thus, the population, on the one hand, intimidated by gangster and members of various organizations and, on the other hand, believing propaganda about well-being abroad, spontaneously rose up in whole villages and hurriedly moved to China under the leadership of organizers and under the cover of armed gangs.

From the materials of the questioning of the accused Olzhas Zhakiyanov, who testified during the interrogation: "When we left the gang, we received a specific task: to organize the migration of that part of the population of the 1st and 3rd village councils that inhabit the valley of "Kuste" and "Kzyl Kesek". Kossaeв Chokolai and Ibraev Zhumagul, who had a connection with the Abylkas gang even earlier, were given the task of organizing the migration of the population of 3rd village councils inhabiting the Kzyl-Kain and Kanai tracts (which are 15 versts north west

of Pokrovka), but they did not receive the task of organizing the migration according to tribes. The gang led by Abylka instructed us to conduct agitation against the measures of the Soviet government - that the Soviet government would ruin them, take away their children, etc., that life was good in China, that land had already been allocated there. Along with this, they were given instructions to organize the migration so that no one would stay, and for those who did not want to go, they were instructed to take away their cattle and tie them up and take them away with them. In relation to workers of the Soviet government who can prevent migration, it is ordered to bind, in relation to those who are particularly harmful to emigration, to kill..."¹³.

Along with campaigning, the distortion of party attitudes by the procurement commissioners played an equally important role in the migration. For example, until March 20, 1931, about 70 farms migrated from 4 villages to China. The reason for this was the improper actions of District Executive Committee (DEC) Commissioner Yesekeyev in conducting a cattle campaign.

...When he sent authorized activists to the villages, he ordered them to distribute the plan among the farms, as long as the plan was fulfilled, and the commissioners dispersed to the villages and agreed with the elders- they distributed the plan without taking into account the financial condition. They distributed the plan to the poor having one horse and two horses, forcing them to sell the last cattle...¹⁴. Further in the case, the lists of the organizers of the migrations in the auls are given.

The preparations for the migration were organized by the district coordination center, which mainly included non-party member responsible district workers, as well as one Komsomol member. This group held several meetings and set as its task the organization of migrations to China through agitation and the use of individual difficulties, conducted by the party and the Soviet government economic and political campaigns.

The organizers of migrations in the villages maintained contacts with foreign structures, including previously emigrated Bais and Chinese Kazakhs. These contacts were carried out through smugglers who traveled to China for tea and manufactory, as well as through specially targeted people. The Bays who were abroad provided assistance to the nomads with people and weapons, sending armed groups to villages to provide security and cover when crossing the border¹⁵.

As can be seen from the data shown in table 2, the number of farms wishing to migrate to China was growing. But not everyone who wanted to migrate was able to do so. Of the farms that migrated, about 650 farms with about 3,000 people were detained. There are 511 poor farms with 2,255 people, 111 middle-class farms (467 people) and 33 well-off farms (176 people)¹⁶.

In total, 450 farms left for China in Tarbagatai district from 01.01.1930 to 01.01.1931, 50 farms from 01.01.1930 to 05.01.1931, and the number of those who left from 05.01.1931 to 06.01.1931 is shown in Table 2.

Table 2. The number of farms in the Tarbagatai region that rose to migrate to China from 01.05. to 01.06.1931.

Aul number	Amount of farms	Collective farms
№ 6	194	155
№ 1	82	1

№ 3	129	65
№ 4	37	24
№ 5	265	161
Total	697	436

Archival materials show the critical and emergency nature of the situation. In this context, the materials cited by historian J.U. Kydyralina from the archive documents are valuable. In the memorandum "On the migration of Kazakh farms to China" it is noted that "the instructions on the migration of the population to China, both before the confiscation of Kazakh farms and in connection with the confiscation, came from Kazakh nationalists, who considered this measure as one of the methods of protecting cattle breeding farms from the ruin that, in their opinion, the policy of the Soviet government is bringing to the steppe.

The migrations of entire groups of the population and individuals occurred due to the panic that swept the population under the influence of provocative rumors and fear of being subjected to confiscation and eviction" (Kydyralina 2013: 78). In an information letter to the Central Committee of the CPSU(b) dated July 5, 1932, it was reported about the reasons for the migration of the Kazakh population to China in 1931-1932 in the Chiliksky and Kokpektinsky districts, where similar examples of agitation by the bays for migrations were given, using short comings in economic development and political work, as well as examples of armed cover for migrators, assistance from beyond the cordon, the names of agitators and the number of farms that migrated were mentioned¹⁷.

One of the consequences of the migration was a decrease in the number of farms in the region by about 25%. In the 102 registered districts, the number of livestock decreased by 39.5% in 1931. The reduction in livestock, along with other reasons, was undoubtedly significantly influenced by migrations, since nomads, in addition to their livestock, in some cases took livestock along the way, taking it outside Kazakhstan, with simultaneous destructive extermination¹⁸.

The main reason for the mass migration to China in the 1930 s was crop failure and famine caused by the harsh policy of collectivization. In the USPA special report dated 07.09.1932, it is noted that the East Kazakhstan, Karaganda, and Aktobe regions are covered by the migration movement as the most affected by the crop failure of previous years (mainly cattle-breeding areas). In 1931, a major crop failure in the region, which captured the vast majority of the regions of Kazakhstan, in particular, almost all regions of Northern and Western Kazakhstan and partly Eastern Kazakhstan, caused severe food difficulties¹⁹.

The Kazterritory comitee of the CPSU(b) came to the following conclusions about the reasons for the migration of Kazakhs to China in the 1930s, which were the result of: major mistakes made in the practice of planning and managing the economy of the district; excesses in conducting economic and political campaigns; weakness of the struggle for revolutionary legality in the village and the presence of arbitrariness on the part of the village organizations and individual district employees; the weakness of village organizations, as a rule, which administer decisively in all branches of work and the lack of any mass explanatory work; poor supply of manufactured goods to villages; Bay provocation and influence based on ancestral ties existing between villages and Kazakhclans that migrated to China earlier²⁰.

Thus, the supreme party body of the republic identified the main causes of migrations in the 1930s, blaming all responsibility for mass migrations on administrative errors, local excesses,

and the influence of "hostile elements," but archival documents and modern research show that migration was a necessary measure to save lives.

The party bodies tried to prevent the migration of poor and middle peasant farms. Thus, among the measures to stop migrations and encourage the return of migrants to China, it was proposed through the consumer cooperation to provide "the maximum degree of supply of manufactured goods to border cooperatives, primarily the poor population, such as tea, shoes, kerosene, manufactory, salt, etc. Cooperatives 22 kilometers from the border strip were required to have grain funds to provide for farm hands, the poor and especially nomadic villages. It was also proposed to establish agricultural tax benefits for the poor and middle peasants of the border strip²¹.

The new executive secretary of the Kazterritory committee of the CPSU(b), L.I. Mirzoyan, who replaced F.I. Goloshchekin in this post, believed that the best option for the cause of the "nomads", at least until the harvest years, was to stay in the places where they had come and where they were currently. After all, there is no food in KASSR, even for the remaining population, and the returning hungry people will worsen the situation.

Mass migrations in the 1930s had a pronounced ethnic character. The Kazakh population, with its traditional cattle farming, turned out to be the most vulnerable to the consequences of collectivization, forced removal of livestock and the destruction of a habitual way of life. Significant migration flows among the Russian peasantry were practically absent. This is evidenced by official data from the authorities: "For example, we can take two adjacent and intertwining border regions that are now united—Urdzharsky and Makanchinsky. The first of these former districts is inhabited by Russians. There are only 5% Kazakhs in it. And there is no emigration movement in this area; there are no migrations from this area. The neighboring Makanchinsky district is Kazakh. There are a lot of migrations here. Here we have cases of migrations of even collective farmers, even collective farms as a whole, headed by their chairmen. It's not just the Bay elements that are migrating. Poor and middle peasants, farm labourers and collective farmers migrate with him" (Asharshylyk 2023: 177). This indicates that the migrations were not the result of social stratification and class struggle, as the Soviet government claimed, but were massive and forced, primarily for the Kazakh population.

Discussions

The process of forced collectivization and the coerced sedentarization of the nomadic population triggered a large-scale socio-cultural and economic crisis in Kazakh society. Analysis of archival materials and scholarly works reveals that protest sentiments among Kazakhs manifested in a wide range of forms — from overt resistance to covert, adaptive survival strategies. One of the most significant responses to this crisis was the mass migration of families and entire clans beyond the borders of Kazakhstan.

These migrations, or *otkochevki*, can be viewed not only as spontaneous movements driven by fear of famine and repression, but also as a conscious choice motivated by the desire to preserve a traditional way of life and clan ties. In a context of social collapse, livestock loss, and the breakdown of nomadic mobility, *otkochevka* became a means of safeguarding both physical survival and cultural identity.

The research established that the behavioral motives behind these migrations were both utilitarian and value-driven. On one hand, fleeing offered protection from confiscations and

repression; on the other, it served as a silent yet resolute rejection of the Soviet government's imposed policies. The protest practices of the Kazakh population during this period should be seen not merely as reactions to repression, but as a form of active social self-preservation, in which cultural identity and traditional institutions played a key role in shaping behavioral patterns.

Conclusion

The analysis showed that the Kazakh population, not wanting to enter into direct confrontation with the authority, chose a peaceful form of protest – resettlement to neighboring territories. The flight was the result of the rapid collapse of the traditional structure of Kazakh society. The local population, crushed by poverty, hunger, and colonial oppression, was completely unprepared for the "innovations" of the socialist type. The drastic breakdown of the traditionally established way of life, forced settlement, forced collectivization, dispossession and confiscation, and the state policy of harvesting in agriculture pushed people who were on the verge of starvation to migrate outside the republic.

According to archival and documentary sources, among the reasons for the defection movement in the 1930s, the party authorities noted "class struggle and anti-Soviet activities. "In our opinion, these are only external manifestations of the process, the true causes of which lie in the socio-economic situation of the population, which was in difficult conditions due to the policy of collectivization and the subsequent famine. The materials studied prove this thesis, although famine was not recognized by the authorities as one of the main causes of the migration movement. The increased discontentment has become an important factor influencing the formation of behavioral attitudes of the Kazakh population in the context of increasing state pressure.

Acknowledgments

We would like to express our gratitude to the editors and reviewers for the scientific support of our article.

Notes

1. Summaries, Memos, and Other Correspondence of the Plenipotentiary Representative of the OGPU Regarding the Migrations. Archives of the President of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as AP RK), f.141, op.17, c.465a, sh.16-31.
2. Resolutions of the Politburo, the Organizational Bureau of the Central Committee of the CPSU(b) and materials on the violation of party directives and laws of the Soviet government in the former Semipalatinsk province during campaigns to collect agricultural taxes, grain procurements, self-taxation and eviction of farmers, land and water reform, and the development of a plan for the economic development of Kazakhstan. Russian State Archive of Contemporary History (hereinafter referred to as RGSACH), f. 3, op. 61, c.165, sh. 13-14.
3. Information dated June 5, 1932, on the Mass Exodus of the Kazakh Population Beyond the Borders of the Kazakh ASSR. AP RK, f.719, op.4, c.84, sh.6.
4. Summaries, Memos, and Other Correspondence of the Plenipotentiary Representative of the OGPU Regarding the Migrations. AP RK, f.141, op.17, c. 465a, sh.60.

5. Special Report of the Plenipotentiary Representative of the OGPU in the Kazakh ASSR dated November 24, 1930, on the Migrations of the Kazakh People within Kazakhstan and Beyond — to Uzbekistan, Kyrgyzstan, and China. AP RK, f.719, op.2, c.126, sh. 179-182.
6. Case of the Commission of the Kazakh Regional Committee of the CPSU(b) with Materials on the Investigation of the Causes of Population Migrations to China and the Progress of Economic and Political Campaigns in the Tarbagatai District (January 1930 – September 1930). f.141, op.1, c.5056, sh. 10-89.
7. Special Report of the Plenipotentiary Representative of the OGPU in the Kazakh ASSR dated November 24, 1930, on the Migrations of the Kazakh People within Kazakhstan and Beyond — to Uzbekistan, Kyrgyzstan, and China. AP RK, f.719, op.2, c.126, sh.180.
8. Special Report of the Plenipotentiary Representative of the OGPU in the Kazakh ASSR dated November 24, 1930, on the Migrations of the Kazakh People within Kazakhstan and Beyond — to Uzbekistan, Kyrgyzstan, and China. AP RK, f.719, op.2, c.126, sh.180.
9. Special Report of the Plenipotentiary Representative of the OGPU in the Kazakh ASSR dated November 24, 1930, on the Migrations of the Kazakh People within Kazakhstan and Beyond — to Uzbekistan, Kyrgyzstan, and China. AP RK, f.719, op.2, c.126, sh.182.
10. Minutes of the Meetings of the Secretariat of the Kazakh Regional Committee of the CPSU (b) with Materials (June 4, 1930 – September 2, 1930). Russian State Archive of Socio-Political History (RSASPH), f.17. op.25. c.54. sh.89
11. Case of the Commission of the Kazakh Regional Committee of the CPSU(b) with Materials on the Investigation of the Causes of Population Migrations to China and the Progress of Economic and Political Campaigns in the Tarbagatai District (January 1930 – September 1930). AP RK, f.141, op.1, c.5056, sh.45.
12. Case of the Commission of the Kazraikom of the VKP(b) with Materials on the Investigation of the Causes of the Population's Exodus to China and the Progress of Economic and Political Campaigns in the Tarbagatai District (May 31, 1931 – June 10, 1931). AP RK, f.141, op.1, c.5061, sh.10.
13. Case of the Commission of the Kazakh Regional Committee of the CPSU(b) with Materials on the Investigation of the Causes of Population Migrations to China and the Progress of Economic and Political Campaigns in the Tarbagatai District (January 1930 – September 1930). AP RK, f.141, op.1, c.5056, sh.45.
14. Case of the Commission of the Kazakh Regional Committee of the CPSU(b) with Materials on the Investigation of the Causes of Population Migrations to China and the Progress of Economic and Political Campaigns in the Tarbagatai District (January 1930 – September 1930). AP RK, f.141, op.1, c.5056, sh.48.
15. Case of the Commission of the Kazakh Regional Committee of the CPSU(b) with Materials on the Investigation of the Causes of Population Migrations to China and the Progress of Economic and Political Campaigns in the Tarbagatai District (January 1930 – September 1930). AP RK, f.141, op.1, c.5056, sh.82.
16. Case of the Commission of the Kazakh Regional Committee of the CPSU(b) with Materials on the Investigation of the Causes of Population Migrations to China and the Progress of Economic and Political Campaigns in the Tarbagatai District (January 1930 – September 1930). AP RK, f.141, op.1, c.5056, sh.89.
17. Information dated June 5, 1932, on the Mass Migrations of the Kazakh Population Beyond the Borders of the Kazakh ASSR. AP RK, f.719, op.4, c.84, sh.4-7.

18. Information dated June 5, 1932, on the Mass Migrations of the Kazakh Population Beyond the Borders of the Kazakh ASSR. AP RK, f.719, op.4, c.84, sh.8.
19. Information dated June 5, 1932, on the Mass Migrations of the Kazakh Population Beyond the Borders of the Kazakh ASSR. AP RK, f.719, op.4, c.84, sh.4.
20. Material on the Migrants to China and the Reasons for Their Exodus. October 30, 1931. AP RK, f.141, op.1, c.5057, sh.1-2.
21. Memorandum on the Mass Migrations of the Kazakh Population from the Zharkent, Karatass, Mangystau, and Oktyabr Districts Beyond the Borders of Kazakhstan. February 26 – March 1931. AP RK, f.719, op.3, c.200, sh.4-7.

References

- Abylkhozhin Zh. *The Traditional Structure of Kazakhstan: Socio-Economic Aspects of Functioning and Transformation (1920s–1930s)*. Alma-Ata: Gylm. 1991. 240 p.
- Asharshylyk. *Famine. 1928–1934. Documentary Chronicle*. Collection of Documents. Vol. 7: 1930–1934. Chief Editor: E. Sydykov. Almaty. 2023. 568 p.
- Atantaeva B. *Kazakh-Chinese interstate migration in the middle of the XIX-early XXI centuries: Dissertation for the Degree of Doctor of Historical Sciences*. Almaty. 2008. 50 p.
- Ayagan B., Kydyralina Zh., Auanassova A., Kashkymbaev A., Anafinova M., Ilyassova K. *The Truth About the Famine of 1932–1933*. Almaty: LLP "Litera-M". 2012. 336 p.
- Baisarina K., Karibayev M., Turlybayev M. The Resistance of the sharuas in the Semipalatinsk region during the period of forced modernization of aul (1929–1931). *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol 150, no.1, pp.128-151. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-150-1-128-151>
- Cameron S. *The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Making of Soviet Kazakhstan*. Moscow: New Literary Observer. 2020. 360 p.
- Kindler R. *Stalin's Nomads: Power and Famine in Kazakhstan*. Moscow: Political Encyclopedia. 2017. 382 p.
- Kozybayev M., Abylkhozhin Zh., Aldazhumanov K. *Collectivization in Kazakhstan: The Tragedy of the Peasantry*. Alma-Ata: Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. 1992. 35 p.
- Kozybayev M., Abylkhozhin Zh., Tatimov M. The Kazakh Tragedy. *Questions of History*. 1989. No.7, pp.53-71.
- Kudajbergenova A. New conceptual approaches in the research and evaluation of popular uprisings and protests in Kazakhstan in the 20-30s of the XX-th century. *Bulletin of Abai KazNPU. Series of Historical and social-political sciences*. 2023. No.3(78), pp.278-289. <https://bulletin-histsocpolit.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/1538/693>
- Kydyralina Zh. Mass Resistance to Collectivization in Kazakhstan (1929-1933). *Bulletin of KazNU. Historical Series*. 2013. No.2(69), pp.75–80.
- Malysheva M., Poznansky V. *Kazakhs – Refugees from Famine in Western Siberia, 1931-1934*. Almaty. 1999. 536 p.
- Materials of the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repressions (1920s-1950s)*. Vol.5: Forced Refugees. Collection of Documents and Materials. Compilers: K. Baltabayeva et.al. General Editor: Ye. Karin. Astana. 2022. 642 p.
- Mendikulova G. *Historical Fates of the Kazakh Diaspora: Origin and Development*. Almaty. 1997. 261 p.
- Mendikulova G. *Kazakh Diaspora: History and Modernity*. Almaty: Reiz. 2006. 343 p.

- Ohayon I. *Sedentarization of Kazakhs in the USSR under Stalin: Collectivization and Social Changes (1928-1945)*. Almaty: Sanat. 2009. 426 p.
- Omarbekov T. *Current Issues in the History of Kazakhstan in the 20th Century*. Almaty: Öner. 2003. 552 p.
- Payne Matthew J. *Seeing like a Soviet State: Settlement of Nomadic Kazakhs, 1928-1934*. New York. 2011.
- Pianciola N. Famine in the steppe: The collectivization of agriculture and the Kazak herdsman 1928-1934. *Cahiers du Monde russe*. 2004. No.1-2, pp.137-192.
- Smagulova S., Sailaubay Y., Maslov Kh. Hunger and adaptation practices of the Kazakh village. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series*. 2023. No.4(145), pp.160-177. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2023-145-4-160-177>
- Zhanbossinova A., Zhandybayeva S., Atantayeva B., Zhirindinova K., Kazbekova A. The historical memory on modernization of the Kazakh aul in Soviet narratives. *Opción*. 2020. No.91, pp. 426-441.
- Zhanbossinova A.S. Kazakh nomads: the road to socialism. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religion Series*. 2021. No.1(134), pp.49-62. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2021-134-1-49-62>
- Zhirindinova K., Zhanbossinova A., Atantayeva B. Social adaptation of Kazakh nomads in the period of forced collectivization. *Opción*. 2019. No.23, pp.164-180.

Information about authors

- Bakyt Zh. Atantayeva** – Doctor of Historical Sciences, Professor, Shakarim University, 20A Glinka street, 071412, Semey, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>, batantaeva@mail.ru
- Raushan D. Akhmetova** – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Shakarim University, 20A Glinka street, 071412, Semey, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>, r.d.akhmetova@mail.ru
- Tatyana K. Shcheglova** – Doctor of Historical Sciences, Professor, Altai State Pedagogical University, 55 Molodezhnaya Street, 656031, Barnaul, Russia, tk_altai@mail.ru
- Aizhan R. Botabekova** – lecturer, Shakarim University, 20A Glinka street, 071412, Semey, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0009-1384-8047>, aizhan.botabekova@mail.ru

Авторлар туралы мәлімет

- Бакыт Жумагазиевна Атантаева** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Шәкәрім университеті, Глинка көшесі, 20А, 071412, Семей, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0001-6104-9797>, batantaeva@mail.ru
- Раушан Дюсенбековна Ахметова** – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Шәкәрім университеті, Глинка көшесі, 20А, 071412, Семей, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>, r.d.akhmetova@mail.ru
- Татьяна Кирилловна Щеглова** – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Алтай мемлекеттік педагогикалық университеті, Молодежная көшесі, 55, 656031, Барнаул, Ресей, tk_altai@mail.ru
- Айжан Рымбековна Ботабекова** – оқытушы, Шәкәрім университеті, Глинка көшесі, 20А, 071412, Семей, Қазақстан. <https://orcid.org/0009-0009-1384-8047>, aizhan.botabekova@mail.ru

Сведения об авторах

- Бакыт Жумагазиевна Атантаева** – доктор исторических наук, профессор, Шәкәрім университет, Глинка 20А, 071412, Семей, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-5911-6716>, bkksemey@mail.ru

Раушан Дюсенбековна Ахметова – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, Шәкәрім университет, Глинки 20А, 071412, Семей, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1359-0006>, r.d.akhmetova@mail.ru

Татьяна Кирилловна Щеглова – доктор исторических наук, профессор, Алтайский государственный педагогический университет, Молодежная, 55, 656031, Барнаул, Россия, tk_altai@mail.ru

Айжан Рымбековна Ботабекова – преподаватель, Шәкәрім университет, Глинки 20А, 071412, Семей, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0009-1384-8047>, aizhan.botabekova@mail.ru

Authors contribution

Atantayeva B.Zh. developed the overall research concept, defined its aims and objectives, conducted a theoretical and methodological analysis of the problem, prepared the main text of the article, and formulated the conclusions and generalizations.

Akhmetova R.D. analyzed archival documents, participated in the collection and interpretation of empirical data, and made necessary revisions and additions in accordance with the aims and objectives of the article.

Shcheglova T.K. provided scientific editing of the text, prepared the abstract and the structure of the article, and summarized the key analytical findings.

Botabekova A.R. prepared the bibliographic review, contributed to structuring the material, and assisted in formatting the article.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict of interest information.** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 06.06.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 29.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.08.2025.

The Steppe Region as the “Other Russia” in the Thought of the Kazakh Intelligentsia of the Late 19th and Early 20th Centuries

Zh. Absattarova^a, M. Utegenov^b, Zh. Mazhitova^c

^aE.A. Buketov Karaganda University, Karaganda, Kazakhstan

^bKokshetau University named after Sh. Ualikhanov, Kokshetau, Kazakhstan

^cAstana Medical University, Astana, Kazakhstan

shanar_77@mail.ru

Abstract. This article examines the intellectual construction of the Steppe Region through the writings of prominent Kazakh intellectuals – scholars, political activists, educators, and publicists – as well as through the discourse of the Russian-educated elite in the region. Employing an interdisciplinary framework that incorporates methodologies from new cultural-intellectual history and new biographical history, the study reveals how Kazakh conceptualizations of the Steppe evolved into a complex, multidimensional mental construct. This construct reflected the interplay of competing discourses from various communities, including imperial authorities at both central and regional levels. Building upon historiographical traditions from the second half of the 20th to the early 21st century, the article demonstrates that the identity of the Kazakh intelligentsia – descendants of the titled steppe aristocracy who became enmeshed in imperial “population politics” – underwent a profound transformation. Initially shaped by Russian political structures, educational institutions, and intercultural exchange, this elite developed a dual identity that positioned the Steppe as an organic extension of Russia, albeit a distinct one – a space where sedentary Russian and nomadic Kazakh cultures intersected. However, by the late 19th and early 20th centuries, traumatic experiences of bureaucratic discrimination and land dispossession prompted a shift toward a hybrid identity. This new self-perception led Kazakh intellectuals to reimagine the Steppe as “the other Russia” – a nostalgic vision of a “lost homeland” or “paradise lost.” The article argues that this reconceptualization was accompanied by the development of passive resistance strategies. Kazakh intellectuals increasingly advocated for national unity and subtle forms of defiance, such as the rejection of state-imposed social norms and administrative conventions. The political radicalization following the 1905–1907 Revolution further accelerated this process, as Kazakh intellectuals engaged more closely with Russian political exiles and separatist thinkers. These interactions infused the image of the Steppe with explicitly anti-imperial meaning, transforming it from a peripheral colonial space into a potential site of national revival. By analyzing personal correspondence, publicistic writings, and institutional records, the study illuminates how Kazakh intellectuals navigated their position between imperial integration and national self-assertion. Their evolving discourse not only reflected broader trends in

anti-colonial thought but also laid the ideological groundwork for later nationalist movements. The article thus contributes to ongoing debates about empire, identity formation, and decolonization in Central Asia, offering new insights into the complex interplay between intellectual history and political resistance in the late Tsarist period.

Keywords: Steppe Regio; colonization; Kazakh intelligentsia; ethnocultural identity; mediation; discourse; representations; image of the region

For citation: Absattarova Zh., Utegenov M., Mazhitova Zh. The Steppe Region as the “Other Russia” in the Thought of the Kazakh Intelligentsia of the Late 19th and Early 20th Centuries. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.152, no.3, pp.79-93. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-79-93>

Funding: This scientific article was prepared within the framework of the implementation of the program BR24993173 This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Степной край как «другая Россия» в представлениях казахской интеллигенции второй половины XIX – начала XX вв.

Ж. Абсаттарова^а, М. Утегенов^б, Ж. Мажитова^с

^а Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, Караганда, Казахстан

^б Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

^с Медицинский университет Астана, Астана, Казахстан

Аннотация. В статье на материалах личных текстов выдающихся деятелей казахской интеллигенции, а также дискурса образованного сегмента российского социума Степного края выявляются паттерны представлений казахских ученых, общественно-политических деятелей, педагогов, публицистов о регионе, его истории и будущем. Междисциплинарный формат исследования и обращение к научным практикам и подходам «новой культурно-интеллектуальной» и «новой биографической» историй позволили констатировать, что представления казахской интеллигенции о Степном крае, сливавшиеся в образ региона, являлись сложным, многомерным и динамичным ментальным конструктом, в котором оказались запечатлены результаты дискурсов многих сообществ, в том числе имперской власти высшего и регионального уровней. С опорой на исследовательский опыт и историографическую традицию второй половины XX – начала XXI вв. удалось доказать, что идентичность лидеров казахской интеллигенции – потомков титулованной степной аристократии, включённой в исследуемый период в контекст имперской «политики населения» в Степном крае, переживала сложную эволюцию, трансформируясь от «дуальной» к «гибридной». Дуальная идентичность сообщества, формировавшаяся под влиянием российских политических структур, институтов образования и воспитания, практик межкультурной коммуникации, первоначально выступала определяющим фактором рецепции Степного края как органического продолжения России, но России «другой», пространство которой складывается в результате взаимопроникновения культур русского оседлого и коренного кочевого населения. Во второй половине XIX – начале XX вв. в результате приобретённого казахскими интеллектуалами травматического социального опыта

и дискриминационных практик, исходящих от имперской бюрократии, образ Степного края как «другой России» начинает строиться в ностальгических категориях «утраченной родины» и «потерянного рая», возвращение которых возможно только при условии национального единства и разработки пассивных форм сопротивления имперской власти, что находило выражение в практиках избегания и игнорирования конвенций социального поведения, инициируемых властными структурами. Процесс политической радикализации казахской интеллигенции, инспирированный событиями революции 1905–1907 гг. и последующими за ней реформами, оказал прямое влияние на представления образованной группы казахского социума о месте проживания, формах устройства общественной жизни и хозяйственной повседневности. Сближение казахской интеллигенции с российскими политическими ссыльными, носителями сепаратистских идей, способствовало переформатированию в сознании сообщества образа Степного края, наполняя его рельефно выраженным антиимперским содержанием.

Ключевые слова: Степной край; колонизация; казахская интеллигенция; этнокультурная идентичность; колониальное посредничество; дискурс; представления; образ региона

Для цитирования: Абсаттарова Ж., Утегенов М., Мажитова Ж. Степной край как «другая Россия» в представлениях казахской интеллигенции второй половины XIX – начала XX вв. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.152, no.3. с.79-93. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-79-93>

Финансирование: Данная научная статья подготовлена в рамках реализации программы BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» КН МОН РК.

Дала өлкесі – «өзге Ресей» ретінде: XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы қазақ зиялыларының көзқарастары

Ж. Абсаттарова^а, М. Утегенов^б, Ж. Мажитова^с

^а Академик Е.А. Букетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан

^б Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан

^с «Астана медицина университеті», Астана, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада қазақ зиялыларының жеке жазбалары мен Дала өлкесіндегі ресейлік қоғамның білімді өкілдері арасындағы дискурстар негізінде, өңірге, оның тарихы мен болашағына қатысты қазақ ғалымдары, қоғам және саясат қайраткерлері, ұстаздар мен публицистердің көзқарас үлгілері айқындалады. Зерттеудің пәнаралық сипаты мен «жаңа мәдени-интеллектуалдық тарих» пен «жаңа биографиялық тарих» әдіснамаларына сүйену арқылы қазақ зиялыларының Дала өлкесіне қатысты көзқарастары біртұтас аймақтық бейне ретінде қалыптасқан күрделі, көпқырлы әрі динамикалық менталдық құрылым болғаны анықталды. Бұл бейне империяның жоғарғы және өңірлік деңгейдегі билік құрылымдарының дискурстарының нәтижелерін де өз бойына сіңірген. XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы зерттеушілік тәжірибе мен тарихнамалық дәстүрлерге сүйене отырып, авторлар қазақ зиялыларының – өз заманында империялық «халық саясаты» аясында Дала өлкесіне тартылған тектік-аристократиялық топ өкілдерінің – болмысында орын алған

күрделі сәйкестік эволюциясын көрсетеді. Бұл эволюция бастапқыда «дуалдық» (қосарланған) сипатта болса, кейін «гибридті» (аралас, күрделі) түрге айналды. Дуалдық сәйкестік – Ресейдің саяси құрылымдары, білім беру мен тәрбиелеу институттары және мәдениетаралық қатынас тәжірибелері ықпалымен қалыптасқан – Дала өлкесін Ресейдің ажырамас, бірақ өзіндік, өзгеше бөлігі ретінде қабылдаудың негізі болды. Бұл «өзге Ресей» бейнесі – орыс отырықшы халқы мен қазақ көшпелі жұрты мәдениеттерінің өзара ықпалдастығынан туындаған кеңістік ретінде қарастырылды. Алайда XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында қазақ зиялыларының империялық бюрократия тарапынан көрген әлеуметтік әділетсіздіктері мен дискриминациялық тәжірибелері нәтижесінде бұл бейне өзгеріске ұшырады. «Өзге Ресей» образы енді «жоғалған Отан», «жұмақтың жұрнағы» сынды ностальгиялық категориялармен өріліп, оны қайтару тек ұлттың бірлігі мен империялық билікке қарсы пассивті қарсылық түрлерін дамыту арқылы ғана мүмкін деп пайымдалды. Бұл қарсылық билік тарапынан таңылған әлеуметтік мінез-құлық нормаларын айналып өту, елемеу, бойсынбау тәжірибелері арқылы көрініс тапты. 1905–1907 жылдардағы революциялық оқиғалар мен одан кейінгі реформалар қазақ зиялыларының саяси радикализация процесін үдетіп, олардың қоғамдық өмірді ұйымдастыру мен тұрмыстық шаруашылық формаларына деген көзқарастарына тікелей әсер етті. Қазақ зиялыларының ресейлік саяси жер аударылғандармен, әсіресе сепаратистік идеяларды ұстанушылармен жақындасуы қоғам санасындағы. Дала өлкесінің бейнесін қайта қалыптастырып, оған айқын антиимпериялық мазмұн дарытты.

Түйін сөздер: Дала өлкесі; отарлау; қазақ зиялылары; этномәдени бірегейлік; делдалдық; дискурс; өкілдіктер; аймақ бейнесі

Introduction

The second half of the 19th century and the early 20th century marked a period of profound transformation in Kazakh society. The growing administrative and cultural influence of the Russian Empire over the Kazakh Steppe brought not only changes in the region's political and legal status but also a rethinking of its place within the broader imperial space. In this process, a key role was played by the Kazakh intelligentsia, who emerged not only as advocates of enlightenment ideals but also as interpreters of a changing reality. For them, the Steppe became more than just a geographical or ethnographic entity – it was envisioned as a distinct social, cultural, and historical space, a kind of “Other Russia,” where indigenous traditions intersected with imperial modernization.

Kazakh intellectuals, writers, and public figures – such as Abai, Chokan Valikhanov, Akhmet Baitursynov, and Alikhan Bukeikhanov – sought to comprehend their position within the expanding imperial framework. On one hand, they viewed Russia as a source of knowledge, science, governance, and opportunities for progress. On the other, they critically assessed manifestations of colonial policy, inequality, and disregard for national identity. In their writings, speeches, and correspondence, they constructed the Steppe as a unique space that could become part of the empire – but on its own terms, with the preservation of language, customs, and legal consciousness.

The aim of this article is to explore how the Kazakh intelligentsia imagined the steppe region as a different, “distinct” Russia – a space that called not for assimilation, but for cultural dialogue

and mutual recognition. Through the intellectual practices of Kazakh thinkers, one can trace a dual aspiration: the pursuit of modernization and the preservation of cultural identity amid colonial pressures.

One of the significant cultural phenomena associated in various ways with the colonial experience of empires in both early modern and modern times is what contemporary scholarly literature and historical journalism recognize as the population policy of European states. This policy led not only to the economic and administrative-political development of colonized territories, but also to the mental "mapping" or "construction" of spaces inhabited by "others", carriers of behavioral patterns, worldviews, and linguistic forms that differed from European norms.

In this context, an appeal to the ideas of the Kazakh intelligentsia regarding the Steppe Region as a space of permanent residence and a site for the implementation of economic and cultural behavior patterns is especially relevant for constructing a multidimensional image of the region. This image was shaped not only by government actors but also by society at large, including national elites.

Materials and methods

The article's source base consists of two types of materials that form the primary and secondary discourses surrounding the Kazakh intelligentsia's ideas about the Steppe region in the late nineteenth and early twentieth centuries. The first group includes personal writings by prominent Kazakh figures such as Ch.Ch. Valikhanov, G.B. Valikhanov, and I.A. Altynsarin. These texts reflect the community's views on various issues related to the organization of the administrative, socio-political, socio-economic, and socio-cultural space of the Steppe region. They also capture the rational and emotionally expressive responses of Kazakh intellectual leaders in their scientific, public, and journalistic communications, as well as their relationships with the authorities. The second group of sources comprises autobiographical and biographical materials authored by Russian-Siberian figures involved in the social movement, scientists, publicists, and others, who had direct and long-standing relationships with members of the Kazakh titled aristocracy, often serving as their mentors, colleagues, or fellow students.

The texts analyzed in the study form a discourse that, within its broad framework, makes it possible to identify the Kazakh intellectual community's ideas about the Steppe region within the context of colonization, and to trace the dynamic evolution of these ideas throughout the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

This work is situated at the intersection of the "new biographical" and "new cultural and intellectual history" research approaches. In constructing the study's methodological framework, particular attention was given to personal self-identification and individual behavioral scenarios within specific historical contexts. This perspective enabled a shift in focus from well-known episodes in the biographies of Kazakh intelligentsia leaders to the realm of personal history, where the primary research object is personal texts, and the subject is the full life story of the individuals studied (Repina et al. 2004: 265).

The processing and analysis of texts were guided by the discourse theory of Ernesto Laclau and Chantal Mouffe, which provides critical tools for examining the social construction of reality through language. Accordingly, discourse analysis was employed as a form of social practice that enables the constitution of the social world (Fillips, Iorgensen 2008: 109).

Literature Review

The colonial past of the Eurasian continent marked by exceptional ethnic and religious diversity is inextricably linked to the strategies and practices of Russian expansionism, which began during the era of the centralized Moscow state. This period has been described by scholars as the “neonatal empire” (Filyushkin 2009) or the “empire on the banks of the northern rivers”. In the 16th and 17th centuries, Muscovite discourse and rhetoric established a stable tradition of framing peripheral regions through the lens of patrimonial law, presenting territories acquired through military or diplomatic means as “Russia’s own East”, and imagining the populations of these regions as subalterns (subordinates) of the state (Tolts 2013; Etkind 2016). In the 18th century and the first half of the 19th, Enlightenment ideas, particularly the belief in inevitable progress and the universality of the European path of development, provided theoretical grounding for the Russian Empire’s colonial ambitions. By the second half of the 19th and early 20th centuries, the moral obligations of the “civilized” toward the “uncivilized” and the rationalization of violence against the indigenous populations of the empire’s peripheries became key components of the imperial policy. This dynastic state policy was characterized by a disregard for the national and cultural identities of colonized peoples and a strong belief in the benefits of overcoming cultural differences to integrate ethnic communities into a “greater Russian nation” (Katkov 2009).

In modern historiographical discourse concerning cultural differences and the dynamics of social and ethnocultural homogenization in the peripheral regions of the Russian Empire during the post-Reform period, a key trend relevant to this study has been identified. The civilizing mission pursued by the imperial government in the 18th and early 19th centuries based on principles of agricultural cultivation, Russification, and the sedentarization of nomadic communities (Khodarkovskii 2019: 10), proved increasingly ineffective in the second half of the nineteenth century. This inefficiency became evident in the imperial administration’s compromise decisions in areas such as indigenous education (e.g., the use of native languages) and social policy (Lor 2012: 15). By the late nineteenth and early twentieth centuries, these shortcomings contributed to a rise in national identity among indigenous peoples, accompanied by sociocultural mobilization and the political radicalization of ethnic elites (Lor 2012: 17–18).

Of particular research interest is the population policy of the Russian Empire in the Steppe Region, which became a focal point of colonial expansion during the 1870s–1880s. Notably, by this time, the Siberian territories (Western and Eastern Siberia) had already attained the status of internal provinces of Russia. This was largely due to the numerical dominance of the Russian population, a development shaped both by the empire’s military and administrative practices and by the decline in the number of indigenous peoples. According to S. Bekker, by the 18th century, Russians in Siberia outnumbered the indigenous population threefold; by the mid-19th century, nearly fourfold; and by the early 20th century, almost eightfold (Bekker 2004: 75). In contrast, as Russia and Russian settlers expanded into the steppe periphery, they encountered a distinctly different ethnocultural landscape. At the turn of the nineteenth and twentieth centuries, statistical data indicate that the indigenous population, primarily Kazakhs, constituted 74.4% of all inhabitants in the Steppe Region (Russia. A Complete Geographical Description... 1903: 185).

This circumstance inevitably introduced significant modifications to the universal formula of Russian “civilizationism” in the eastern regions of the empire, necessitating balanced decisions

and flexible implementation methods. V. Malakhov, while acknowledging the general failure of the Russian Empire's integrative measures in its eastern peripheries, highlights the active and consistent efforts of regional administrations to co-opt members of the national aristocracy and descendants of the titled nobility into Russian society (Malakhov 2023: 47). R. Dzherasi, in his analysis of the cultural and integrative role of N.I. Ilminsky's pedagogical system, first tested in the Volga region and later extended in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries to the Steppe Region and Turkestan, identifies a clear ambition on the part of the imperial government and the Russian educated elite to create "their own foreigners". These individuals were to be "transformed and civilized" while still preserving their ethnic identity (Dzherasi 2013: 101).

It is noteworthy that, in the thinking of Russian ideologists and the imperial bureaucracy, the concept of forming "their own foreigners", a group drawn from the indigenous population, implied the creation of a loyal community that would support state administrative programs in the peripheries, demonstrate willingness to cooperate with the authorities, and serve as intermediaries in the colonial context. In practice, the colonial expansion into the Steppe Region was accompanied by the emergence of a broad and diverse stratum of the national intelligentsia, which hierarchically included representatives from the Senior and Middle Zhuzes. Importantly, the willingness to adopt Russian educational standards and collaborate with regional administrations took various forms. First, the spread of N.I. Ilminsky's system in the Steppe Region mobilized a segment of Kazakh society that had undergone Orthodox baptism and expressed a desire to engage in pedagogical or missionary work. Members of this group may be considered intellectuals only conditionally, based on their professional roles as teachers, priests, or deacons. Engaged in complex and multifaceted work among the broader population, this contingent of "their own foreigners" exerted influence on their compatriots. However, due to their limited exposure to broader intellectual discourse, they neither aspired to nor were equipped to formulate ideas reflective of national identity. Second, the descendants of the titled steppe aristocracy constituted a much more influential and intellectually integrated community. The demonstrated willingness of certain Kazakh families to cooperate with the Russian administration enabled many heirs of khans, sultans, and biys to receive education in line with Russian-European standards (Mazhitova 2016). This, in turn, allowed them to pursue military or administrative careers and granted them access to civil service. Unlike the "kryashchen" (baptized Kazakhs), whose educational trajectory typically led through catechetical colleges and into routine service among largely uneducated tribal communities, the aristocratic Kazakh descendants gained entry to military academies and universities. These institutions opened up a wide array of social and class privileges available to individuals of noble rank within the Russian Empire.

Among these factors, not only the opportunity to participate in public administration was significant, but also the high likelihood of engagement in intellectual activity, an attribute of a class possessing a stable socio-cultural identity and sufficient free time to develop and disseminate socio-political ideas and principles.

The study of the personal biographies of such iconic figures of the Kazakh intellectual elite as Ch.Ch. and G.B. Valikhanov, I.A. Altynsarin, A. Bukeikhanov, and others who left a vivid mark on the history of Kazakhstan (the Steppe Region) provides a basis for identifying not only common patterns in the development of their professional careers, which evolved within the framework

of Russian educational institutions, military service, and administrative conventions, but also for recognizing the presence of a complex identity and a multidimensional worldview within this community. This worldview was reflected in their construction of an idealized image of the region, one whose fate was not merely a passive backdrop to their socio-cultural and political activity, but rather a “place of memory” where reflections on the past and visions of the future were intertwined (Absattarova, Mazhitova 2024).

Results

The construction of the Steppe Region’s image as “the other Russia” in the discourse of the first generation of the Kazakh intelligentsia took place amid intensive cultural, socio-political, and everyday interactions with Russian figures involved in the socio-political movement, scientists, writers, publicists, and travelers. Biographical accounts of descendants of the steppe titled aristocracy, who – by force of circumstance found themselves in major cities of the Steppe Region (such as Omsk and Karkaralinsk) and the Orenburg region, frequently mention such notable figures as N.M. Yadrintsev, S.Ya. Kapustin, G.N. Potanin, V.V. Grigoriyev, N.I. Ilminsky, and others. These individuals often acted as patrons to young Kazakh talents and became part of their regular intellectual and social circle. Although this group held ideological and political differences particularly regarding the relationship between the imperial center and its peripheries, and whether the Asian borderlands should be viewed as colonies (a liberal position) or as peripheral regions of Russia (a conservative one), they were united in recognizing the importance of integrating the indigenous peoples of the eastern outskirts into Russian society through cultural management. N.M. Yadrintsev articulated this shared vision particularly clearly when he outlined the educational and cultural objectives that, in his view, should guide interaction with ethnic communities in Asian Russia, including the Kazakhs: “Give him, first of all, a description of his life, his nomads, a description of his tribe, his customs and his history; let him see himself described and what is close to him; let him know what his tribe has done and what he should do” (Yadrintsev 2000: 242).

It was within the framework of communication between the highly educated segment of Kazakh society and Russian public and political figures that the image of the Steppe Region as a homeland began to take shape in the minds of the former. This homeland was conceived as a territory inhabited by fellow tribesmen, people of the same cultural sphere, integrated into both the all-Russian and broader universal space. Ch. Ch. Valikhanov (1835–1865), in a conversation with G. N. Potanin, expressed this layered vision of belonging as follows: “First of all, I love my Kyrgyz people, then Siberia, then Russia, then all mankind...” (Potanin 1904: XXXI). Valikhanov’s position was shaped not only by his ethno-cultural identity and sense of belonging to his national group but also by the educational environment of the Siberian Cadet Corps in the 1840s and early 1850s. This institution had evolved from what was once called a “Cossack bursa” into a broad-based educational establishment with democratic values. His worldview was further influenced by ongoing contact with classmates and mentors such as G. N. Potanin, E. I. Starkov, A. I. Sulotsky, and I. V. Zhdan-Pushkin. Many of these individuals supported the federalist ideas and sentiments that had begun to circulate widely in Russia by the mid-nineteenth century. In this context, the reflections of Kazakh intellectuals on the Steppe Region as a cultural space are particularly significant. They saw the region as shaped through a

careful convergence of traditional nomadic life and economic organization with the cultural and economic innovations introduced during the period of Russian colonial presence. For instance, in his writings on the nomadism of the Kazakhs in the Semipalatinsk region, Valikhanov sought to connect the past, present, and future of his people with their economic activity, particularly nomadic cattle breeding. He emphasized the negative impact of the Cossack presence, stating that they "do not cultivate grain, but live only on rent from the Kyrgyz, giving them temporary use of their village sites" (Valikhanov 1904: 326). At the same time, the image of the Steppe Region presented in Valikhanov's texts was not grounded in narrow nationalism. On the contrary, he advocated for peaceful coexistence between the Russian sedentary population and the Kazakh nomadic communities. He emphasized mutual benefit, cooperation, and respect for the economic and cultural interests of both groups. According to him, such coexistence could be achieved through the proper demarcation of land (Valikhanov 1904: 326).

A similar logic in constructing the image of the Steppe Region as "another Russia" can be traced in the statements of Kazakh military and public figure G. B. Valikhanov (1842–1903), a graduate of the Siberian Cadet Corps. He rose from the rank of cornet to colonel in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries and carried out various assignments through the Russian Geographical Society. In his speech at the ceremonial meeting marking the 300th anniversary of Siberia, held on October 26, 1881, Valikhanov emphasized "the great importance of the necessary unification between the Kirghiz and other Siberian non-Russians with the Russian nationality (Celebration in St. Petersburg and Moscow ... 1882: 8). His further remarks are especially noteworthy: "The Kyrgyz people have already partially exchanged languages with the Russians, and many Western Siberians speak Kyrgyz and vice versa. Although the Kyrgyz call the indigenous Siberians Urus-Kazak, and themselves simply Kazak, it would be desirable that these distinctions in names be smoothed out, just as the former struggle between these Cossacks might be transformed from battlefield conflict into noble competition in the realm of culture and civilization" (Celebration in St. Petersburg and Moscow... 1882: 8). This statement reflects a new qualitative stage in the thinking of the educated Kazakh elite about the Steppe Region as a homeland. It highlights the emergence of broad cultural convergence, particularly in the economic and linguistic spheres, as a defining feature of the region's evolving identity.

In the educational work of the prominent Kazakh teacher I.A. Altynsarin (1841–1889), the idea of the homeland as a unified cultural space, created through the joint efforts of different communities, found concrete expression. The concept of bringing Kazakh and Russian cultures closer through education in the native language, originally formulated by N. I. Ilminsky and supported by the Russian School of Oriental Studies, was seen by Altynsarin as the most effective tool for integrating the Kazakh people into the evolving society on the eastern periphery of the Russian Empire. In one of his letters to his mentor and friend N. I. Ilminsky, Altynsarin expressed frustration with prevailing stereotypes, writing: "The Kyrgyz are a simple people, without arts, but we also find a lot of goodness in simplicity. The printed words of some of the smartest that the Kyrgyz is a thrasher, the Kirghiz is bloodthirsty will forever remain only lifeless printed words... And you, who have been wandering the Horde steppe for three years, I am sure will say: the Kyrgyz are a smart, intelligent, capable people, but uneducated" (Altynsarin 1978: 19).

In general, the concept of the Steppe Region as a shared homeland of both Kazakh nomadic and Russian settled agricultural peoples, as articulated by the first generation of the Kazakh national intelligentsia, reflected the presence of two competing positions. On one hand, there

was the imperial government's discourse advocating the creation of a homogeneous cultural space in the peripheries including the Steppe Region through its "transformation" into Russia. On the other hand, this was countered by a discourse of cultural rapprochement and coexistence, which emphasized the preservation of ethnocultural identity. This alternative perspective was shaped and expressed in the writings of Kazakh intellectuals in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries.

Notably, the ideas of Kazakh intelligentsia leaders regarding the Steppe Region as an object of mental geography were far from monolithic. Rather, they were characterized by internal diversity and dynamism. This was evident in the emergence and propagation of the idea of the region as "ancestral land", a space to which return was seen as the natural culmination of the steppe aristocrat's life cycle. In this vision, the Steppe Region as an idealized homeland marked a departure from the notion of the Steppe as "another Russia." This shift in perspective was driven by a range of cultural, historical, and existential factors.

Amid the establishment of state control in the peripheries and the intensification of migration from the Russian provinces in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, overcoming cultural differences between the newly arrived Russian settlers and the indigenous Kazakh population of the Steppe Region became a central concern for the Russian Empire. In this context, the institution of colonial intermediaries played a crucial role. These intermediaries were drawn primarily from the Kazakh titled aristocracy and were integrated into the empire's bureaucratic and military structures operating in the frontier regions. The careers of many prominent Kazakh intellectuals began with the direct involvement of high-ranking imperial officials. Ch. Ch. and G. B. Valikhanov, for instance, were admitted to the Siberian Cadet Corps under the personal patronage of the West Siberian Governor-General G. Kh. Gasfort. I. A. Altynsarin was enrolled in a special school for scribes and translators thanks to the intervention of Major General M. V. Ladyzhensky, Chairman of the Orenburg Border Commission. His subsequent professional advancement was facilitated by the patronage of the Russian official V. V. Grigoriyev. However, the initial gratitude felt by Kazakh intellectuals for these imperial connections was later complicated by "traumatic" experiences encountered throughout their education and service. Steppe aristocrats often faced discrimination, expressed through both subtle exoticization and overt restrictions. G. N. Potanin, in his memoirs about Ch. Ch. Valikhanov, observed: "... many people were interested in him, a Kyrgyz boy, and at the same time, he was so capable; he was already drawing before he even entered the institution. Therefore, he was often invited on holiday by those who appreciated such an extraordinary phenomenon" (Potanin 1904: XII).

Potanin further reported that Valikhanov graduated from the cadet corps a year earlier than his peers, noting: "... the final year of the corps focused specifically on military sciences, tactics, fortification, artillery, and the government considered it dangerous to introduce these subjects to foreigners" (Potanin 1968: 544).

Encounters with such "civilizing" restrictions significantly altered the perceptions of educated Kazakhs regarding the Steppe Region as a space of cultural coexistence. These experiences heightened their sense of national identity and contributed to the construction of the Steppe Region in their minds as a lost homeland. Within this conceptual framework, two behavioral scenarios emerged among the descendants of the titled nobility.

The first was the scenario of the "return of the family name", clearly exemplified by G.B. Valikhanov. While still a student at the Siberian Cadet Corps, he succeeded in gaining the official

right to be addressed as "sultan" (Prokhorov 2021: 4.). Deeply affected by constant administrative rotations and bureaucratic harassment, Valikhanov lamented: "In the past, the local steppes were the homeland of great people such as Tamerlane, Genghis Khan, Batu, and others, conquerors who terrified Russia and even enslaved it..." (Valikhanov 1904). The sense of a lost homeland as a reaction to the traumatic experiences of newly subordinated Russian subjects was common among members of the Kazakh intelligentsia. For example, in a report (essentially a denunciation) submitted by the district chief of the Kurgutul volost in the Kokchetav district, it was stated: "Ch. Valikhanov remembers that he is the direct and only descendant of Khan Vali, ruler of the lands and people of the Middle Horde. He considers himself deprived of his royal rights, destitute, offended, the desire to restore himself to power is natural" (Valikhanov 1904). I.A. Altynsarin also expressed disillusionment with the circumstances surrounding his teaching practice. In a letter to N. I. Ilminsky, he wrote: "For a long time I have been formally requesting to return to the Steppe, to Tobol, to my native land; but for some reason, they do not sympathize with my distress and still do not release me from the fortress. I would not part from it with tears in my eyes, on the contrary, I am ready to leave with a beaming, joyful face" (Altynsarin 1978: 19).

The second scenario was that of passive resistance, which the scholar M. Adas defines as "protest by evasion." This refers to a strategy used by discontented groups to ease the burdens of their lives and express dissatisfaction through short-term refusals to follow prescribed directives, along with other actions that reduce the likelihood of direct confrontation with those they view as oppressors (Adas 1981: 217–247). A well-known episode involving Ch. Ch. and G. B. Valikhanov illustrates this form of passive, non-confrontational resistance. Both men witnessed "the atrocities of Russian troops against their co-religionists during the capture of Pishpek" (Potanin 1904: XXXI), which took place during M. G. Valikhanov's campaign under General M. G. Chernyaev in 1863–1864. In response, they each left their respective regiments independently and submitted letters of resignation, thereby quietly withdrawing from participation in the imperial military campaign.

It should be noted that the intensification of the Russification policy by the Russian Empire at the turn of the nineteenth and twentieth centuries, along with a series of empire-wide reforms following the revolution of 1905–1907, significantly reshaped the Kazakh intelligentsia's response to external conditions and contributed to its political radicalization. Among the intelligentsia of the Steppe Region who were educated according to Russian-European standards, including figures such as A. Bukeikhanov, A. Beremzhanov, M. Shokai, and A. Baitursynov, the earlier strategy of passive resistance gave way to the idea of active resistance. This new approach manifested in the promotion of national liberation ideologies and demands for autonomy, influenced in part by the theorists of Siberian regionalism. As P. Werth observes, it was after the revolution of 1905–1907 that "imperial officials discovered that a Muslim who had assimilated the achievements of European civilization was perhaps becoming less predictable than his 'fanatical' and 'uneducated' co-religionist, and that the very mixing of cultures was not the least of the reasons for this" (Vert 2005: 67). The programmatic statements and official documents of the Alash-Horde movement, which record instances of active cooperation between Kazakh leaders and Russian left-liberal public figures, support the arguments of several historians. These sources point to the emergence of new "hybrid" communities in the imperial peripheries, united by a shared critical stance toward Russian political structures and cultural practices (Barrett 2000: 163–194).

As a result of these developments, the Kazakh intelligentsia's conception of the Steppe Region also evolved. The earlier patterns of cultural and economic cooperation, once seen as the foundation for the idea of a "different Russia" emerging in the region, were gradually supplanted by the notion of a political alliance of radical forces. The goal of this alliance was to combat all forms of discrimination, including national discrimination, faced by the population of the Steppe Region.

Discussion

The narratives devoted to the genesis, socio-cultural development, and socio-political activity of the descendants of the titled steppe aristocracy, the leaders of the Kazakh intelligentsia, have become a notable and enduring subject in both domestic and international historiography from the late twentieth century into the first quarter of the twenty-first century. A characteristic trend within this historiographical tradition is the gradual shift of scholarly interest. While research in the 1990s largely focused on vivid episodes from the personal and professional biographies of the educated segment of Kazakh society (Kozybaev 1998; Ternova, Isetov 1998), more recent studies have turned toward a deeper understanding of the forms and modes of representing their intellectual activity, such as journalistic and epistolary work, social communication, and mental frameworks. Discursive practices that reveal the internal processes of intellectual reflection and self-reflection among Kazakh intellectuals in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries have increasingly come to the forefront. Scholars have examined this group's engagement with broader social and intellectual developments, including their role in constructing social imaginaries. This focus aligns with wider historical inquiry into national and socio-cultural dynamics in the imperial periphery. Such research has stimulated investigations into the strategies and behavioral practices of ethno-local communities and their individual members, the conditions and factors shaping ethnic identity, and evolving perceptions of social reality (Bekker 2004; Vert 2012; Remnev 2007; Tokmurzayev et al. 2025).

Conclusions

In conclusion, it can be stated that the Kazakh intelligentsia's ideas about the Steppe Region, which merged into a collective image of the territory, represented a complex, multidimensional, and dynamic mental construct. The community's dual identity, shaped by Russian institutions of education and upbringing, initially played a key role in the perception of the Steppe Region as an organic extension of Russia. However, this was understood as a "different" kind of Russia as a space formed through the interaction of Russian settler culture with that of the indigenous nomadic population. By the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, this perception had shifted. The traumatic social experiences and discriminatory practices encountered by Kazakh intellectuals led to a reinterpretation of the Steppe Region. It came to be viewed through a nostalgic lens, as a "lost homeland" or a "paradise lost". The possibility of returning to this homeland, whether literal or symbolic, was now seen as achievable only through national unity and the development of both passive and active forms of resistance to imperial rule.

Acknowledgments

I would like to express my sincere gratitude to the anonymous reviewers for their valuable comments and constructive suggestions.

References

- Absattarova Zh., Mazhitova Zh. Factors of formation of socio-cultural identity of Kazakh intelligentsia in the Imperial period (mid-19th – early 20th centuries): Research. *Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Historical Sciences. Philosophy. Religious Studies*. 2024. Vol.149, no.4, pp.177-193. <https://doi.org/10.32523/2616-7255-2024-149-4-177-193>
- Adas M. From Avoidance to Confrontation: Peasant Protest in Precolonial Southeast Asia. *Comparative Studies in Society and History*. 1981. No.23(2), pp 217–247.
- Altynsarin I. *Collected Works in 3 volumes*. Volume 3. Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR. 1978. Pp.11-33.
- Barrett T. Lines of Uncertainty: Russia's North Caucasian Frontier. In: *American Russian Studies: Milestones of Recent Historiography. The Imperial Period*. Samara: Samara University. 2000. Pp.163–194.
- Bekker S. Russia and the Concept of Empire. In: *The New Imperial History of the post-Soviet space: Collection of articles (Library of the journal "Ab imperio")*. Ed. by I. Gerasimova, A. Kaplunovskogo, M. Mogilner, A. Semenova. Kazan. 2004. Pp.67–81.
- Celebration in St. Petersburg and Moscow on October 26, 1581*. St. Petersburg: F. Eleonsky's Printing House. 1882. 42 p.
- Dzherasi R. *A Window to the East: Empire, Orientalism, Nation, and Religion in Russia*. Moscow: New publishing house. 2013. 548 p.
- Etkind A. *Internal colonization. Russia's imperial experience*. Moscow: New Literary Review. 2013. 448 p.
- Fillips N., Iorgensen M. *Discourse Analysis. Theory and Method*. Kharkiv: Humanitarian Center. 2008. 352 p.
- Filyushkin A. The Moscow Neonatal Empire: On the Categories of Political Practice. *Bulletin of St. Petersburg University. History*. 2009. No.2, pp.5-20.
- Katkov M.N. *The Ideology of Conservatism*. Moscow: Institute of Russian Civilization. 2009. 800 p.
- Khodarkovskii M. *Russia's Steppe Borders: The Creation of a Colonial Empire, 1500-1800*. Moscow: New Literary Review. 2019. 352 p.
- Kozybaev M.K. *The history of Russia is the history of a country that is being colonized*. Metropolitan Review. 1998. May 8.
- Lor E. *Russian Nationalism and the Russian Empire*. Moscow: New publishing house. 2012. 304 p.
- Malakhov V. *The politics of difference. Cultural pluralism and identity*. Moscow: New publishing house. 2023. 288 p.
- Mazhitova Zh.S. Discussion on ways to reform the court of biys in the pre-revolutionary Russian historiography (the middle of XIX – beginning of XX centuries). *Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series "Historical and Social and Political Sciences*. 2016. No.3(50), pp.184-190.
- Potantin G.N. Biographical information about Ch. Valikhanov. *Works by Chokan Chingizovich Valikhanov*. St. Petersburg: Printing House of the Main Department of Estates. 1904. Pp. XXXI-XXXIII.
- Potantin G.N. *Our Dreams. Ch.Ch. Valikhanov. Collected Works in 5 volumes*. T. IV. Alma-Ata: Science of the Kazakh SSR. 1968. 688 p.

- Prokhorov I. *They are little-known, but they are worth attention*. Kazakhstanskaya Pravda. 2021. August 20, pp. 4-6.
- Remnev A.V. The 300th Anniversary of Siberia's Joining Russia: Waiting for a "New Historical Period." *Cultural Studies in Siberia*. 2007. No.1, pp.34-50.
- Repina L., Zvereva V., Paramonova M. *History of Historical Knowledge. Textbook for Higher Education Institutions*. Moscow: Drofa. 2004. 288 p.
- Russia. *A Complete Geographical Description of Our Fatherland. A Desk and Travel Book for Russian People*. Vol. 8. The Kirghiz Region. Ed. by V. Semyonov. St. Petersburg: A. Devrien Publishing House. 1903. 478 p.
- Ternova I.K., Isetov R.K. *A life illuminated by struggle*. Dedicated to the 125th anniversary of the birth of Akhmet Baitursynov. Kostanay: Kostanay Printing House. 1998. 75 p.
- Tolts V. "Russia's Own East": *Identity Politics and Oriental Studies in the Late Imperial Period*. Moscow: New Literary Review. 2013. 336 p.
- Tokmurzayev B., Churkin M., Zhangaliev U., Mamraimov S. "Own Foreigners" in the Imperial Project of Colonial Mediation in the Eastern Suburbs of Russia in the mid XIX – early XX centuries. *Bylye Gody*. 2025. No.20(2), pp.780–790.
- Valikhanov Ch.Ch. On the Nomads of the Kirghiz. *Works by Ch. Valikhanov*. St. Petersburg: Printing Office of the Main Directorate. 1904. Pp.321–326.
- Vert P. *From Resistance to Subversion: The Power of Empire, the Resistance of the Local Population, and Their Interdependence*. In: *The Russian Empire in Foreign Historiography. Recent Works: Anthology*. Moscow: New publishing house. 2005. Pp.48–83.
- Vert P. *Orthodoxy, Heterodoxy, and Non-Orthodoxy. Essays on the History of Religious Diversity in the Russian Empire*. Moscow: New publishing house. 2012. 280 p.
- Yadrintsev N. *Siberian Indigenous Peoples, Their Way of Life, and Current Situation*. Tyumen: Y. Mandriki Publishing House. 2000. 336 p.

Information about authors

Zhanar B. Absattarova – Senior Lecturer at the Department of History of Kazakhstan and the Assembly of the People of Kazakhstan, E.A. Buketov Karaganda University, Universitetskaya str. 28, 100024, Karaganda, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>, shanar_77@mail.ru

Marat Z. Utegenov – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of History, Geography and Social and Humanitarian Sciences "Kokshetau University named after Sh. Ualikhanov", 76 Abaya St., 020000, Kokshetau, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>, utegenov.marat02@gmail.com

Zhanna S. Mazhitova – Doctor of Historical Sciences, professor of the Department of Social and Humanitarian Sciences "Astana Medical University", Beibitshilik str, 49a, 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>, zhanna013013@gmail.com

Авторлар туралы мәлімет

Жанар Базарбаевна Абсаттарова – Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қазақстан тарихы және Қазақстан халқы Ассамблеясы кафедрасының аға оқытушысы, Университетская көшесі, 28, 100024, Қарағанды, Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>, shanar_77@mail.ru

Марат Зеннатович Утегенов – тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, «Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті» КеАҚ, тарих, география және әлеуметтік-гуманитарлық пәндер кафедрасының меңгерушісі, Абай көшесі, 76, 020000, Көкшетау, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>, utegenov.marat02@gmail.com

Жанна Сабитбековна Мажитова – тарих ғылымдарының докторы, профессор, «Астана медицина университеті», әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдар кафедрасының профессоры, Бейбітшілік көшесі, 49а, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>, zhanna013013@gmail.com

Сведения об авторах

Жанар Базарбаевна Абсаттарова – старший преподаватель кафедры истории Казахстана и Ассамблеи народа Казахстана, Карагандинский университет имени Е.А. Букетова, ул. Университетская, 28, 100024, Караганда, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0004-5428-1001>, shanar_77@mail.ru

Марат Зеннатович Утегенов – кандидат исторических наук, ассоциированный профессор, заведующий кафедрой истории, географии и социально-гуманитарных наук НАО «Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова», ул. Абая, 76, 020000, Кокшетау, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7748-0925>, utegenov.marat02@gmail.com

Жанна Сабитбековна Мажитова – доктор исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных наук «Медицинский университет Астана», ул. Бейбитшилик, 49а, 010000, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3712-2127>, zhanna013013@gmail.com

Authors contribution

Absattarova, Zh. – Conceptualization, Data curation, Formal analysis, Methodology, writing – original draft, Visualization, Project administration, Writing – review and editing.

Utegenov, M. – Supervision, Validation, Conceptual guidance, Methodology, Data, Writing – review and editing.

Mazhitova, Zh. – Conceptual guidance, Methodology, Linguistic support, Validation – review and editing.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Автор заявляет об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict of interest information.** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 04.06.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 03.07.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.08.2025.

Secondary specialized educational institutions of culture and art of Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941-1945s.: the structure and dynamics

S. Baidildina Fellan^a , A. Abdiraiymova^b, Y. Djarkinbayev^a

^aAlmaty University of Power Engineering and Telecommunications named after G. Daukeev, Almaty, Kazakhstan

^bALT University, Almaty, Kazakhstan

saulehair@mail.ru

Abstract. The article is devoted to studying new pages in the history of secondary specialized educational institutions of culture and art in Kazakhstan during wartime, using the example of two educational institutions. The purpose of this work is to conduct a historical and systematic analysis of the historical experience of training cultural and artistic personnel in secondary specialized educational institutions. These institutions, due to historical and socio-economic conditions, were the main centers of professional training of specialists in the field of culture and art of the Republic. The main focus of the article is on the analysis of the quantitative and qualitative changes in the dynamics of educational institutions; identification of the results achieved in difficult wartime conditions; identification of the invaluable contribution of the evacuated outstanding representatives of the art of the Union republics in the training of personnel in secondary specialized educational institutions of culture and art in the republic. The article also analyzes the process of the creation of the first higher educational institution of art in the republic, the Almaty State Conservatory named after Kurmangazy, which was organized based on the Muzkhorkombinat, one of the two secondary specialized educational institutions that are the subject of the study. A comprehensive analysis of a wide range of archival documents and historical evidence has been undertaken to explore the origins, structure, and dynamic processes underlying the operations of educational institutions during the challenging socio-economic environment of wartime, as well as their participation in training specialists for cultural and art institutions. Additionally, the analysis addressed the replenishment of Kazakh music, theater, and fine arts in the republic with new topics and works. Furthermore, the names of the students - future masters of art of the republic and the union are revealed. The influence of objective and subjective factors on the dynamic indicators of the student contingent, the proportion of Kazakh students in educational institutions, and the reasons for the significant quantitative gap between students of Kazakh youth and other ethnic groups are disclosed. In the context of the military situation, educational institutions were united through the collaborative efforts of central and local authorities, departments, and the management and staff of these institutions. These efforts enabled them to effectively address the challenges posed by the war. The authors express the hope that the presented work, dedicated to the 80th anniversary of the Victory in the Great Patriotic War of 1941-1945, will help to reveal new pages of the history of professional educational institutions of the republic and will serve to preserve historical memory for future generations.

Key words: the Great Patriotic War; the USSR; Kazakh SSR; culture and art; educational institution; teacher; the student; creativity

For citation: Baidildina Fellan S., Abdiraiymova A., Djarkinbayeva Y. Secondary specialized educational institutions of culture and art of Kazakhstan during the Great Patriotic War. 1941-1945s.: the structure and dynamics. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.152, no.3, pp.94-117. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-21.06>

Средние специальные учебные заведения культуры и искусства Казахстана в годы Великой Отечественной войны. 1941-1945 гг.: структура и динамика

С. Байдильдина Феллан^а, А. Абдирайымова^б, Е. Джаркинбаев^а

^а *Алматинский университет энергетики и связи им. Г. Даукеева, Алматы, Казахстан*

^б *АЛТУниверситет, Алматы, Казахстан*

Аннотация. Статья посвящена изучению новых страниц истории средних специальных учебных заведений культуры и искусства Казахстана в годы Великой Отечественной войны на примере двух образовательных учреждений. Целью работы является историко-системный анализ исторического опыта подготовки кадров культуры и искусства в средних специальных учебных заведениях, которые в силу исторических, социально-экономических условий являлись основными центрами профессиональной подготовки специалистов в сфере культуры и искусства республики. Основное внимание уделено анализу количественных и качественных изменений в динамике развития учреждений образования; выявлению достигнутых результатов в тяжёлых условиях военного времени; определению неоценимого вклада отдельных эвакуированных выдающихся представителей искусства союзных республик в становление и развитие учреждений образования и подготовке кадров в средних специальных учебных заведениях культуры и искусства республики. В статье также анализируется процесс создания на базе Музхоркомбината – одного из двух средних специальных учебных заведений, которые являются предметом исследования, первого высшего учебного заведения искусства в республике – Алматинской государственной консерватории имени Курмангазы. В ходе анализа широкого спектра архивных документов и исторических свидетельств рассмотрены истоки, структура и динамика деятельности учебных заведений в условиях сложной социально-экономической ситуации военного времени, их участие в подготовке специалистов для учреждений культуры и искусства, пополнение казахской музыки, театра и изобразительного искусства республики новыми темами и произведениями. Кроме того, обозначены имена студентов - будущих мастеров искусства республиканского и союзного уровней. Выявлены влияние объективных и субъективных факторов на динамические показатели студенческого контингента, доля студентов-казахов в учебных заведениях, причины значительного количественного разрыва между обучающейся казахской молодежью и представителями других этнических групп. В связи с военной обстановкой, учебные заведения, которые были объединены между собой, благодаря совместным усилиям и неустанному труду центральных и местных органов власти и ведомств, руководства и всего коллектива учебных заведений успешно справились с трудностями войны. Авторы выражают надежду, что представленная работа, приуроченная к 80-летию Победы в Великой Отечественной войне 1941-1945 годов, поможет раскрыть новые страницы истории профессиональных учебных заведений республики и послужит сохранению исторической памяти для будущих поколений.

Ключевые слова: Великая Отечественная война; СССР; КазССР; культура и искусство; учебное заведение; педагог; студент; творчество

Қазақстанның мәдениет пен өнер арнаулы орта оқу орындары Ұлы Отан соғысы жылдарында. 1941-1945 жж.: құрылымы және динамикасы

С. Байдильдина Феллан^а, А. Абдирайымова^б, Е. Джаркинбаев^а

^аҒ. Дәукеев ат. Алматы энергетика және байланыс университеті, Алматы, Қазақстан

^бАЛТ университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақала Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстанның екі мәдениет және өнер арнаулы орта оқу орындары мысалы негізінде білім ошақтары тарихының жаңа беттерін зерделеуге арналған. Жұмыстың мақсаты – республикадағы қалыптасқан тарихи және әлеуметтік-экономикалық ахуалға байланысты мәдениет пен өнер саласының мамандарын кәсіби даярлаудың негізгі ошақтары болған арнаулы орта оқу орындарының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы маман даярлау тәжірибесіне тарихи-жүйелік талдау жасау. Мақалада архив құжаттарының жаңа үлкен бөлігін ғылыми айналымға енгізу арқылы оқу орындарының даму динамикасындағы сандық және сапалық өзгерістерді талдауға, соғыс тауқыметі мен қиындығы жағдайында қол жеткізген нәтижелерін анықтауға, Ұлы Отан соғысы қарсаңында арнайы шақырылған және соғыстың алғашқы жылдары эвакуацияланып, кейін шығармашылық-педагогикалық қызметінің тұтас кезеңін Қазақстанмен байланыстырған одақтық деңгейдегі жекелеген шығармашылық зиялы қауым өкілдерінің мәдениет пен өнер оқу орындарының қалыптасуы мен дамуы, білім ошақтарының жұмысын жаңа сатыға көтерудегі өлшеусіз еңбегін зерделеуге негізгі назар аударылды. Авторлар мақаланың зерттеу нысаны болып отырған екі арнаулы орта оқу орнының бірі Музхоркомбинат базасында құрылған соғыс жылдарының жемісі, тұңғыш жоғары өнер ордасы – Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының құрылуын да қарастырады. Кең ауқымды архив құжаттары мен тарихи куәгерлер естеліктерін талдау барысында соғыс кезеңінің ауыр әлеуметтік-экономикалық қиыншылықтары жағдайындағы аталмыш оқу орындары қызметінің қайнар көздері, құрылымы мен динамикасы, олардың мәдениет және өнер мекемелері үшін маман даярлауға қатысуы, көрнекті мәдениет пен өнер қайраткерлері – педагогтардың қазақ музыкасы, театры мен бейнелеу өнерін жаңа тақырыптар және туындылармен толықтырудағы айтулы үлесі талданды. Кейін республика мен одақ деңгейінде танымал болған болашақ өнер майталмандары-студенттердің есімдері анықталды. Елдегі жағдайға байланысты қалыптасқан объективті және субъективті факторлардың студенттер контингентіндегі динамикалық көрсеткіштерге әсері, оқу орнындағы қазақ студенттерінің үлесі, білім алушы қазақ жастары мен басқа халық өкілдері арасалмағындағы айтарлықтай алшақтықтың себептері белгілі болды. Соғыс жағдайына байланысты өзара біріктірілген оқу орындары орталық және жергілікті үкімет органдары мен ведомстволарының, оқу орындары басшылығы мен тұтас ұжымының күш жұмылдыруы, тынымсыз еңбегі арқасында соғыс теперіштерін табыспен игергендігін аңғарамыз. Авторлар 1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы Жеңістің 80 жылдығына орай ұсынылып отырған жұмыстың нәтижелері тарихи жадымызды сақтауға, бейбітшілікті бағалауға, республикамыздың кәсіптік білім беру мекемелері тарихының жаңа беттерін ашуға септігін тигізеді деп сенім білдіреді.

Түйін сөздер: Ұлы Отан соғысы; КСРО; ҚазКСР; мәдениет пен өнер; оқу орны; педагог; студент; шығармашылық

Сілтеме жасау үшін: Байдильдина Феллан С., Абдирайымова А., Джаркинбаева Е. Қазақстанның мәдениет пен өнер арнаулы орта оқу орындары Ұлы Отан соғысы жылдарында. 1941-1945 жж.: құрылымы және динамикасы. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.152, no.3, 6.94-117. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-21.06>

Kіріспе

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан мәдениеті мен өнерінің дамуы, жалпы мәдени үрдістер динамикасы төңірегіндегі ғылыми еңбектер мен зерттеулердің қатары жеткілікті. Алайда осы ауқымды тақырыптың бір аспектісі – республикамызда мәдениет пен өнер мамандарын даярлаушы жоғары оқу орнының болмауы себепті кәсіби маман даярлаудың негізгі ошақтары болған санаулы арнаулы орта оқу орындарының соғыс жылдарындағы тарих беттері зерттеушілердің назарынан тыс қалып келеді.

Соғыс оқу орындарының үйреншікті тұрмыс-тіршілігін бұзғанымен, олардың жұмысына біржола кедергі бола алмады. Білім ошақтарының сол қиын-қыстау кезеңдегі тыныс-тіршілігінен ақпарат беретін архив құжаттары мен материалдары, тарихи куәгерлердің естеліктері мен еңбектеріне талдау оқу орындарының соғыс жылдары қалыптасқан қиын әлеуметтік-экономикалық ахуал жағдайында өз жұмыстарын тоқтатпай, өнер мекемелерінің мүмкіндігінше жаңа мамандармен қамтамасыз етіліп, қазақ музыкасы мен театры, бейнелеу өнерінің тың туындылармен толығып отырғандығын көрсетеді. Республикамыздағы санаулы ғана оқу орындарының өзара біріктіріліп, соғыс жағдайына бейімделген кезеңінде Е. Серкебаев, Б. Римова, С. Мамбеев, К. Телжанов, М. Кенбаев, Г. Исмаилова, А. Жұбанов, Ш. Қажығалиев сияқты болашақ өнер саңлақтары студент атанып, көрнекті өнертанушы ғалым-педагогтар А. Жұбанов, Е. Брусиловский, Л. Хамиди, А. Черкасский, А. Селезнев жүздеген шәкіртті тәрбиелеп шығарды.

1941-1945 жылдары Қазақстанның мәдениет пен өнер саласы үшін маман даярлауда орасан зор, баға жетпес жұмыстар атқарылды десек артық айтқандық емес. Республикамыздағы музыка өнерін кәсіби тұрғыдан дамытушы, жүйелі музыкалық жоғары дәрежелі білімі бар өнерпаздарды даярлаушы тұңғыш жоғары оқу орны Алматы мемлекеттік консерваториясы да соғыс жылдарының жемісі.

Соғыстың алғашқы жылы-ақ КСРО-ның батыс аудандарынан эвакуацияланған білім ордалары, мәдениет және өнер қайраткерлері мен мекемелері оқу орындарының, мәдениет пен өнер ошақтарының даму деңгейін жаңа сатыға көтерді.

Материалдар мен әдістер

Мақала Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінен (ҚР ОМА) 1242 қор – Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесі жанындағы Өнер Істері Басқармасы, 1689 қор – Құрманғазы атындағы Алматы Мемлекеттік консерваториясы, 1976 қор – Латиф Хамиди, 999 қор – Евгений Григорьевич Брусиловский, 755 қор – Абрам Маркович Черкасский, 1699 қор – Борис Григорьевич Ерзакович және Алматы қаласының мемлекеттік архивінен (АҚ МА) 81 қор – Музхоркомбинат, 66 қор – Алматы көркемсурет училищесі, 130 қор – Алматы музыка училищесі қорларынан алынған жарияланбаған дереккөздерге негізделген. Мұның ішінде АҚ МА-де сақталған сол жылдардағы республикадағы

санаулы мәдениет пен өнер арнаулы орта оқу орындары қорларының құжаттары мен материалдары ерекше қызығушылық тудырады. Білім ошақтарының соғыс жағдайына бейімделуі, оқуға қабылданушылар мен бітірушілер, студенттер мен оқытушылар тізімдері, білім алушылардың өміріндегі қалыптасқан аянышты ахуал, оқу орындары ұжымының тыл майданындағы еңбегі мен үлесі, жұмыс орнында қатаң тәртіп пен адалдықты сақтау жолындағы іс-шаралар, жалпы олардың күнделікті өмірінен ақпарат беретін бұйрықтар мен нұсқаулар, хаттар мен анықтамалар, естеліктер арқылы білім ошақтарының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы қайғылы және қуанышты оқиғаларына куә боламыз.

Сонымен қатар, соғыс жылдарындағы музыка, театр және бейнелеу өнері саласындағы кәсіби білім берудің жекелеген мәселелерін зерделеуде тарихи куәгерлер – республика өнер қайраткерлері, білім алушылардың шығармалары мен естеліктері пайдаланылды. Бұл зерттеу тарих ғылымының негізгі қағидалары – объективтілік пен тарихилыққа негізделген. Мақалада жалпы ғылыми талдау және синтез, тарихи-салыстырмалы, проблемалық-хронологиялық, тарихи-жүйелік және статистикалық талдау сияқты тарихи әдістердің кешені қолданылды. Әдістер кешені Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кәсіби маман даярлаушы мәдениет пен өнер оқу орындарының дамуын уақыт призмасы арқылы зерттеуге мүмкіндік беріп, олардың қайнар көздері, құрылымы мен динамикасы, қол жеткізген нәтижелері талданды, республикалық және одақтық деңгейдегі жекелеген тұлғалардың есімдері мен үлесі анықталды.

Әдеби шолу

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жалпы Қазақстан мәдениеті мен өнері, мәдени үрдістер тарихының жекелеген аспектілерін зерттеудің теориялық және әдістемелік мәселелері бірқатар тарихшылар мен зерттеушілердің еңбектерінде көрініс тапқан. Олардың бірқатары 1960-1980 жылдары жарық көрді.

Бұл зерттеулердің қатарында соғыс басталысымен Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің республиканың барлық бастауыш партия ұйымдары мен партия органдарынан партиялық-саяси, мәдени-ағарту және үгіт-насихат жұмыстарын майдан мүддесіне, жауға қарсы тұруды ұйымдастыру міндеттеріне жұмылдыру мәселесін арқау еткен, жалпы Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан тарихы бойынша іргелі еңбектердің авторы М.Қ. Қозыбаевтың (Қозыбаев 1964) еңбегі бар.

Кеңестік Қазақстан мәдениеті тарихының белді зерттеушісі Р.Б. Сүлейменовтің талантты өнер шеберлері М. Төлебаев, Е. Брусиловский, А. Жұбанов, Л. Хамиди, Р. Елебаев, Б. Ерзаковичтің соғыс жылдары жазылған әскери лирикалық әндері мен марштары, Абай атындағы опера театрының қойылымдары, батыс аудандардан эвакуацияланған мәдениет пен өнер орталықтарының республиканың кинематография өнерінің дамуындағы рөлі туралы (Сүлейменов, Бисенов 1967; Сүлейменов 1972) зерттеу еңбегінің орны өзінше бөлек.

Қазақстанның жоғары оқу орындарының тарихынан құнды еңбектің авторы К.Ж. Жаманбаев монографиясының «Ұлы Отан соғысы жылдарындағы жоғары оқу орындарына партиялық басшылық (1941-1945)» бөліміндегі республика жоғары оқу орындарының жүздеген студенттері мен профессор-оқытушылары құрамының кеңес

әскері қатарына жазылып майдан шебіне аттануы, КСРО-ның батыс аудандарынан эвакуацияланған жоғары оқу орындары, профессор-оқытушылар саны туралы мәліметтері ([Жаманбаев](#) 1972) де құнды.

Кейбір қайталауларына қарамастан 1975 жылы жарық көрген Ш.Ю. Тастанов кітабындағы ел басына төнген соғыстың ауыртпашылықтары, 1942 жылдың күзіне республикадағы жоғары және арнайы орта оқу орындары санының қысқаруы, кейін эвакуацияланған оқу орындары есебінен қайта ұлғаюы, педагогикалық оқу орындарындағы оқу мерзімінің төрт жылдан үш жылға дейін қысқаруы, оқу орындары ұжымының оқу үрдісін кәсіпорын, ауыл шаруашылығындағы жұмыспен ұштастыруы ([Тастанов](#) 1975) туралы зерттеулерінің де өзіндік орны бар.

Тарихшы-ғалымдардың Қазақстан мәдениеті мен өнерінің дамуын, мәдени үрдістердің барлық табыстары мен жетістіктерін коммунистік партия басшылығымен, партия қолдауымен байланыстыруы, партиялық құжаттар ережелерін аксиома ретінде қабылдауы сол тарихи кезеңде үстем болған әдістемемен түсіндіріледі. Сол мезетте Қазақстанның Ұлы Отан соғысы жылдарындағы мәдениеті мен өнері, республиканың халық шаруашылығы үшін маман даярлау тарихына қатысты жарық көрген бұл алғашқы еңбектердің ғылыми құндылығы мен маңызы дәуірлер мен тарихи кезеңдер өзгерісіне қарамастан еш кемімейді.

Кейіннен Ұлы Отан соғысы жылдарындағы мәдени үрдістер тарихы, ұлттық интеллигенцияның қалыптасу тарихы мәселелері, мәдениет пен өнер оқу орындары тарихының жекелеген аспектілері Қ. Құнантаева ([Құнантаева](#) 1982), Р. Жумашев ([Жумашев](#) 1990, 2010), С. Түменова ([Түменова](#) 1998), А.Т. Қапаева ([Қапаева](#) 2015), Р.С. Жарқынбаева ([Жарқынбаева](#) 2020), Е. Чиликова ([Чиликова](#) 2020), А. Жұмабекова ([Zhumabekova](#) 2020) зерттеулерінде көрініс тапты.

Соғыс жылдарындағы КСРО-ның батыс өңірлерінен Қазақстанға эвакуацияланған мәдениет ошақтары мен өнер қайраткерлері, республикадағы мәдени үрдістер туралы ақпарат шетелдік тарихшылар Л.А. Пинегина ([Пинегина](#) 1997), Е. Ворожейкина ([Ворожейкина](#) 2004), О. Жукова ([Жукова](#) 2016) еңбектерінде де кездеседі.

Зерттеу еңбектеріне шолу мақалаға арқау болып отырған арнаулы оқу орындарының Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі тарихының арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмағанын көрсетеді.

Нәтижелер

1941 жылы басталған Ұлы Отан соғысы халық ағарту, жоғары және арнаулы орта білім беру жүйесіне де салқынын тигізбей қоймады. Қазақстан экономикасының соғыс жағдайына бейімделуімен оқу орындарының жағдайы да шиеленісе түсті. 1940-1941 оқу жылы одақ бойынша жоғары өнер және кинематография оқу орындарының саны 30-ға жетсе, Қазақстанда бұл сала бойынша жоғары оқу орны мүлдем жоқ еді. Ал республикадағы 118 арнайы орта оқу орнының ([Народное хозяйство Казахстана за 60 лет 1980: 210–236](#)) қатарындағы санаулы ғана мәдениет пен өнер оқу орындарының жағдайы қиындай бастады.

Соғыс жағдайына байланысты ең алдымен оқу орындары құрылымдық өзгерістерге ұшырады. Бірнеше оқу орындарын өзара біріктіру арқылы басшылықты бір жерден

шоғырландыру, осылайша штаттарды қысқарту есебінен қаржыны үнемдеу, екінші жағынан, КСРО-ның батыс аудандарынан эвакуацияланған кәсіпорындар, оқу орындары, мекемелер мен мыңдаған халықты орналастыру үшін үй-жайлар босату сияқты қажеттіліктен туындаған шаралар оқу орындарының жағдайын тіпті күйзелтіп жіберді.

ҚазКСР ХКК жанындағы Өнер Істері Басқармасының 1941 жылдың 26 тамызындағы өз алдына дербес өмір сүріп келген үш оқу орны П.И. Чайковский атындағы музыка училищесі, хореография училищесі және балалар музыка мектебін біріктіріп Чайковский атындағы Музхоркомбинатты құру туралы шешімі шықты¹.

Артынша 1941 жылдың 2 қыркүйегіндегі Өнер Істері Басқармасының үш оқу орнын біріктіру туралы бұйрығы негізінде (№437) Комбинат директоры болып С. Қусманғалиев тағайындалды. Көп уақыт өтпей директор С. Қусманғалиевтің бұйрығымен (№5) Комбинаттың 68 адамнан тұратын штаты бекітіліп, 19 адамның қызметі қысқарып, жұмыстан босатылды². 1941 жылдың 15 қарашасынан оқытушылардың еңбекақы қорына бөлінетін сметалық қаражаттың қысқаруына байланысты тағы 5 оқытушы педагогикалық қызметінен кетуге мәжбүр болды³. Комбинат құрамына кірген музыка училищесі вокал, дирижер-хор, композитор, фортепиано, үрмелі аспаптар, ішекті аспаптар, халық аспаптары, музыка теориясы сияқты сегіз бөлімнен, ал хореография училищесі бір ғана классикалық би бөлімінен тұрды.

Ұлы Отан соғысының басталуымен 1941 жылдың 6 шілдесіндегі КСРО ХКК жанындағы Өнер Істері Комитетінің Төрағасы М. Храпченконың Бұйрық хатымен «өнер ЖОО мен училище директорларына «барлық өнер мекемелері мен оқу орындарының қызметін соғыс уақытындағы жағдайға қатаң сәйкестендіру, ғимараттарды өрттен қорғау, әуе қорғанысын қамтамасыз ету, үй-жайлар, жабдықтар мен мүлікті мұқият қорғауды ұйымдастыру, еңбекте қатаң тәртіп пен адалдықты сақтау, басшы органдардың нұсқаулары мен шешімдерін сөзсіз орындаудың»⁴ қажеттігі ескертілген еді.

Соған орай оқу орны мемлекет пен Музхоркомбинаттың қаржылық және материалдық ресурстарын барынша жұмылдыру және үнемдеу саясатын ұстанып, шығынды мүмкіндігінше азайту бағытында мақсатты жұмыс жасады.

Сондай маңызды шараның бірі электр энергиясын үнемдеу және пайдалану жолындағы іс-шаралар мен ережелер болды. Мәселен, Музхоркомбинат бойынша бір шаршы метрге 7 ваттан аспайтын жарықтандыру стандарттары белгіленіп, түнде алдыңғы кіреберістерді жарықтандыру үшін 60 ваттан аспайтын бір шамды ғана қалдыру, комбинаттың ішінде ғана емес, оқу орнына тиесілі пәтерлерде де электр пештерін жылытуға және пайдалануға тыйым салу, 1941 жылдың 1 қыркүйегінен 1942 жылдың 1 сәуіріне дейінгі күзгі-қысқы маусым кезеңінде кешкі уақытта (18.00-ден 22.00-ге дейін) жылыту құрылғыларын шаруашылық қажеттіліктеріне пайдалануға тыйым салу, табиғи жарық түсетін бөлмелерде күндізгі уақытта электр шамдарын қосуға тыйым салу және т.б. шектеулер мен ескертулер енгізілді⁵. Мұның сыртында комбинатқа тиесілі сексеуілді рұқсатсыз әкету, комбинат мүлкін жымқыру, тәртіпсіздік, студенттердің қалада тіркеуге отырмауы сияқты кез келген келеңсіз оқиғалар мен құқық бұзушылықтың алдын алуға немесе қатал «жаза» қолдануға мәжбүр болды. 1941 жылдың 12-24 қарашасы аралығында ғана Комбинаттан 11 студент (қазына мүлкін ұрлағаны үшін Жаркимбаев; Алматы қаласында тіркеуге отырмаған Бабчин, Мазальская, Карлик-Лебензон, Төлебаев, Хитров, Матыбаева, Досымжанова, Вахарьер, Нечаев; тәртіпсіздігі үшін Серов) оқудан шығарылады⁶.

1944 жылдың көктеміне таман Комбинаттың кредиторлық қарызының 6,4 мың сомға артқанын байқаймыз⁷. Тіпті Комбинатқа тиесілі үш жылқыға қажетті азықтың жетіспеуі және бөлінген қаражаттың болмауы салдарынан, екі жылқыны басқа ұйымға беруге немесе сатып, түскен қаржыны мемлекет кірісіне өткізу үшін Өнер Істері Басқармасының Бастығы Толыбековтің рұқсатын сұраған Комбинат директоры Круглыхиннің хаты сол жылдардағы қалыптасқан күрделі ахуалды анық көрсетеді⁸.

Музхоркомбинат оқытушылары мен қызметкерлерінің еңбекақысының жүйелі түрде уақытында төленбеу фактілері де орын алды. Тек 1945 жылдың қаңтарында 73 педагог пен 37 әкімшілік-қызмет көрсету персоналының 70931 сом еңбекақысы 24 күннен 40 күнге дейін кешіктіріліп берілсе, осы жылдың 11 сәуіріне 72 педагог пен 13 әкімшілік-қызмет көрсету персоналы ақпан айының 58775 сом көлеміндегі еңбекақыларын ала алмаған⁹.

Соғыс оқу орнының үйреншікті тыныс-тіршілігін бұзғанымен, Музхоркомбинаттың жұмысына кедергі бола алмады. Соғысқа дейінгі қолданыстағы оқу озаттарына арналған шәкіртақы туралы Ережеге сәйкес 1941 жылдың 1 қыркүйегінен 31 үздік студентке 65-145 сом аралығындағы мемлекеттік шәкіртақы тағайындалып, мұқтаж 6 студентке 100 сом көлеміндегі біржолғы жәрдемақы берілді¹⁰.

1942 жылы Комбинат жанынан қазақ халық аспаптарында ойнау класы (қобыз, домбыра) ашылды. Жаңа бөлім басшысы болып Қазақ КСР Халық әртісі Л. Хамиди тағайындалды.

Сонау 1934 жылы №13 балалар үйінің жанынан оның дарынды тәрбиеленушілері үшін құрылып, ҚазКСР Халық Ағарту Комиссариатына, кейіннен ҚазКСР ХКК жанындағы Өнер Істері Басқармасына қараған музыка-хореография мектебінің интернаты 1944 жылы Музхоркомбинат қарамағына өтті.

1944 жылдың 10 наурызында ҚазКСР ХКК жанындағы Өнер Істері Басқармасы Бастығының орынбасары Л. Глаздың бұйрығымен (№106) дайындалған осы интернат туралы Ереже мен Нұсқау назар аудартады. Ереже мен Нұсқауға сәйкес, интернатқа халықтың материалдық жағынан аз қамтылған топтарының балалары, балалар үйлерінің тәрбиеленушілері, ата-анасының асырауға мүмкіндігі жоқ дарынды балалар, Ұлы Отан соғысының майдангерлері мен ата-аналарынан айырылған эвакуацияланған балалар, сонымен қатар музыка мектебін тәмамдап оқуын музыка училищесінде жалғастырушы студенттер, республиканың облыс, аудандарынан келген дарынды қазақ балалары толық мемлекет қолдауына ие болды¹¹.

Соғыс жылдарының тауқыметі, оның ішінде, студенттердің Кеңес Әскері қатарына майданға аттануы, көп жағдайда қолайсыз материалдық жағдайлар, қаладан кетуге шешім, жұмысқа тұруға мәжбүрлілік студенттер контингентінің динамикасына, олардың оқуын жалғастыруына кері әсерін тигізді. Дегенмен, Музхоркомбинат 1941-1945 жылдары төмендегідей студенттер контингентін даярлап шығады¹²:

Кесте 1. Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Музхоркомбинатты бітірушілер контингенті
Table 1. The contingent of graduates of the Muzhorkombinat during the Great Patriotic War

Оқу орны	1941 жыл	1942 жыл	1943 жыл	1944 жыл	1945 жыл	Барлығы
Музыка училищесі	10/2	16/3	11	17/3	5	59/8

Хореография училищесі	-	10/7	-	5/4	7/4	22/15
Музыка мектебі	6/6	12/6	9/3	15/8	17/5	59/28
Барлығы	16/8	38/16	20/3	37/15	29/9	140/51

(*жұп саны – студенттердің жалпы саны, тақ саны – қазақ балаларының саны)

Осылайша, 1941-1945 жылдары Музхоркомбинатты 140 студент тәмамдап, олардың 51-і қазақ балалары болды. Музхоркомбинат құрамындағы кәсіби арнаулы орта білім беруші музыка училищесі мен хореография училищесін бітіруші 81 студенттің ішінде қазақ балаларының 23 болуы, яғни 28%-ды ғана құрауын мына жағдайлармен түсіндіруге болады: 1. П. Чайковский атындағы музыка училищесіне қабылданған студенттер контингенті құрамындағы қазақ студенттері санының тым аздығы, оқуға жергілікті қазақ жастарының нашар тартылуы еді. Мәселен, 1941 жылы 28 тамыздағы 1 курсқа қабылданған 64 студенттің тізімінен 13 студенттің ғана қазақ балалары екенін байқаймыз. Осы тізімнен нұсқаушы-педагогикалық бөлімге түскен 16 студенттің ішінде кеңес, қазақ камералық және опера әншісі, КСРО халық әртісі (1959), Қазақ КСР Мемлекеттік сыйлығының (1972) және КСРО Мемлекеттік сыйлығының (1977) лауреаты, Социалистік Еңбек Ері (1986) Ермек Серкебаевтың есімін көреміз¹³. 2. Оқу орнының директоры Ахметовтің берген есебіне сүйенсек, осы екі училищедегі 62 оқытушының 4-еуі ғана қазақ өкілі болған. Олар қазақ тілі, күйлерді зерттеу, жеке фортепиано және жалпы фортепиано пәндерінен сабақ берген¹⁴.

Кейін Музхоркомбинат басшылығы үкіметтен оқу орындарының мүлдем басқа оқу жоспарлары және оқу процесінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты оқу орнын соғысқа дейінгі қалпына келтіруді сұрап бірнеше рет ұсыныс жасайды. Соғыс жылдары қажеттіліктен туындаған мәселе 1951 жылы ғана өз шешімін тауып, үш дербес оқу орны П.И. Чайковский атындағы музыка училищесі, хореография училищесі және Ә. Қашаубаев атындағы музыка мектебі құрылды¹⁵.

Қазақстандағы алғашқы, әрі санаулы арнайы орта оқу орындарының бірі - 1938 жылы дербес оқу орны ретінде құрылған Қазақ мемлекеттік көркемсурет училищесі мен музыка училищесінен бөлініп шыққан театр училищесі де соғыс жағдайына байланысты ҚазКСР ХКК жанындағы Өнер Істері Басқармасының 1941 жылдың 2 қыркүйегіндегі Бұйрығына (№437) сәйкес өзара біріктіріліп, театр-көркемсурет училищесі деп аталды. Училище директоры болып С. Кенчинбаев, көркемдік жетекшісі ретінде Б.В. Бибигов тағайындалды¹⁶.

Бұл біріктіру екі факультеттің оқу үрдісін жүргізуде қолайсыз болып шықты. 1941 жылдың қыркүйегінде оқу орнында не бәрі төрт дәрісхана, екі шеберхана бар еді. Ал училищедегі оқу топтарының саны он бес болатын. Актер шеберлігіне шыңдайтын арнайы сахна да болмады. Тіпті кейбір сабақтарды оқытушылар өз үйлерінде өткізуге мәжбүр болған. «...Училище пайдалануында Суретшілер Одағынан жалға алынған екі сыныптық бөлме болып, сабақ үзіліссіз екі аусыммен таңертеңгі сағат 8.00-ден түнгі 23.00-ге дейін жүргізілді...»¹⁷.

Соғыс жағдайындағы ахуалды училище түлектерінің бірі, кейін училищеде ұзақ жылдар еңбек етіп, жүздеген мамандардың тәрбиешісі болған Ақрап Құдайбергенұлы

Жұбанов былай деп еске алады: «Қиын заман, соғыс кезі еді, біз оқыған екі қабатты үй ескі, тар бөлмелері бар, пешпен жылытылатын, қатты тоңатынбыз...» (Джиликбаев 1998: 5).

Соғыс жылдарындағы училищедегі күрделі жағдайды оқу орнының басшысы Л.А. Рехсонның ҚазКСР Өнер Істері Басқармасы Басшысы Лихачевка жазған хатынан да көреміз¹⁸. Хат мазмұнын зерделеу училищеде қалыпты оқу процесін жүргізуге кедергі болып отырған мына жәйттарды көрсетеді: 1. Жазғы 3 айлық шөп жинаудан оралған студенттер аяқ киімсіз, жыртылып, әбден тозығы жеткен киіммен оралып, енді суықтың түсуімен сабаққа киетін киімнің болмауынан сабақты жіберу фактілері жиілеген. Әсіресе, балалар үйлерінен келген, ата-аналарынан айырылған эвакуацияланған балалар мен майданнан оралған студенттердің жағдайы мүшкіл болған. Директор халі мүшкіл 30 студентті қолма қол ақшаға немесе талон арқылы аяқ киім, шалбар, қысқы пальто, іш киіммен қамтамасыз етуді сұрайды. 2. 1942 жылдың 10 қазанынан студенттердің негізгі бөлігін таңғы аспен қамтамасыз ету тоқтатылып, трест асханасында 70 студенттің орнына 36 студентке ғана рұқсат берілген және қараша айынан мүлдем тоқтатылатыны ескертіледі. Ал училищедегі студенттердің 20-ы тұл жетім, 27-і Қызыл Әскер жауынгерлерінің балалары, Ұлы Отан соғысының мүгедектері – 13 студентті құрайды. Училищенің өз асханасын ашуы үшін ғимарат мүлдем жоқ. Тіпті оқу сыныптары жетіспейді. 3. Училищенің Фурманов көшесі бойындағы 100-үйде орналасқан жатақхана бөлмесін біреулер иемденіп, училище студенттері – Ұлы Отан соғысы мүгедектері өздерінің уақытша орналасқан жерлері І Алматыдан келуге мәжбүр болған.

Училище директоры ҚазКСР КП Орталық Комитетіне 1943 жылдың 5 мамырында осы сипаттағы хатты тағы жолдап, училище студенттерінің күніне 400 грамм нан мен студенттік асханадан 1 реттік тағамнан басқа жейтін асы жоқ екенін айтып дабыл қағады¹⁹.

Еліміздегі барлық ұйым-мекемедегі сияқты мұнда да еңбек және оқу тәртібін сақтау басты ереженің бірі болды. Училище өзінің ішкі ереже-тәртібін әлсіретпеуге тырысты. Сабақұлгерімі нашар, себепсіз жүйелі түрде сабаққа қатыспайтын студенттеріне қатысты «жаза» түрлері ретінде академиялық қарыздарын жойғанша шәкіртақысынан айыру, тәртіп бұзып шектен шыққан жағдайда қатаң сөгіс жариялау, интернат асханасында тамақтану мүмкіндігінен айыру, тіпті оқудан шығаруға дейінгі шараларды қолданып отырды²⁰. Мұндай «жазаға» оқытушылар мен басқа қызметкерлер де ілікті.

Соғыс жылдары оқу жоспарының орындалмауы фактілері де жиіледі. Оның негігі себептері қатарында: – студенттердің ауыл шаруашылық жұмыстарына тартылуы себепті оқу процесінің 1 айға кеш басталуы; – актер шеберлігі, сөйлеу техникасы пәндерінен оқытушылардың болмауы; – жоғарғы курс студенттерінің біраз бөлігінің Қызыл Әскер қатарына алынуы; – оқу жылы аяқталмай тұрып жекелеген оқытушылардың майданға аттануы болды.

Архив құжаттарымен танысу осындай қиын жағдайға тап болған училище басшылығы мен ұжымының соғыстың ең қиын уақытында әкелері майданда қаза тапқан немесе жараланған тәрбиеленушілері, соғыстан қайтқан жауынгер-білім алушылар, ата-анасынан айырылған эвакуацияланған студенттерінің рухын көтеру, қолдау мақсатында түрлі деңгейдегі іс-шараларды жүзеге асырып, материалдық көмек, түрлі қолдаулар көрсетуі сүйсіндіреді. Мәселен, ҚазКСР ХКК Бұйрығына (№ 4, 6/1-43ж.)

сәйкес, 21 қазақ балалары мен 14 востнацмендерді (азшылықты құрайтын шығыс халықтарының өкілдері – авторлар) 1942/1943 оқу жылының 2-жартысында оқу ақысын төлеуден босатып, бұлардың 31-іне шәкіртақы тағайындалады. Тізімнен 1941 жылы студент атанған, кейіннен Қазақ КСР Халық суретшілері Молдахмет Кенбаев пен Айша Ғалымбаева есімдерін көруге болады. Осы училищенің 3-курсында оқып жүріп «Еңлік-Кебек» пьесасында Еңлік рөлін сомдаған, Қазақ КСР Халық Әртісі (1966) Бекен Римоваға сәтті рөлінен соң ата-анасына барып қайту үшін төрт күндік демалыс беріледі²¹.

Мұның сыртында зейнеткерлердің балалары, Қызыл Әскер жауынгері, Ұлы Отан соғысының ардагері, балалар үйінің тәрбиеленушілері, оқу озаты ретінде 16 студент – славян халықтарының өкілдері де 1942/1943 оқу жылының 2-жартысында оқу ақысын төлеуден босатылады²².

Студенттер қоғамдық жұмысқа белсене қатысқаны, 8-март халықаралық әйелдер күні және 1-мамыр Еңбекшілер күніне орай үздік оқуы, әскери-шефтік жұмысқа белсене қатысқаны үшін, ал профессор-оқытушылар құрамы үздік оқытушылық қызметтері үшін түрлі марапаттар мен бонустарға ие болып отырды²³.

Еңбекке жарамды ер азаматтардың Қызыл Әскер қатарына жұмылдырылуымен, халық шаруашылығының қай саласы болмасын жаңа жұмыс күшіне зәру еді. Соның бірі ауыл шаруашылығындағы, егістік алқаптарындағы маман тапшылығы болды. «Бәрі де майдан үшін, бәрі де жеңіс үшін!» деген бір ұранмен өмір сүрген тыл еңбеккерлерінің тынымсыз еңбегі училище ұжымын да жайбарақат қалдырмады.

Жоғарыда аталған 1941 жылдың 6 шілдесіндегі КСРО ХКК жанындағы Өнер Істері Комитетінің Төрағасы М. Храпченконың Бұйрық хатындағы «өнер ЖОО мен училище директорларына жазғы демалыс кезінде студент-аспиранттар мен профессор-оқытушылар құрамын өнеркәсіп, көлік, егін жинауға..., Қызыл Әскер, флот және тұрғындарға көркемдік қызмет көрсетуге кеңінен пайдалану...» тапсырмасына орай училище дирекциясы 1942 жылдың 16 ақпанынан өз ұжымын даладағы ауыл шаруашылығы жұмыстарына жұмылдыру және трактор ісіне үйрету мақсатында 73 студент, оқытушы және қызметкерлерден тұратын төрт топ үшін 70 сағаттық дайындық курстарының жұмысын бастайды. Жаз айында Лепсі совхозында 3 ай бойы, 1943 жылдың жазында Ақсу ауданының «Ақсу» совхозында 59 адам далада егін-шөп жинаумен айналысады. Мұның сыртында училище студенттерінің күшімен ауыл шаруашылығы қызметкерлері үшін бірнеше концерттік нөмірлер дайындалады²⁴.

Ұлы Отан соғысы жылдары әскер қатарына Қазақстаннан 1 миллион 210 мың адам шақырылып (Алдажуманов, Шилдебай, Асанова 2020: 21) белсенді әскер қатарында, жауынгерлік құрамда болғаны белгілі. Міне, осы жауынгерлік құрамда аталмыш училище ұжымының өкілдері де болып, отан қорғау ісіне өз үлестерін қосты.

1941 жылдың 1 қыркүйегінен 1942 жылдың 1 ақпаны аралығында, яғни бес ай ішінде ғана училищенің 14 студенті Қызыл Әскер қатарына жазылып, майданға алынса, 1942 жылдың 1 қазанынан 1943 жылдың 1 наурызы аралығында тағы 12 студент соғысқа аттанады. Мұның сыртында бірнеше оқытушы мен қызметкерлер әскер қатарына шақырылады²⁵.

Осылайша, республикамыздағы мәдениет пен өнер саласының арнаулы орта оқу орындары да Ұлы жеңіске өз үлестерін қосып, тынбай еңбек етті.

Соғыс қарсаңында 1939 жылы сәуірде КСРО Халық Комиссарлар Кеңесінің Өнер Істері Басқармасы еліміздің арнайы театр, көркемсурет және музыка оқу орындары

басшыларының Бүкілодақтық мәжілісін өткізді. Онда үшінші бесжылдықтағы мәдениет пен өнер мамандарын даярлау жолдары, ұлттық республикалардың орталықтары мен ірі қалаларында 10 музыка училищесі, 8 көркемсурет және 2 театр училищелерін ашу туралы жоспар бекітіліп, мәселе төңірегіндегі басқа да шаралар қаралған еді. Дегенмен, 1941 жылы басталған Ұлы Отан соғысы бұл жоспардың орындалуына мүмкіндік бермеді. Солай болғанымен де мәдениет пен өнер саласы бойынша жоғары және арнайы орта білім беру, музыка мен театр өнері мекемелерінің мамандармен толығыуы, тиісті үкімет органдары мен ведомстволарының, білім ошақтары ұжымының тынымсыз еңбегі Ұлы Отан соғысы жылдарында да бір сәтке толастаған жоқ.

Соғыс жылдарының мәдениет саласындағы ірі оқиғасы – үкіметтің музыка өнерін кәсіби тұрғыдан дамыту, жүйелі жоғары дәрежелі музыкалық білімі бар өнерпаздарын даярлау мақсатымен 1944 жылы Алматы мемлекеттік консерваториясын ашу туралы шешімі болды. Осылайша, Қазақ КСР Халық Комиссарлар Кеңесінің 1944 жылғы 24 шілдедегі № 420 қаулысы негізінде Музыка-хореография комбинатының базасында 1944 жылы 1 қазанда Алматы Мемлекеттік консерваториясы құрылды²⁶. Консерваторияның тұңғыш ректоры болып тәжірибелі ұстаз және дарынды ұйымдастырушы, республикадағы музыкалық білім беру ісінің көрнекті қайраткерлерінің бірі Иван Васильевич Круглыхин тағайындалса, артынша үкімет өзінің 1945 жылғы 27 желтоқсандағы № 378 бұйрығымен Ленинград консерваториясының 1932 жылғы түлегі, қазақ халқының қазіргі заманғы кәсіби музыкасының негізін қалаған аға буын композиторларының бірегейі Ахмет Жұбановты консерватория ректоры етіп тағайындады²⁷.

Соғыс жағдайына байланысты «консерваторияда оқу 1945 жылдың басында басталды. Консерваторияға Қазақстанның түкпір-түкпірінен ынталы жастар ағылып келе бастады. Қазақ тарихында бірінші рет скрипка, рояльмен қатар домбыра, қобыз да консерваторияда оқытылатын негізгі пәндердің бірі болды...» (Жұбанов 1946: 4).

Алғашқы 1944-1945 оқу жылында консерваторияға қабылдау емтиханы нәтижесінде фортепиано бөліміне – 14, әндік бөлімге – 37, тарихи-теория бөліміне – 6, шертпелі аспаптар бөліміне – 3 және тағы басқа бөлімі бар, барлығы 112 студент қабылданса, олардың ішінде 65-і қазақ балалары болды²⁸. Студенттер негізінен музыка училищесінің түлектері, опера театры мен филармония жастары, 50-ге жуық студенттер қатарын майданнан қайтқан сарбаздар толықтырды. Алғашқылардың бірі болып жаңа ашылған Алматы мемлекеттік консерваториясына оқуға түскен студенттер қатарында композитор, өнертану ғылымының докторы (1966), профессор (1970) Борис Гиршевич Ерзакович бар еді²⁹.

Оқу орындарының қалыптасу және одан әрі даму үрдісінің табыстары мен тиімділігін қамтамасыз ететін фактордың бірі оқу орнының материалдық-техникалық инфрақұрылымы екендігі аян. Бұған дәрісхана, кітапхана мен оқу залдары, зертхана, асхана мен жатақханаларға қойылар талаптың деңгейі жатады. Осы тұрғыда архив деректеріне жүгінсек, консерватория алғаш өз жұмысын өте ауыр жағдайда бастағанын көреміз. Мәселен, 1944/1945 оқу жылында консерваторияның оқу ғимараты 11 кластық (328 м²) бөлмелер мен марксизм-ленинизм кабинетінен тұрған. Оған қосымша кітапхана (52,2 м²) және музыка шеберханасы (28 м²) болған. Алайда, консерваторияның өзіне тиесілі студенттер жатақханасы мен асханасы, оқу залы мүлдем жоқ болатын³⁰.

Алғаш құрылғанда консерватория бес факультет және сегіз кафедрадан тұрды. Олар: фортепиано, оркестр, ән (вокал), хор-дирижер, тарихи-теория факультеттері еді. Кафедраларға белгілі өнер шеберлері-педагогтар, республикамыздағы кәсіби музыкалық білімнің негізін қалаушылар басшылық жасап еңбек етті. Олардың арасында А. Жұбанов, Е. Брусиловский, Л. Хамиди, К. Петров, Л. Кельберг, Е. Антопольский, И. Лесман және тағы басқалар болды.

Татарстанда туып, Мәскеудің бірнеше музыкалық оқу орындарында білім алған Латиф Хамиди 1933 жылы Қазақстанға жұмысқа шақырылып, Қазақ Мемлекеттік драма театрында музыка бөлімінің меңгерушісі, композитор-дирижер қызметін атқарған еді. 1944 жылы П.И. Чайковский атындағы Алматы музыка училищесінде жұмыс істеп жүрген жерінен осы Алматы мемлекеттік консерваториясына ауысады. Кейіннен ұстаз осы Алматы мемлекеттік консерваториясындағы қызметін былайша есіне алады: «1944 жылдың 17 қарашасынан бүгінге дейін үздіксіз (25 жыл) қызмет етіп келемін. Институттағы қызметім ішінде мынадай пәндерден сабақ бердім: музыка теориясы, сольфеджио, гармония, оркестрмен жұмыс істеу әдістемесі, дирижерлік. 1945 жылы күзде қазақ халық аспаптары кафедрасының құрылуымен соның жұмысына араластым...»³¹.

1933 жылдан тағдырын Қазақстанмен байланыстырған, Ленинград мемлекеттік консерваториясының түлегі, Ростов-на-Дону қаласының тумасы Е. Брусиловский да тынбай еңбек етті. Ол консерваториядағы жиырма алты жыл қызметі ішінде Қазақстан композиторларының үлкен тобын даярлап шығарды. Ұстаз шәкірттерінің ішінде еліміздің белгілі композиторлары Қ. Қожамяров, Е.Е. Рахмадиев, Л. Афанасьев, Б. Байқадамов, А. Зацепин, С. Мұхамеджанов, А. Бычков, К. Мусин т.б. болды. Музыкатанушы-педагог, Қазақстанның Еңбек Сіңірген қайраткері (1995) Ю. Аравин жазғандай «Е. Брусиловскийдің педагогикалық және тәлімгерлік қызметтегі жетістіктеріне тоқталмасақ, оның шығармашылық портреті толық болмас еді. Өйткені, шын мәнінде, тұтас композиторлар мектебі, қазақ композиторларының бір тобы Алматы мемлекеттік консерваториясының қабырғасында, оның композиторлық сыныбында қалыптасты» (Аравин 2017: 156). Кейіннен Е.Г. Брусиловский өз шәкірттері туралы мақтанышпен былай деп жазды: «Менің шәкірттерім қазіргі уақытта Қазақстан музыка мәдениетінің шыңында тұр. Мәселен, Қ. Қожамяров профессор, консерватория ректоры, Е. Рахмадиев опера театрының директоры, С. Мұхамеджанов филармония директоры ...»³².

Ұлы Отан соғысы жылдарындағы халықтың ерен еңбегі мен ерлігі, білікті маман даярлау міндеті профессор-оқытушылар құрамынан да табанды шығармашылық ізденісті талап етті. Соғыс тауқыметін тартып күйзелген, жеңіс күнін сарғая күткен халықтың рухын көтеру, майдан мен тылдағы ерлікті дәріптеу сол ауыр күндердің талабы болды.

Мұның сыртында Ұлы Отан соғысының басталуымен 1941 жылдың 6 шілдесіндегі КСРО ХКК жанындағы Өнер Істері Комитетінің Бұйрық хатындағы «өнер ЖОО мен училище директорларына ғылыми-зерттеу жұмыстарының тақырыптарын соғыс жағдайына байланысты маңызды тақырыптарға икемдеу» тапсырмасы тағы бар еді³³.

1942 жылы Е. Брусиловскийдің халқымыздың фашист басқыншыларына қарсы ерлік күресін арқау еткен «Гвардия, алға!» (либреттосы Мұқановтікі) операсы сахнаға шығарылды. Төрт бөлімнен тұратын «Сарыарқа» атты бірінші қазақ симфониясын жазып, ол 1944 жылы Ташкентте өткен Орта Азия мен Қазақстан музыкасының алғашқы

онкүндігінде алғаш рет орындалды, оған композитордың өзі де қатысты. 1941-1944 жылдары А.Қ. Жұбановтың «Москва» , «Қарлығаш», «Колхозшылар, сал әнді» әндері мен қаза тапқаннан соң Кеңес Одағының Батыры атағы берілген қазақ жігіті Төлеген Тоқтаровқа арнап Л. Хамидимен бірігіп жазған «Төлеген Тоқтаров» операсы, «Қазақ композиторларының өмірі мен шығармашылығы» кітабы жарық көрді. Л. Хамидидің жігер беретін патриоттық әндері «8-ші дивизия туралы ән», Кеңес Одағының Батыры Мәншүк Мәметоваға арналған «Батыр қыз», Кеңес Одағының Батыры, ұшқыш Нұркен Әбдіровке арналған «Нұркен», «Партизандар», «Бәрі де майдан үшін» әндері өмірге келді. Л.Хамидидің шығармашылығының шыңы болып табылатын М. Әуезовтің либреттосына А. Лобановпен біріге отырып, жазған «Абай» операсы 1944 жылдың желтоқсанында ұлы ақынның туғанына 100 жыл толуына орай Қазақ мемлекеттік опера және балет театрында қойылды (Жұмабаева 2010: 312).

Соғыс ауыртпалықтары кәсіби білім беруді мүлдем тоқтата алмады. Керісінше, 1941-1945 жылдары КСРО бойынша жоғары және арнаулы орта білім беруде мықты орталықтардың бірі Қазақстан болды. Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстанда мәдениет пен өнер саласында маман даярлауда орасан зор, баға жетпес жұмыстар атқарылды. Соғыстың алғашқы жылы КСРО-ның батыс аудандарынан Қазақстанға эвакуацияланған кәсіби білім ошақтары, мәдениет пен өнер қайраткерлерінің республикамыздағы кәсіби білім беру, маман даярлау, дарынды қазақ жастарын тәрбиелеудегі қосқан үлесі мен рөлі айтарлықтай болды. Соғыс жылдары республикамызға 22 жоғары оқу орны, 8 мыңнан астам студент, 545 оқытушы көшіріліп әкелінген еді. Олардың қатарында 98 ғылым докторы, профессор, 210 ғылым кандидаты, доцент болған (Жаманбаев 1972: 67–68; Тастанов 1975: 110–111). Ленинград, Мәскеу, Киев, Харьков және басқа қалалардан 23 өнер ұжымы көшіп келді (Қазақстан тарихы, 2010:508). Олардың ішінде Моссовет атындағы Мәскеу театры, «Мосфильм» және «Ленфильм» киностудиялары, Бүкілодақтық мемлекеттік кинематография институты (ВГИК), Бүкілодақтық сценарий студиясы Алматыда орналасты. 1941-1942 жылдары қалаға 100 мыңға жуық адам қоныстандырылады, барлығын үй-жаймен, азық-түлікпен қамтамасыз ету керек болды, қаладағы әрбір кішкентай бөлме, әрбір отбасы есепке алынды. Қаладағы өмір сүру жағдайлары да күн сайын қиындай берді. Эвакуацияланған шығармашылық қауымның өкілдері де соғыс ауыртпалықтарын қала халқымен бірге көрді. Дұрыс тамақтанбау, тіпті жиі аш жүру, оған қосылған ауру салдарынан шығармашылық жұмыспен айналысулары қиындай түсті. 5 адамнан тұратын отбасына бір ғана түскі ас алу мүмкін болды (Чиликова 2020).

Эвакуацияланғандар қатарында Ленинград консерваториясынан профессор Нахутин, Одесса консерваториясының профессоры Чагадаева, Кишинев консерваториясының профессоры Гуз, Мәскеу консерваториясының профессоры Юровецкий, Киев көркем-сурет институтынан профессор Черкасскийлер болды³⁴.

Бұлардың ішінде Украинаның Белая Церковь қаласының тумасы, алғашқы кәсіби білімін Киев көркем-сурет училищесінде алып, кейіннен Петербург Көркемсурет Академиясын тәмамдаған, еліне Украинаға оралып 1935 жылы кескіндеме профессоры атанған Абрам Маркович Черкасскийді ерекше атауға болады³⁵. Профессор өзінің педагогикалық қызметін 1941жылдан Қазақстанда жалғастыруға мәжбүр болды. 1941 жылдың 2 қыркүйегінде театр-көркемсурет училищесінің директоры С. Кенчинбаевтің

бұйрығымен (№ 149) Бейнелеу өнерінің тарихы бойынша оқытушылық қызметке алынды³⁶. Соғыстан кейін Алматыда қалып, Алматы көркемсурет училищесінде жиырма жылдай ұстаздық қызметте болды. Соғыс жылдары студент атанған, кейіннен республикамыздың көркемсурет шеберлері К. Телжанов, С. Мамбеев, М. Кенбаев, Г. Исмаилова, т.б. мамандарды тәрбиелеп шығарды. «Черкасский көп уақытын, күш-жігерін және бар назарын сабақ беруге жұмсады, ол «мен үшін сабақ беру өте қажет, менің дәрістерім студенттер үшін қаншалықты пайдалы болса, мен үшін де соншалықты пайдалы», – деп айтатын. Суретші Қазақстанның бүгінгі суретшілер қауымының тұтас бір ұрпағын тәрбиелеуде орасан зор еңбек жасады». Белгілі суретші, училищенің 1943 жылғы түлегі Гульфайрус Исмаилова 1998 жылы «Новое поколение» берген сұхбатында ұстазы туралы жылы лебізін былайша білдіреді: «майлы бояумен сусындатқандай суретке деген фантастикалық сүйіспеншілігімді оятқан көркемсурет училищесінің оқытушысы Абрам Черкасскийге деген алғысым шексіз». 1942-1943 жылдары профессор А. Черкасский отқа оранған шағын отаны Украинаға арнап «Мұнда фашистер болды» («Здесь были фашисты»), «Днепрдегі қасірет» («Трагедия на Днестре») картиналарын жазып шықты.

1942 жылы Алматыға келген кеңес балетінің аңызы Галина Уланова республикадағы қазақ балетінің дамуына үлкен үлес қосты. Музхоркомбинат құрамындағы хореография училищесінің жұмысына да белсене араласты. Алматы Хореография училищесінде жиырма жыл оқу бөлімін басқарып, оқытушылық қызмет атқарған А.В. Селезнев былай деп еске алады: «Галина Сергеевна біздің хореография училищемізге көп уақытын арнады. Ол репетиция жүргізді, қажет кезде емтихан қабылдады және маған да құнды кеңестерін берді. Суық, көктайғақ күндері де біздің жаман сарайға келіп, студенттеріммен бірге жұмыс істейтін. Галина Сергеевнаның көмегімен 1942 жылдың көктемінде мектебіміздің алғашқы түлектерін дайындадық. Ол, әрине, ертерек болды. Бірақ соғыс ерекше еңбек жағдайларын талап етті. Театрға жаңа мамандар қажет болды, біз оған қазақ балетінің осы жаңа ұлттық мамандарын дайындап бердік» ([Жумасеитова 2020: 45](#)). Балерина Қазақ сахнасында 1942 жылы 18 маусымда хореограф Ю. Ковалев қойған «Бакшасарай фонтаны» балетінде өнер көрсетті.

Мәскеу музыка училищесінің түлегі, 1923-1933 жылдары Неаполь, Флоренция, Париж, Мадрид, Нью-Йорк қалаларында ән салған А.М. Курганов 1944 жылдан Алматы консерваториясында ұстаздық етіп, Е. Серкебаев, Р. Жаманова тәрізді шәкірттер тәрбиеледі.

Соғыс жылдары Алматы қаласында жұмыс істеген Бүкілодақтық мемлекеттік кинематография институты ұлттық кадрлар даярлауға кірісті. «Қазақ өнерінің көптеген озық шеберлері – Серке Қожамқұлов, Қалибек Қуанышбаев, Елубай Өмірзақов, Шәкен Айманов мәңгі есте қаларлық тұлғалар», – деп жазды кейін еңбек сіңірген өнер қайраткері, педагог, КСРО Халық Әртісі Григорий Рошаль ([Қазақстан тарихы 2010: 508](#)). Соғыс жылдары «8-гвардия», «Абай әндері», «Жауынгер баласы», «Қазақ киноконцерті – майданға», «Саған, майдан» фильмдері түсіріліп, қазақ киносының дамуына жаңа серпін берді. «Екі жауынгер», «Украина даласында», «Партизандар», «Аупартком секретары», «Ленинградтықтар» кинокартиналары кеңес халқының фашист басқыншыларына қарсы қаһармандық күресін бейнеледі.

Талқылау

Қоғамның күнделікті өмірінің ажырамас бөлігі саналатын мәдениет пен өнер, мәдени үрдістер тарихының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кезеңі бойынша зерттеу еңбектері қатары айтарлықтай. Дегенмен, республикамыздағы осы сала бойынша маман даярлаудың негізгі орталықтары болған санаулы арнаулы орта оқу орындарының Ұлы Отан соғысы жылдарындағы кезеңі әлі де арнайы зерттеу нысаны ретінде қаралмай келеді. Бұл зерттеу жұмысы осы олқылықтың орнын толтыруға жасалған қадам.

Жұмыс барысында негізгі зерттеу нысаны болған екі оқу орны – Музхоркомбинат пен театр-көркемсурет училищелерінің Алматы қаласының мемлекеттік архивінде сақталған қорларының 1941-1945 жылдардағы тарихына қатысты құжат жинақтары тұңғыш рет толықтай талданып, ғылыми айналымға енгізілді. Зерттеу нәтижелерінің маңызы да осында.

Зерттеу жұмысы барысында құжаттар топтамасы оқу орындарының соғыс жылдарындағы күнделікті өмірі мен тыныс-тіршілігін тұтас бейнелейтін өзекті деген мәселелер бойынша топтастырылып зерделенді. Олардың қатарында бірнеше оқу орнын өзара біріктіру туралы шешімдер мен олардың ауыр салдарлары, Ұлы Отан соғысының басталуымен жарық көрген КСРО ХКК жанындағы Өнер Істері Комитетінің «өнер ЖОО мен училище директорларына» Бұйрық хаттарындағы есепсіз талаптардың орындалуы, соғыс жағдайына байланысты қаржылық және материалдық ресурстарды барынша үнемдеу бағытындағы мақсатты жұмыстар, оқу орындары ұжымының тыл майданындағы ерен еңбегі мен үлесін дәлелдейтін және нақтылайтын сансыз құжаттар – бұйрықтар мен нұсқаулар, хаттар мен анықтамалар, естеліктер талданып, ғылыми айналымға енгізілді. Мұның сыртында, әдеттегідей, соғыс жағдайындағы қалыптасқан күрделі ахуалды ғана емес, сонымен қатар ұжым мүшелерінің көңіліне қуаныш ұялатқан үлгілі сәттерді де айғақтайтын құжаттар топтамасы анықталды.

1941-1945 жылдардағы Ұлы Отан соғысындағы Жеңістің 80 жылдығы атаулы дата. Тарихи дәуірлер мен кезеңдер өзгерісіне қарамастан күн тәртібінен түспейтін келелі тақырыптың бірі. Сондықтан зерттеу жұмысының нәтижелері тарихи жадымызды сақтауға, республикамыздағы кәсіптік білім беру мекемелерінің Ұлы Отан соғысы кезеңіндегі тарихының жаңа беттерін ашуға септігін тигізеді деп есептейміз.

Қорытынды

Ұлы Отан соғысы жылдары жоғары және арнаулы орта білім беру жүйесіндегі кәсіби маман даярлаушы мәдениет пен өнер білім ошақтары да соғыс ауыртпалығын тартты. Соның бірі құрылымдық өзгерістер болды. Соғыстың басталуымен бұрын өз алдына дербес өмір сүріп келген төрт училище және П. Чайковский атындағы балалар музыка мектебі өзара біріктіріліп, екі оқу орны – Музхоркомбинат пен театр-көркемсурет училищелері құрылды.

Мұндай құрылымдық өзгерістер мен соғыс тауқыметі оқу орындарының даму динамикасына кері әсерін тигізгенімен, олардың жұмысына біржола тосқауыл бола алмады. Сол жылдардағы білім мекемелерінің материалдық ресурстарды барынша үнемдеу саясаты, білім ошақтары ұжымының ауыл шаруашылығы жұмыстарына

жұмылдырылуымен оқу үрдісінің бір айға кеш басталуы, білім алушылар мен оқытушы-қызметкерлердің майданға алынуы, мамандардың жетіспеуі салдарынан білім бағдарламаларының толыққанды орындалмауы, білім алушылардың өміріндегі қиыншылықтар сияқты соғыс кезеңінің бейнетін аталмыш білім ордалары да тартты.

Дегенмен, орталық және жергілікті үкімет органдары мен ведомстволарының, білім беру мекемелері басшылығы мен тұтас ұжымының күш жұмылдыруы, тынымсыз еңбегі арқасында соғыс ауыртпалықтары табыспен игерілді.

Оған соғыс теперіштеріне қарамастан оқу орындарына оқуға қабылдау және бітіртіп шығару, мәдениет пен өнер мекемелерін мамандармен қамтамасыз етуге ат салысу, қиын жағдайға тап болған білім алушыларына материалдық және рухани қолдау көрсету жолындағы түрлі іс-шаралар дәлел.

Кейін республика, одақ деңгейіне танымал болған ондаған болашақ өнер саңлақтары осы жылдары студент атанып, соғыс тауқыметіне куә болды. Дәл осы оқу орындарында алған білімдері олардың Ленинград, Киев, Мәскеу қалаларында өз білімдерін жалғастыруға негіз қалады.

Тіпті соғыс жағдайында 1944 жылы республикада жүйелі жоғары дәрежелі музыкалық білімі бар мамандарды даярлау мақсатымен Алматы мемлекеттік консерваториясы ашылды.

Соғыс жылдарындағы халықтың майдан мен тылдағы ерен еңбегі мен ерлігі профессор-оқытушылар құрамынан табанды шығармашылық ізденісті талап етті. Соғыс тауқыметін тартып күйзелген, жеңіс күнін сарғая күткен халықтың рухын көтеру, майдан мен тылдағы ерлікті дәріптеу сол ауыр күндердің талабы еді. Сол себепті өнер қайраткерлері-педагогтардың шығармашылық туындылары мен еңбектері негізінен осы бағытта өрбіді.

Тағдыр тәлкегімен Қазақстанды паналаған одақтық деңгейдегі ондаған өнер майталмандары мен өнер-білім мекемелері республикамыздағы мәдениет пен өнер білім ошақтарының педагогикалық құрамының толығыуы мен сапалық көрсеткішінің өсуін қамтамасыз етіп, оқу орындары, мәдениет және өнер орталықтарының жұмысын жандандыра түсті.

Acknowledgment

The authors of the article express their gratitude to the editorial team and the reviewers.

Алғыс

Мақала авторлары редакция ұжымына және рецензенттерге алғысын білдіреді

Благодарность

Авторы статьи выражают благодарность редакционной коллегии и рецензентам.

Қосымша

1. О реорганизации учебных заведений. Управление по Делах Искусств при СНК КазССР. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА). 1242 қ, 2 т, 22 іс, 505 п.
2. Приказ № 1 от 5 сентября 1941 года во исполнение приказа Управления по Делах Искусств при СНК КазССР от 2 сентября 1941 года за № 437 о реорганизации учебных заведений. Алматы қаласы мемлекеттік архиві (АҚ МА). 81 қ. 1 т. 1 іс. 1–4 пп.
3. Приказ № 1 от 15 ноября 1941 года об уменьшении сметных ассигнований по фонду зарплаты педагогов и сокращении штата. АҚ МА. 81 қ. 1 т. 1 іс. 64 п.

4. Приказ № 23 от 30 сентября 1941 года о выполнении решения Исполнительного Комитета г. Алма-Ата от 8 сентября 1941 года №15 об экономии и расходовании электроэнергии. АҚ МА. 81 қ. 1 т. 1 іс. 24, 45 пп.
5. Приказ № 54-а от 8 ноября 1941 года об отчислении студентов училища за не оформление прописки в г. Алма-Ате; Приказ № 59 от 12 ноября 1941 года об отчислении студентов училища за кражу казенного имущества; Приказ № 70 от 24 ноября 1941 года об отчислении студентов училища за хулиганские действия. АҚ МА. 81 қ. 1 т. 1 іс. 56, 61, 73 пп.
6. Письмо Директору музыкально-хореографического Комбината имени П. И. Чайковского тов. И. Круглыхину от Главного контролера-ревизора КРУ НКФ СССР по КазССР Н. Ветрова. АҚ МА. 81 қ. 1 т. 4 іс. 9 п.
7. Письмо Начальнику Управления по Делах Искусств при СНК КазССР тов. Толыбекову от Директора Музхоркомбината Круглыхина. АҚ МА. 81 қ. 1 т. 4 іс. 6 п.
8. О результатах проверки своевременности выплаты заработной платы персоналу Музхоркомбината за время с 1/I по 1/IV – 1945 г. АҚ МА. 81 қ. 1 т. 9 іс. 11–12 пп.
9. Приказ № 5 от 10 сентября 1941 года о зачислении на стипендию отличников учебы и № 6 от 12 сентября 1941 года об оказании материальной помощи нуждающимся студентам. АҚ МА. 81 қ. 1 т. 1 іс. 6–7 пп.
10. Положение об интернате Музхоркомбината от 10 марта 1944 года. АҚ МА. 81 қ. 1 т. 7 іс. 1–3 пп.
11. Текстовый отчет о работе Музхоркомбината за 1946/1947 гг. Выпуск по учебным заведениям Музхоркомбината по годам. АҚ МА. 81 қ. 1 т. 17 іс. 1–5 пп.
12. Приказ № 16 о зачислении студентов на 1941/1942 учебный год. АҚ МА. 130 қ. 1 т. 35 іс. 110-111 пп.
13. Текстовый отчет о работе Музхоркомбината за 1946/1947 гг. Приложение. АҚ МА. 81 қ. 1 т. 17 іс. Приложение.
14. Приказ № 206 от 1 июня 1951 года Управления по Делах Искусств при СНК КазССР о реорганизации Музхоркомбината им П.И.Чайковского. ҚР ОМА. 1242 қ. 2 т. 642 іс. 60 п.
15. Приказ № 437 от 2 сентября 1941 года о концентрации руководства учебных заведений по Управлению по Делах Искусств при СНК КазССР. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 37 іс. 1 п.
16. Письмо о положении Музхоркомбината Директора И.В. Круглыхина. ҚР ОМА. 1242 қ. 2 т. 634 іс. 28–29 пп.
17. Текстовый отчет учебной части о работе театрально-художественного училища за 1-е полугодие 1941/1942 гг. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 45 іс. 11–12 пп.
18. Докладная ЦК Партии КазССР тов. Исабекову от Директора Каз.театрально-худож. училища Рехсона от 5/X-43 г. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 45 іс. 15 п.
19. Приказы № 38, 40 от 21 и 26 марта 1942 года, Приказы № 41, 59 от 7 и 21 мая 1943 года о снятии с питания в интернате, об объявлении строгого выговора, об отчислении за задержание органами НКВД. по Театрально-художественному училище им. Гоголя. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 50 іс. 41, 60 пп; 58 іс. 38, 40 пп.
20. Приказ № 2 от 7 января 1943 года о предоставлении отпуска студентке Бекен Римовой по Театрально-художественному училищу им. Гоголя. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 58 іс. 2 п.
21. Приказы № 14 от 16 февраля 1943 года, № 82 от 22 ноября 1943 года по Каз. театрально-художественному училище. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 58 іс. 14, 92 пп.
22. Приказы № 21 от 8 марта 1943 года о награждении грамотой студентов за отличную учебу и об объявлении благодарности преподавателям за активную общественную работу; №35

- от 30 апреля 1943 года о премировании студентов грамотами за активное участие в военно-шефской работе и об объявлении благодарности преподавателям за активное участие в военно-шефской работе; № 73 от 6 ноября 1943 года об объявлении благодарности преподавателям за отличную работу. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 58 іс. 22, 36, 79 пп; 75 іс. 10 п.
23. Директивные указания Комитета по Делах Искусств при СНК Союза ССР о важнейших задачах всех творческих работников всех предприятий и учреждений советского искусства. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 41 іс. 18–22 пп.
24. Докладная записка ВРИД. Нач. Упр. п/д Искусств при СНК КССР тов. Сержанову от Директора Каз. театрально-художественного училища Кенчинбаева; Приказы по училище. Приказ № 46 от 6 июля 1943 года о поездке студентов, педагогов и обслуживающего персонала на работу в Аксуйский район. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 45 іс. 5 п; 58 іс. 46 п.
25. Текстовый отчет учебной части о работе тетрально-художественного училища за 1-е полугодие 1941/1942 гг. Отчет. Общая часть; Приказ № 36 от 12 марта 1942 года об освобождении от платы за обучение; Текстовый отчет учебной части за 1-е полугодие 1942/1943 гг. Отчет. Общая часть. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 45 іс. 1–3 пп; 50 іс. 36 п; 54 іс. 1–3 пп.
26. Постановление СНК Казахской ССР от 24 июля 1944 года (№ 420) о создании Алматинской государственной консерватории на базе Музхоркомбината. ҚР ОМА. 1689 қ. 1 т. 1 іс. 4–5 пп.
27. Приказ № 378 от 27 декабря 1945 года СНК Казахской ССР о назначении Жубанова Ахмета Куановича ректором Алматинской государственной консерватории. ҚР ОМА. 1689 қ. 1 т. 8 іс. 14 п.
28. Алматинская государственная консерватория им. Курмангазы. ҚР ОМА. 1689 қ. 1 т. 49 іс. 28–29 пп.
29. Борис Григорьевич Ерзакович. ҚР ОМА. 1699 қ. 1 т. 24 іс. 23–24 пп.
30. Алматинская государственная консерватория им. Курмангазы. ҚР ОМА. 1689 қ. 1 т. 31 іс. 3–4 пп.; 35 іс. 4–5 пп.
31. Латиф Хамиди ҚР ОМА. 1976 қ. 2 т. 546 іс. 45–46 пп.
32. Евгений Григорьевич Брусиловский. ҚР ОМА. 999 қ. 1 т. 229 іс. 1 п.
33. Директивные указания Комитета по Делах Искусств при СНК Союза ССР о важнейших задачах всех творческих работников всех предприятий и учреждений советского искусства. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 41 іс. 18–22 пп.
34. Директивные указания, приказы Управления по Делах Искусств при СНК КазССР. ҚР ОМА. 1242 қ. 2 т. 539 іс. 18–19 пп.
35. Абрам Маркович Черкасский. ҚР ОМА. 755 қ. 1 т. 12 іс. 1–8 пп.
36. Приказ №149 от 3 сентября 1941 г. о зачислении т. Черкасского А. преподавателем по истории ИЗО на IV курсе. АҚ МА. 66 қ. 1 т. 24 іс. 38 п.

Әдебиеттер тізімі

- Zhumabekova D. Activities of Musicians of Kazakhstan in the Years of the Great Patriotic War: On the Occasion of the 75th Anniversary. *Proceedings of the 4th International Conference on Art Studies: Science, Experience, Education (ICASSEE 2020)*. Available Online 7 September 2020. [10.2991/assehr.k.200907.042](https://doi.org/10.2991/assehr.k.200907.042)
- Алдажуманов К., Шилдебай С., Асанова С. *Из истории Казахстана военного времени (1941-1945)*. Электронный научный журнал «edu. e-history. kz». 2020. Т.24, no.4, с.17–31.

- Аравин Ю. *Казахская инструментальная музыка от кюя к симфонии*. Алматы: RUAN. 2017. 360 с.
- Ворожейкина Е. *Российская художественная интеллигенция в эвакуации в годы Великой Отечественной войны (1941-1943 гг.)*: дисс. канд. ист. наук. Кострома. 2004. 289 с.
- Джиликбаев Э. Из alma mater с палитрой и резцом. *Казахстанская правда*. 1998. 20 ноября.
- Жаманбаев К. *Высшая школа в Казахстане. Исторический опыт Коммунистической партии Казахстана по руководству высшей школой за 50 лет (1920-1970 гг.)*. Алма-Ата: Казахстан. 1972. 184 с.
- Жаркынбаева Р., Дулина Н., Ануфриева Е. Военная повседневность в городах тыла в 1941-1945 гг. (на примере г. Алма-Аты). *Вестник Волгоградского государственного университета. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения*. 2020. Т.25, no.1, с.97–108. <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2020.1.8>.
- Жукова О. *Культурная жизнь СССР как феномен повседневности Великой Отечественной войны 1941-1945 гг.* Москва: Московский гуманитарный университет. 2016. 228 с.
- Жумабаева А. *Хамиди Латыф Абдулкаевич*. Алматы. 2010. 312 с.
- Жумасеитова Г. «Музы, что посетили нас...». Театры Алматы в годы Великой Отечественной войны. В: *Актуальные вопросы развития искусства балета и хореографического образования*. Материалы IV Всероссийской научно-практической конференции с международным участием. Москва: Изд-во: Московская государственная академия хореографии, 2020. С.41–46.
- Жумашев Р. *Развитие социалистической культуры в Казахстане в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.)*: автореф. дисс. канд. ист. наук. Москва. 1990. 24 с.
- Жумашев Р. Высшая школа Казахстана в период Великой Отечественной войны. *Вестник Карагандинского государственного университета. Серия: история, философия*. 2010. Т.58, no.3, с.109–114.
- Жұбанов А. Музыка білімінің ордасы. *Лениншіл жас*. 1946. 18 қазан.
- Капаева Р. Наука и культура Казахстана в годы Великой Отечественной войны. *Мир Большого Алтая*. 2015. Т.2, no.1, с.131–138.
- Козыбаев М. *Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941-1945)*. Алма-Ата: Казахстан. 1964. 362 с.
- Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін)*. Бес томдық. Жауапты редактор Алдажұманов Қ.С. Т. 4. Алматы: Атамұра. 2010. 752 б.
- Құнантаева К. *Білім заңғарына жол*. Алматы: Қазақстан. 1982. 148 б.
- Народное хозяйство Казахстана за 60 лет*. Статистический сборник. Алма-Ата: Жалын. 1980. 272 с.
- Пинегина Л. *Художественная культура как фактор Великой Победы 1941-1945*. Москва: Диалог–МГУ. 1997. 260 с.
- Сулейменов Р., Бисенов А. *Социалистический путь культурного прогресса ранее отсталых народов. История строительства советской культуры Казахстана (1917-1965 гг.)*. Алма-Ата: Наука. 1967. 424 с.
- Сулейменов Р. *Ленинские идеи культурной революции и их осуществление в Казахстане*. Алма-Ата: Наука. 1972. 494 с.
- Тастанов Ш. *Советский опыт формирования и развития интеллигенции ранее отсталых народов*. Алма-Ата: Казахстан. 1975. 200 с.
- Туменова С. *Создание и развитие учебных заведений культуры и искусства в Казахстане 1917-1975 гг.*: автореф. дисс. канд. ист. наук. Алматы. 1998. 32 с.

Чиликова Е. Великая Отечественная война: эвакуация в Казахстан. *Открытая школа* (Алматы) No.1(192), с.14-20

References

- Zhumabekova D. Activities of Musicians of Kazakhstan in the Years of the Great Patriotic War: On the Occasion of the 75th Anniversary. In: *Proceedings of the 4th International Conference on Art Studies: Science, Experience, Education (ICASSEE 2020)*. Available Online 7 September 2020. 10.2991/assehr.k.200907.042 (in English)
- Aldazhumanov K., Shildebay S., Asanova S. Iz istorii Kazakhstana voennogo vremeni (1941-1945). *Electronic scientific journal edu.e-history.kz*. 2020. Vol.24, no.4, pp.17–31. (in Russian)
- Aravin Yu. *Kazahskaja instrumental'naja muzyka ot kjuja k simfonii*. Almaty: RUAN Publ. 2017. 360 p. (in Russian)
- Vorozheykina Ye. *Rossijskaja hudozhestvennaja intelligencija v jevakucii v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1943 gg.)*: Dissertation for the Degree of Candidate of historical sciences. Kostroma. 2004. 289 p. (in Russian)
- Dzhilikbayev E. Iz alma mater s palitroj i rezcom. *Kazakhstanskaya Pravda*. 1998. November 20. (in Russian)
- Zhamanbayev K. *Vysshaja shkola v Kazahstane. Istoricheskij opyt Kommunisticheskoy partii Kazakhstana po rukovodstvu vysshej shkoloj za 50 let (1920-1970 gg.)*. Almaty: Kazakhstan Publ. 1972. 184 p. (in Russian)
- Zharkynbaeva R., Dulina N., Anufrieva Ye. Voennaja povsednevnost' v gorodah tyla v 1941-1945 gg. (na primere g. Alma-Aty). *Bulletin of Volgograd State University. Series 4, History. Regional Studies. International Relations*. 2020, Vol.25, no.1, pp.97–108. (in Russian) <https://doi.org/10.15688/jvolsu4.2020.1.8>.
- Zhukova O. *Kul'turnaja zhizn' SSSR kak fenomen povsednevnosti Velikoj Otechestvennoj vojny 1941-1945 gg.* Moscow: Moscow University for the Humanities Publ. 2016. 228 p. (in Russian)
- Zumabaeva A. *Hamidi Latyf Abdulkhaevich*. Almaty. 2010. 312 p. (in Russian)
- Zhumaseitova G. «Muzy, chto posetili nas ...». Teatry Almaty v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. In: *Current Issues in the Development of Ballet Art and Choreographic Education*. Materials of the 4th All-Russian scientific and practical conference with international participation. Moscow: Publishing House of the Moscow State Academy of Choreography. 2020. Pp.41–46. (in Russian)
- Zhumashev R. *Razvitie socialisticheskoy kul'tury v Kazahstane v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945 gg.)*: Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Moscow. 1990. 24 p. (in Russian)
- Zhumashev R. Vysshaja shkola Kazakhstana v period Velikoj Otechestvennoj vojny. *Bulletin of Karaganda State University. History, philosophy*. 2010. Vol.59, no.3, pp.109–114. (in Russian)
- Zhubanov A. Muzyka bilimniñ ordasy. *Leninñil jas*. 1946. October 18. (in Kazakh)
- Kapayeva R. Nauka i kul'tura Kazakhstana v gody Velikoj Otechestvennoj vojny. *Great Altai*. 2015. Vol.2, no.1, pp.131–138 (in Russian)
- Kozybayev M. *Kompartija Kazakhstana v period Velikoj Otechestvennoj vojny (1941-1945)*. Alma-Ata: Kazakhstan Publ. 1964. 362 p. (in Russian)
- Qazaqstan tarihy* (köne zamannan büginge deim). Bes tomdyq. Ed. Aldajumanov K.S. Vol. 4. Almaty: Atamura Publ. 2010. 752 p. (in Kazakh)

- Kunantayeva K. *Bılım zañğaryna jol*. Almaty: Kazakhstan Publ. 1982. 148 p. (in Kazakh)
- Narodnoe hozjajstvo Kazahstana za 60 let Statisticheskij sbornik*. Almaty: Zhalyñ Publ. 1980. 272 p. (in Russian)
- Pinegina L. *Hudozhestvennaja kul'tura kak faktor Velikoj Pobedy 1941-1945*. Moscow: Dialog-MSU Publ. 1997. 260 p. (in Russian)
- Suleimenov R., Bisenov A. *Socialisticheskij put' kul'turnogo progressa ranee otstalyh narodov*. Istorija stroitel'stva sovetskoj kul'tury Kazahstana (1917-1965 gg). Almaty: Nauka Publ. 1967. 424 p. (in Russian)
- Suleimenov R. *Leninskie idei kul'turnoj revoljucii i ih osushhestvlenie v Kazahstane*. Alma-Ata: Nauka Publ. 1972. 494 p. (in Russian)
- Tastanov Sh. *Sovetskij opyt formirovaniya i razvitiya intelligencii ranee otstalyh narodov*. Alma-Ata: Kazakhstan Publ. 1975. 200 p. (in Russian)
- Tumenova S. *Sozdanie i razvitie uchebnyh zavedenij kul'tury i iskusstva v Kazahstane 1917-1975 gg.*: Dissertation for the Degree of Candidate of Historical Sciences. Almaty. 1998. 32 p. (in Russian)
- Chilikova Ye. Velikaja Otechestvennaja vojna: jevakuacija v Kazahstan. *Open school* (Almaty). 2020. No.1(192), pp.14-20. (in Russian)

Information about authors

Saule H. Baidildina Fellan – Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Department of Social Disciplines, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev, Baitursynov St. 126/1, 050013, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5237-7032>, Saulehair@mail.ru

Ardak S. Abdiraiymova – Candidate of Historical Sciences, Professor, Department of Social and Humanitarian Disciplines and Physical Education, ALT University, Shevchenko St. 97, 050012, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-7896-418X>, ardak.abdiraiymova@gmail.com

Yelzat Y. Jarkinbaev – Senior Lecturer, Department of Social Disciplines, Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev, Baitursynov St. 126/1, 050013, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0009-0002-2412-5468>, e.jarkinbaev@aes.kz

Авторлар туралы мәліметтер

Сауле Хайрулловна Байдильдина Феллан – тарих ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік пәндер кафедрасының доценті, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Байтұрсынов көшесі 126/1, 050013, Алматы қ., Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-5237-7032>, Saulehair@mail.ru

Ардак Серикбаевна Абдирайымова – тарих ғылымдарының кандидаты, әлеуметтік-гуманитарлық пәндер және дене тәрбиесі кафедрасының профессоры, АЛТ университеті, Шевченко көшесі 97, 050012, Алматы қ., Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-7896-418X>, ardak.abdiraiymova@gmail.com

Ельзат Еркинович Джаркинбаев – әлеуметтік пәндер кафедрасының аға оқытушысы, Ғұмарбек Дәукеев атындағы Алматы энергетика және байланыс университеті, Байтұрсынов көшесі 126/1, 050013, Алматы қ., Қазақстан, <https://orcid.org/0009-0002-2412-5468>, e.jarkinbaev@aes.kz

Сведения об авторах

Сауле Хайрулловна Байдильдина Феллан – кандидат исторических наук, доцент кафедры социальных дисциплин, Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева, Байтурсынова, 126/1, 050013, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-5237-7032>, saulehair@mail.ru

Ардак Серикбаевна Абдирайымова – кандидат исторических наук, профессор кафедры социально-гуманитарных дисциплин и физического воспитания, АЛТ университет, Шевченко, 97, 050012, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-7896-418X>, ardak.abdiraiymova@gmail.com

Ельзат Еркинович Джаркинбаев – старший преподаватель кафедры социальных дисциплин, Алматинский университет энергетики и связи имени Гумарбека Даукеева, Байтурсынова, 126/1, 050013, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0009-0002-2412-5468>, e.jarkinbaev@aes.kz

Authors' Contributions

Baidildina Fellan S.Kh. – developed the research project, analyzed and systematized historiographical sources, and substantiated the overall concept and structure. Prepared the textual content of the “Introduction,” “Methods and Materials,” “Results,” and “Discussion” sections.

Abdiraiymova A.S. – made a significant contribution to the development of the article’s idea, its structural rationale, and conceptual framework. Participated in the preparation and editing of the “Methods and Materials” and “Conclusion” sections.

Zharkynbayev E.E. – contributed to structuring the article, collecting historiographical and source materials, processed initial data, and compiled the list of references. Participated in writing the “Results” and “Conclusion” sections.

Авторлардың қосқан үлесі

Байдильдина Феллан С.Х. – зерттеу жобасын әзірлеу, тарихнамалық дереккөздерді талдау және жүйелеу, жалпы тұжырымдама мен құрылымды негіздеді. «Кіріспе», «Әдістер және материалдар», «Нәтижелер», «Талқылау» бөлімдерінің мәтіндік бөлігін дайындады.

Абдирайымова А.С. – мақала идеясын әзірлеуге, құрылымын негіздеуге, мақаланың тұжырымдамасын әзірлеуге елеулі үлес қосты. «Әдістер және материалдар», «Қорытынды» бөлімдерін дайындауға, редакциялауға қатысты.

Джаркинбаев Е.Е. – мақала құрылымын негіздеуге, тарихнамалық, дерекнамалық материалдар жинауға қатысты, бастапқы ақпаратты өңдеуді жүргізді, әдебиеттер тізімін дайындады. «Нәтижелер», «Қорытынды» бөлімінің мәтінін жазуға қатысты.

Вклад авторов

Байдильдина Феллан С.Х. – разработала исследовательский проект, провела анализ и систематизацию историографических источников, обосновала общую концепцию и структуру статьи. Подготовила текстовые части разделов «Введение», «Методы и материалы», «Результаты», «Обсуждение».

Абдирайымова А.С. – внесла значительный вклад в разработку идеи статьи, обоснование её структуры и концепции. Участвовала в подготовке и редактировании разделов «Методы и материалы», «Заключение».

Джаркинбаев Е.Е. – участвовал в обосновании структуры статьи, сборе историографических и источниковедческих материалов, провёл обработку исходной информации, подготовил список литературы. Участвовал в написании текста разделов «Результаты», «Заключение».

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict-of-interest information.** The author claims no conflict of interest.

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 30.03.2025

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 04.05.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 15.05.2025

Between Custom and Empire: Kazakh Rulers Behavior during the Kalmyk Exodus of 1771

Zh. Kundakbaeva

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

 janbekkun@mail.ru

Abstract. The article examines nomadic strategic behavior in response to imperial practices of regulation and intervention. The key concept of the analysis is the political subjectivity of nomadic societies, manifested in a wide range of reactions—from loyalty and submission to selective cooperation, institutional adaptation, and resistance. The aim of this article is to demonstrate that during the Kalmyks' mass exodus to Dzungaria, the Kazakh rulers did not act in accordance with the expectations of the imperial administration, but were guided by their own interests and the logic of steppe diplomacy. The article argues that, despite formal assurances of loyalty to the Russian Empire, the actions of the Kishi Zhuz Kazakh rulers during the Kalmyks' mass exodus from Russia were largely demonstrative. Rather than undertaking decisive military measures, they operated within the logic of steppe diplomacy—flexible, situational, and grounded in the exchange of gifts, the collection of trophies, and independent negotiation. At the same time, their behavior also revealed a strategic interest: the exodus of the Volga Kalmyks was beneficial to them, as it promised to rid them of a long-standing and dangerous neighbor. In previous studies, with the exception of M. Khodorkovsky, nomads in Russia were viewed solely as objects of imperial policy rather than as independent historical actors. Furthermore, the authors did not take into account the uniqueness of their political, economic, and social system. Unlike previous historiography, this article considers nomads as independent political actors who were able to transform imposed models of governance in accordance with their own interests and social practices. In addition, the article draws on a substantial body of archival documents, many of which are introduced into scholarly circulation for the first time. It also represents the first attempt to apply discourse analysis to this material—a method that makes it possible to uncover how nomads understood and articulated concepts such as space, subjecthood, and loyalty. The main result of the study is a rethinking of the approach to historical sources. It is important to recognize that archival documents produced by imperial military personnel and officials reflect less the actual actions of nomads than the authors' own perceptions and interpretations of events. Adopting this perspective makes it possible to reconsider the behavior of historical actors—particularly nomads – beyond the confines of the imperial lens and to uncover the internal logic that guided their actions.

Keywords: Russian Empire; Kishi zhuz; Kazakhs; Kalmyks; nomads; ethnography of communications; rhetorical code; discourse of deception

For citation: Kundakbaeva Zh. Between Custom and Empire: Kazakh Rulers Behavior during the Kalmyk Exodus of 1771. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.152, no.3, pp.118-141. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-118-141>

Funding. This research is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (grant No. AP23489355 – Modernization of popular narratives in the history of Kazakhstan using public history methods).

Между степными нормами и имперскими ожиданиями: действия казахских правителей во время откочевки калмыков, 1771 г.

Ж. Кундакбаева

Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается проблема стратегического поведения кочевников в ответ на имперские практики регулирования и вмешательства. Ключевым понятием анализа выступает политическая субъектность кочевых обществ, проявлявшаяся в широком спектре реакций — от лояльности и подчинения до селективного сотрудничества, институциональной адаптации и сопротивления. Цель статьи — показать, что в период откочевки калмыков в Джунгарию казахские правители действовали не в соответствии с ожиданиями имперской администрации, а руководствуясь логикой кочевой дипломатии. В статье утверждается, что несмотря на заверения в верности Российской империи, действия казахских правителей Kishi zhuz/Kіші жүз в 1771 г. во время откочевки калмыков носили преимущественно демонстративный характер. Вместо решительных военных мер они действовали в логике степной дипломатии — гибкой, ситуативной, основанной на обмене дарами, сборе трофеев и самостоятельных переговорах. В то же время в их поведении просматривался и стратегический интерес: откочевка волжских калмыков им была выгодна, так как обещала избавление от давнего и опасного соседа. В предыдущих исследованиях за исключением М.Ходорковского кочевники в России рассматривались лишь как объекты имперской политики, а не как самостоятельные исторические акторы. К тому же авторы не учитывали уникальность их политической, экономической и социальной системы. В отличие от предшествующей историографии в данной статье кочевники рассматриваются как самостоятельные политические акторы, которые были способны трансформировать навязываемые модели управления в соответствии с собственными интересами и социальными практиками. Кроме того, статья опирается на большой корпус архивных документов, которые впервые вводятся в научный оборот. И, наконец, в статье впервые используется метод дискурс-анализа, который позволяет выявить те смыслы, которые вкладывали кочевники в понимание пространства, подданства и лояльности. Вначале в статье анализируются письма казахских правителей, которые выражают готовность остановить калмыков лишь на словах. На деле, выступая в образе верных подданных, казахи стремились извлечь выгоду и добиться уступок со стороны России. Затем представляются сомнения в лояльности казахов со стороны российских военных и чиновников. Далее рассматривается дискурс обмана в официальных объяснениях, почему казахам не удалось задержать калмыков. И, наконец, через обращения калмыцкого наместника Убаши к казахскому хану Нуралы, разбирается риторический код кочевников, основанный на степных нормах, этосе равенства и отражающий, что такое откочевка и

подданство для них. Основным результатом исследования является переосмысление подхода к историческим источникам. Важно осознать, что они не являются отражением объективной реальности, а несут в себе смысловые конструкции конкретных людей. Важно понять, что архивные документы, составленные имперскими военными и чиновниками, отражают не столько реальные действия кочевников, сколько представления самих авторов о происходившем. Такой подход позволяет переосмысливать поведение исторических акторов – в частности, кочевников — вне рамок имперской перспективы и выявлять внутреннюю логику их действий.

Ключевые слова: Российская империя; Kishi zhuz; казахи; калмыки; кочевники; этнография коммуникаций; риторический код; дискурс обмана

Для цитирования: Между степными нормами и имперскими ожиданиями: действия казахских правителей во время откочевки калмыков, 1771 г. *Gumilyov Journal of History*. T.152, no.3, с.118-141. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-118-141>

Финансирование. Статья подготовлена в рамках реализации научно-исследовательского проекта по гранту Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (Грант No. AP23489355 – «Модернизация популярных нарративов в истории Казахстана методами публичной истории»).

Дала заңдары мен империялық үміт арасында: 1771 жылы қалмақтардың көшуі кезіндегі қазақ билеушілерінің іс-әрекеттері

Ж. Құндақбаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада көшпенділердің империялық реттеу мен араласу тәжірибелеріне жауап ретіндегі стратегиялық мінез-құлқы әрекеттері мәселесі қарастырылады. Талдаудың негізгі тұжырымдамасы көшпенді қоғамдардың саяси белсенділігі болып табылады, бұл өз алдына адалдық пен мойынсұнудан бастап, іріктемелі серіктестік, институционалдық бейімделу және қарсыласуға дейінгі кең ауқымды реакцияларда көрініс тапты. Мақаланың мақсаты - қалмақтардың Жоңғарияға қоныс аударуы барысында қазақ билеушілерінің империялық әкімшіліктің үміттеріне сай емес, көшпенді дипломатияның заңдылықтарына сүйене отырып іс-әрекет еткенін көрсету. Мақалада Кіші жүз қазақ билеушілерінің 1771 жылы қалмақтардың қоныс аударуы кезіндегі Ресей империясына адалдығына кепілдік берілгеніне қарамастан, іс-әрекеттері, ең алдымен, көрнекі сипат алғаны тұжырымдалады. Шешуші әскери шаралардың орнына - икемді, жағдайға байланысты, сыйлық алу мен олжа жинауға және тәуелсіз келіссөздерге негізделген дала дипломатиясының логикасына сәйкес әрекет етті. Сол уақытта олардың іс-әрекетінде стратегиялық мүдде де көрінді: Еділ бойындағы қалмақтардың қоныс аударуы оларға тиімді болды, бұл жағдай көне және қауіпті көршіден құтылуға мүмкіндік берді. Бұрынғы зерттеулерде М.Ходорковскийден басқа, Ресейдегі көшпенділер дербес тарихи әрекет етуші ретінде емес, тек империялық саясаттың объектісі ретінде қарастырылды. Сонымен қатар авторлар олардың саяси, экономикалық және әлеуметтік жүйесінің бірегейлігін ескермеді. Алдыңғы тарихнамадан айырмашылығы, бұл мақала көшпенділерді өздерінің мүдделері мен

әлеуметтік тәжірибелеріне сәйкес өзге таңылған басқару үлгілерін түрлендіруге қабілетті тәуелсіз саяси әрекет етуші субъектілер ретінде қарастырады. Сонымен қатар, мақала ғылыми айналымға алғаш рет енгізілетін үлкен архивтік құжаттар жиынтығына сүйенеді. Сонымен бірге, мақалада көшпенділердің кеңістік, қол астылық және адалдық түсініктеріне сәйкес мағыналарын анықтауға мүмкіндік беретін дискурс-талдау әдісі алғаш рет қолданылады. Алдымен мақалада қалмақтарды тоқтатуға дайын екендіктерін сөзбен ғана білдірген қазақ билеушілерінің хаттары талданады. Іс жүзінде, адал қол астылар бейнесінде көрінгенмен, қазақтар пайда табуға және Ресей тарапынан жеңілдіктерге жетуге ұмтылуы көрініс тапты. Содан кейін орыс әскерилері мен шенеуніктерінің қазақтардың адалдығына деген күмәндері көрсетіледі. Әрі қарай қазақтар неліктен қалмақтарды ұстап қала алмағандығы туралы ресми түсіндірулердегі алдау дискурсы қарастырылады. Ақырында, қалмақ әміршісі Убашидің қазақ ханы Нұралыға жолдаған үндеулері арқылы дала нормалары мен теңдік рухына негізделген, олар үшін қоныс аудару мен қол астылық дегеніміз не екенін көрсететін көшпенділердің қалыпты түсінік жүйесі немесе риторикалық коды талданады. Зерттеудің негізгі нәтижесі тарихи дереккөздерге деген көзқарасты қайта қарастыру болып табылады. Олардың объективті шындықтың көрінісі емес, нақты адамдардың мағыналық мазмұн құрылымдарын жинақтайтынын түсіну маңызды. Патша билігінің әскерилері мен шенеуніктері құрастырған архивтік құжаттар көшпенділердің нақты іс-әрекеттерін емес, болған оқиға туралы авторлардың өз ойлары бейнеленетінін ұғыну қажет. Мұндай көзқарас тарихи субъектілердің, атап айтқанда көшпенділердің іс-әрекеттерін империялық назар тұрғысынан тыс қайта қарастыруға және олардың іс-әрекеттерінің ішкі ой жүйесін анықтауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Ресей империясы; Kishi zhuz; қазақтар; қалмақтар; көшпенділер; қатынас этнографиясы; риторикалық код; алдау дискурсы

Введение

В 1771 г. на степной окраине случилось «чрезвычайное событие»: волжские калмыки, которые считались подданными России с 1664 г. откочевали за пределы империи. Это был крайне тяжелый переход. Во время десятимесячного пути¹ более двух третей калмыков не дошли до Цинских границ². После перехода реки Урал (в январе 1771 г.) весь путь калмыков проходил через территорию Казахстана – сначала Kishi zhuz/Kіші жүз, затем Orta zhuz/Орта жүз казахов³. Из дореволюционной литературы известно, что казахи своими набегами нанесли немалый урон калмыкам, как в материальном плане, так в плане и человеческих жертв. В данной статье целью является выявить мотивы поведения хана Kishi zhuz/Kіші жүз Нуралы-хана и подвластных им казахов, которые не остановили калмыков во время их ухода. В статье ищем ответ на вопрос: действительно ли казахская сторона была столь заинтересована в содействии России в задержании калмыков, как это представлялось в их донесениях в центральные и местные органы власти?

Изучение взаимоотношений двух кочевых народов, сравнение их реакции на действия со стороны России, которая стремилась вовлечь и удержать их в состав империи, представляет собой исключительно интересный случай. В большинстве исследований кочевники в России, как правило не рассматривались как самостоятельные исторические

акторы, а в основном как объекты имперской политики (Цюрюмов 2007; Горяев 2009; Горяев 2013; Команджаев 2009; Максимов 2021; Васильев 2020). При этом, уникальность их политической, экономической и социальной системы мало учитывались. Между тем, если анализировать их действия, поступки с точки зрения их системы понятий, ценностей и установок, можно подвергнуть ревизии государственно-центричный взгляд предыдущих исследований.

Исключение в предыдущей историографии занимают монографии известного американского историка М. Ходорковского. М. Ходорковский первый применил подход, когда изучал калмыцко-российские взаимоотношения с точки зрения культурной антропологии калмыков, уделяя особое внимание их представлениям. В этой книге американский профессор основное внимание уделяет кочевой логике и внутренним институтам калмыцкого общества, когда говорит об их отношениях с царской властью: договорных отношениях, обменах, встраивании в имперскую систему (Khodarkovsky 1992). В другой своей книге М. Ходорковский вводит понятие фронта как социокультурного явления. При этом он рассматривает степь не просто как географическую границу, а как пространство постоянного конфликта и взаимодействия между оседлой и кочевой цивилизациями (Khodarkovsky 2002).

В данной статье наличие всего корпуса архивных документов Архива внешней политики Российской империи (далее АВПРИ) касательно откочевки калмыков, а также метод дискурс-анализа позволили прийти к утверждению: несмотря на заверения в верности Российской империи, действия казахских правителей Kishi zhuz / Кіші жүз в 1771 г. во время откочевки калмыков носили преимущественно демонстративный характер. Вместо решительных военных мер они действовали в логике степной дипломатии — гибкой, ситуативной, основанной на обмене дарами, сборе трофеев и самостоятельных переговорах. В то же время в их поведении просматривался и стратегический интерес: откочевка волжских калмыков им была выгодна, так как обещала избавление от давнего и опасного соседа.

В первой части статьи представлены письма казахских владетелей, анализ которых показывает, что они лишь всячески выражали готовность остановить «беглецов». Однако в действительности, лишь создавали видимость таких усилий. При этом, выступая в образе «верных подданных», казахские правители стремились извлечь из ситуации выгоду и выторговать для себя определенные уступки со стороны России. Во второй части статьи предпринимается попытка взглянуть на действия и поведение казахов глазами военного и чиновника. Здесь рассматриваются сомнения в лояльности Нуралы-хана, высказанные полковником фон Траубенбергом⁴ и князем Урусовым. В третьей части статьи анализируется дискурс обмана, сформировавшийся в официальной версии причин, по которым казахам не удалось задержать калмыков. Показано, что архивные документы, составленные имперскими военными и чиновниками, отражают не столько реальные действия кочевников, сколько представления самих авторов о происходившем. И, наконец, в четвертой части, через письма Убаши казахскому хану Нуралы разбирается риторический код, основанный на степных нормах, этосе равенства, взаимности и отражающий, что такое откочевка и подданство в понимании кочевников.

Методология, методы и материалы

В данной статье была использована постструктуралистская методология. Она позволила увидеть ключевые различия между русским пониманием и смыслами, которые вкладывали кочевники в такие понятия как «подданство», «откочевка», «дары», «территория и граница». Так, если в российском понимании «подданство» подразумевает собой подчиненность, безусловную лояльность царю, постоянные обязательства, то для кочевников «подданство» – это союз, со взаимными обязательствами, равными отношениями с возможностью разрыва. Если «откочевка» для российской стороны – это нарушение подданных обязательств, побег, измена, преступление, то для кочевников «откочевка» – естественное право, способ разрешения конфликтов, поиск лучших условий, дипломатический инструмент давления. В имперском понимании дары – признание зависимости и символ покорности, а для кочевников дары – это взаимные обязательства. В категориях имперского мышления территория была фиксированной площадью земли, объектом власти и контроля, для кочевников же территория была жизненным пространством, потоком и циклом. Таким образом, поиск смыслов позволяет деконструировать значение русских архивных документов и за интерпретациями российской власти реконструировать собственную логику кочевых народов, которая представляла собой множество лояльностей, прагматичность союзов. Это дает возможность наделить кочевников собственной агентностью, то есть придать им статус самостоятельных действующих лиц, способных принимать решения, влиять на ход событий и формировать политические процессы, а не быть просто пассивными объектами имперской политики.

В нашем распоряжении оказались три огромных дела из Архива Внешней Политики Российской Империи (далее – АВПРИ) касательно откочевки калмыков из России⁵. Их общий объем составляет более полутора тысяч листов. Данные три дела представляют собой цельный комплекс документов. Наличие его позволяет рассмотреть ситуацию с разных точек зрения, сопоставить позиции различных участников событий и воссоздать их хронологическую последовательность.

Говоря об источниках, нельзя не упомянуть высоконаучное издание под редакцией И. Ерофеевой (*Эпистолярное наследие* 2014). Там можно найти письма казахских ханов и периода откочевки калмыков. Единственное ограничение, они даются в одностороннем порядке, без ответа адресата.

Основным методом стал метод этнография коммуникации – исследовательский подход, сочетающий методы этнографии и дискурс-анализа. При таком методе изучается как язык используется в различных культурных и социальных контекстах, для построения и поддержания отношений, согласования социальных значений. В контексте данной статьи данный метод позволил раскрыть разрыв между официальной интерпретацией событий и реальным поведением кочевников, демонстрируя столкновение двух различных политических культур и систем восприятия.

Литературный обзор

Рассматриваемые нами события 1771 г. называемые в историографии по-разному: «торгоутский побег», «массовый исход калмыков в Китай в 1771 г.» (*Дорджиева* 2002),

«переход калмыков из Восточной Европы в Центральную Азию», «последняя великая миграция кочевников» (Колесник 2016), «Великий исход» (Khodorkovsky 1992, 2002) постоянно привлекали внимание исследователей, начиная с XIX в. (Khodorkovsky 1992; Khodarkovsky 2002; Дорджиева, 2002; Колесник 2003; Кундакбаева 2005а: 243-278; Митруев 2023). В настоящее время можно подвести итоги изучения проблемы. К числу решенных проблем относятся: подведены изучения темы в российской, китайской, а также зарубежной историографии с XIX-XX вв., причины и ход откочевки, маршрут ухода, положение калмыков в Цинской империи, вопрос о численности покинувших Россию калмыков.

Но в работах, посвященных откочевке калмыков нет специальных разделов, посвященных казахско-калмыцким отношениям этого периода. Исключение составляет монография, где целый параграф посвящен этой проблеме (Кундакбаева 2005а, 2005b, 2019). Ценность параграфа состоит в документальной базе – цельному комплексу документов АВПРИ (из фонда 119: Калмыцкие дела) касательно ухода калмыков. Но с момента опубликования книги прошло больше двадцати лет, и за это время произошли большие изменения в исторической науке. Сегодня встает вопрос о том, что на основе архивных документов восстановлена российская оценка события, русский взгляд на действия кочевников. При этом, точка зрения самих кочевников осталась без должного внимания. К сожалению, в современной казахстанской историографии малозначительные публикации «больших ученых» без всякого анализа вновь и вновь воспроизводят разрозненные сведения дореволюционной историографии. В лучшем случае они опираются на статьи начальника штаба Уральских войск полковника Юрия Федоровича Костенко, который в 1869 г. в газете Уральские Войсковые ведомства опубликовал в трех номерах исторические очерки: «Бегство калмыков в Китай в 1771 году» (Юр.-Ко. 1869а; Юр.-Ко. 1869b; Юр.-Ко. 1869с; Юр.-Ко. 1869d). Спустя почти сто лет после откочевки Ю. Костенко доказывал, что казахи «упустили калмыков», поскольку они сначала их подкупили, усыпили бдительность и ушли под покровом ночи и вскоре пересекли китайскую границу.

Также в современной казахстанской историографии встречается версия-бравлада. Без должной обеспеченности источниками! казахско-калмыцкие отношения во время бегства калмыков через земли казахов расцениваются как героическая страница в казахской истории. Это, объясняется неразграничением джунгар и волжских калмыков, поскольку в некоторых работах присутствуют мотивы «реванша» казахов над калмыками. Основными недостатками современных казахстанских работ является узость источниковой базы и не владение современным научным инструментарием, а также игнорирование предшествующей историографии.

Таким образом, подводя итоги изучения данного сюжета, хотелось бы сказать, что предыдущие исследования при трактовке действий казахских правителей во время откочевки калмыков, использовали не только российские архивные документы, но и взгляд российской администрации. Представления российских чиновников и военных о действиях казахов без всякого анализа перекочевали в современные научные работы. Никто не ставил вопрос, так, что чиновники и военные глубоко не понимают символику, логику поведения кочевых народов. В этом заключается глубокое отставание современной казахстанской науки от новейших методологических подходов, когда

в корне меняется отношение к источникам и их использованию. Ведь на самом деле, вопрос стоит глубже - онтологически. Отображает ли источник реальность напрямую? Позитивисты отвечали на этот вопрос положительно: источники – это прямая калька реальности, а задача историка – просто найти документ и составить текст из таких фрагментов. В данном случае мы исходим из установки, что кочевники и российская администрация по-разному понимали всё: что такое подданство, что значит откочевать, что есть верность и предательство, вражда и союз, как ведутся переговоры и какую роль играют дары.

Результаты

«При таковых калмыцких изменнических поступках киргизскому народу благодеяние оказано было бы». В нашем распоряжении имеются все письма казахского хана Нуралы оренбургской администрации в момент откочевки калмыков⁶. Письма показывают, что казахи всячески выражали готовность остановить «беглецов». Однако внимательный анализ свидетельствует о том, что на самом деле они лишь создавали видимость таких усилий. В то же время за свои старания, как «верные подданные», они стремились выторговать для себя что-либо у России. В тот момент, когда волжские калмыки уже начали переходить на казахскую сторону реки Урал, хан Младшего Жуза Нуралы, уже доподлинно знал, что они уходят из России. Тем не менее он поддержал «игру» оренбургского губернатора Рейнсдорпа (Кундакбаева, 2009). А «игра» его состояла в следующем: он старался скрыть от казахов факт откочевки калмыков из России как можно дольше. Так, 25 января 1771 г. Рейнсдорп писал, что калмыки переходят за Урал, чтобы напасть на казахов⁷. Об этом 3 февраля 1771 г. Рейнсдорп написал в Коллегию иностранных дел: «и киргиз-кайсацком Нуралы хану дал знать, не открывая ему однако ж о побеге в Зенгорию, а только под таким видом... что вознамерились ныне бежать через реку Яик под киргиз-кайсацкие улусы паки на злодейство»⁸. В ответном письме от 25 января 1771 г. Нуралы хана, откровенно выражает недоверие словам оренбургского губернатора: «изволите сообщать, что волжские калмыки предприняли намерение переправясь через Яик и учиня на киргиз-кайсацкие улусы сделать злодейство о многолюдном собрании следуют». И хотя он благодарит губернатора: «за какое ваше уведомление свидетельствую свою благодарность», во второй части письма уже вполне определенно говорит: «По нашему стороны слышанью они, калмыки не единственно для злодейства идут, что у них гонимый скот есть, потому почитают их в виде беглецов, о чем я моем письме писал»⁹. Затем, 1 февраля 1771 г. оренбургский губернатор пытался изобразить бегство калмыков из России как ответную реакцию на мероприятия правительства по защите казахов: «калмыки бежали от строго с них скота нашего взыскания»¹⁰, Нуралы хан ему открыто возражает: «разумею, что не по причине строгого скота взыскания бежали. Мне из пойманных прошедшей зимы калмык сказывал, что вся калмыцкая орда одно намерение имеет, чтоб отсель бежать в Зенгорию. Я же вам передавал это через яицкого казака Матвея Бородина»¹¹. И, действительно, ровно за год до откочевки, 15 января 1770 г. передал Рейнсдорпу сообщение (через казацкого старшину Бородина) о том, что калмыки хотят откочевать в Джунгарию: «Сего января был я у киргиз-кайсацкого Нуралы-хана, который объявляет, что калмыки, в том числе

и Шеаренг мурза не хотят более кочевать при здешних местах, а имеют намерение отойти в Зенгорию»¹². Тем не менее, когда он своими глазами видит, что калмыки массово переходят реку Урал, Нуралы-хан изображает неведение: «но на войну ли идут те люди или бегут того я не знаю»¹³. На самом деле, Нуралы-хан прекрасно понимал, что калмыки, «показав измены бежали» из России. Об этом говорят такие фразы письма: «от своих улусов, кочующих на карауле узнал, что через нижнее течение Яика увидели они много калмыков со скотом переходящих на степную сторону»¹⁴. Упоминание скота здесь принципиально. В контексте кочевого образа жизни очевидно, что при барымте — то есть насильственном захвате чужого скота — нападающие не берут с собой собственные стада. Напротив, наличие скота у переходящих ясно указывает на то, что речь идёт не о баранте, а о массовой кочевке. Как правило, кочевники передвигаются со скотом в двух случаях: во-первых, при сезонной смене пастбищ, и во-вторых, при откочёвке от одного правителя к другому. Таким образом, Нуралы-хан в своих письмах демонстрирует риторику лояльности, сочетаемую с имитацией незнания и недоумения. В начале откочевки он последовательно воспроизводит один и тот же мотив — стремление остановить бегущих калмыков и служить интересам империи. Однако эта лояльность не безусловна. При ближайшем рассмотрении становится ясно, что его послания выстроены по логике скрытого торга: хан предлагает лояльность в обмен на определенные уступки со стороны центра.

Так, письмо Нуралы-хана своему сыну Бек-али, аманату при русском дворе на первый взгляд представляет собой просто его сообщение сыну о бегстве калмыков. Но структура письма и тональность позволяют понять, что это не просто передача информации, а целое политическое послание российскому правительству. Основной объем текста занимает не описание откочевки, а риторика преданности: «выступил в поход, силою возвращения их», «для оказания ревностной службе Ее Императорскому Величеству, постараемся оных бежавших калмыков возвратить». Повторение лексем, связанных с верностью и службой, создает эффект подчеркивания политической лояльности. Это сообщение предназначено не столько для сына, сколько для предполагаемого русского адресата письма (ведь письма аманатам не могли быть строго приватными и, скорее всего, проходили через цензуру). В то же время истинное намерение автора — требование освобождения сына — маскируется в завершающей части письма. Такой прием характерен для дискурса подчиненного, стремящегося навязать повестку более сильной стороне. Формулировка: «есть ли б и ты... немедленно назад отправлен был...» звучит как условное наклонение, но, по сути, выполняет функцию предложения: если вы вернете моего сына, я смогу предоставить вам большую военную поддержку. Таким образом, язык письма служит орудием дипломатического маневра. Хан искусно соединяет традиционные выражения подданнической покорности с политическим расчётом. Тем самым он создает многослойный текст, в котором внешняя преданность становится обменной монетой, направленной на освобождение заложника¹⁵.

Следующий момент — стремление казахского хана и султанов извлечь максимальную выгоду в сложившейся ситуации. В своих посланиях они сознательно выстраивают контраст между калмыками, бежавшими из-под власти империи, и собой — преданными и покорными подданными. Это противопоставление выполняет не только идеологическую функцию, но и имеет вполне прагматическую цель: продемонстрировав свою

лояльность, казахские лидеры рассчитывают получить преференции от Петербурга. Например, в письме от 1 февраля 1771 г. Нуралы-хан после жарких уверений в преданности делает в конце маленькую приписку: при таковых калмыцких изменнических поступках киргизскому народу благодеяние оказано было и оному народу куражно было услуги их с верностью делать, чего ради прошу пойманного и у Вас находящегося безвинно байбактинца Джаная и тазларских людей неудержанно отпустить, и меня перед тем народом успешным сделать, и тем с вашей стороны подкрепить в хорошее поощрение¹⁶. Также поступает его брат султан Айчувак. Он уведомляет Рейнсдорпа, что стоит в устье реки Эмбы и готовится напасть на калмыков, но в конце письма делает такую приписку: «свою семью оставил при реке Илек, а сам под калмык выехал, при чем домашним мои потребность сделалась в одежде и протчих домашних вещах, на покупку которых у вас на торговлю прошу пожаловать определенное мне жалованье на сей год выдать¹⁷.

И, наконец, один из главных мотивов – казахский хан и султаны, рассматривали находящихся в бегстве калмыков как удобный случай для баранты. Так, 18 марта 1771 г. султан Айчувак напал на калмыков на реке Эмба и взял в плен 150 человек, «да несколько скота и экипаж в добычу получил». Сам Нуралы 20 марта напал на калмыков, «большую драку выдержал, убив 600 человек обоего пола с детьми, скота и экипажа в добычу получил». 23 марта Айчувак хотел опять «разжиться добычей, поехав потаенно вышед из большого войска с малыми людьми потаенно поехала за калмыками на речку Эмба, но калмыки, разбив его обратили назад, убив 6 человек, да 3 взяв в плен»¹⁸. В целом, казахи избегали нападать на основные силы калмыков, довольствуясь скотом и добром, которые оставили калмыки. Во многих донесениях было отмечено, что «из калмыцкой дороги киргиз-кайсаки ежедневно верблюдов, лошадей, рогатого скота и баранов присталых приводят довольное число»¹⁹. П. Рычков в своем письме к Миллеру также отмечает этот факт: «Киргизцы не отважились явным образом на них нападения делать: однако ж следуя по шляхам их партиями подбирали оставшее и брошенное от них: а тем и поживились. Многих киргизцев убили на сражении, и более тысячи человек муж и жен пола к себе плен захватили, а лошадей до 5 тыс отогнали. Захватили они тут и кибитку Нуралы хана со всем тем, что в оном находилось»²⁰. Таким образом, в данной части были рассмотрены основные мотивы поведения Нуралы-хана в момент откочевки калмыков. В своих многочисленных письмах Нуралы-хан демонстрирует лояльность, многократно заверяет в преданности и готовности действовать в интересах империи. Однако за этой риторикой просматриваются стратегии, характерные для политической культуры степной знати. Хан стремится использовать кризисную ситуацию в собственных интересах: добиться освобождения аманатов, выторговать уступки или привилегии от российской администрации, а в ряде случаев совершить баранту. Подобное поведение отражает не столько личные черты Нуралы-хана, сколько модели поведения степной знати. Оно было основано на гибкости и умении лавировать, а не безусловной преданности центру.

«Сколь они в верности надежны?». Как уже не раз отмечалось в нашем распоряжении имеется вся совокупность документов АВПРИ об откочевке калмыков. Поэтому мы имеем возможность взглянуть на действие и поведение казахов и глазами официальных лиц. В данной части рассматриваются сомнения в преданности Нуралы-хана, высказанные полковником фон Траубенбергом и князем Урусовым. Полковник фон Траубенберг в

рапорте оренбургскому губернатору Рейнсдорпу от 13 мая 1771 г. представляет отчет о преследовании калмыков и при этом дает следующую оценку действиям казахского хана Нуралы: «и хотя усердие ево хана, равно ж и Айчувак салтана, доброжелательство и во всем мне спомоществование на словах, только я приметил. А в самом деле, как владельцев, их киргизцы ни в чем не слушают. Кто хочет, едет, а кто не желают, то уже и в улусы разъехались. К тому же и **за калмыками их следование собственно для своей добычи, а не из усердия к России**, которой их доброжелательство еще ниже сего явствуется»²¹. В военном рапорте полковника фон Траубенберга действия Нуралы-хана и казахов представлены как проявления ненадежности, равнодушия и даже обмана по отношению к интересам Российской империи. В доказательство ложной лояльности фон Траубенберг приводит три факта. Его нарратив строится как последовательная эскалация претензий к казахскому хану. Первая претензия полковника состояла в том, что хотя своих письмах Нуралы-хан уверял оренбургского губернатора «о неустанных стараниях по преследованию калмыков», на деле, не предоставил полковнику запрошенных лошадей, хотя и обещал. В конце концов, продал лошадей по двадцать рублей:

«Потом крайняя и необходимая моя нужда была и есть подвоз артиллерии в лошадях, так как от усиленного следования три лошади пали и две больны, а протчие во всем так пристали, что едва ведутся. Потому и просил Нуралы хана разным образом помог мне лошадьми. И хотя сперва на словах, а не делом обещание ево и было в продаже каждой лошади по 20 рублей, а напоследок ничего не сделалось, а он объявил, что он киргиз-кайсаков к тому принудить не может, с чем то и дело осталось. А только по той цене, хотя они и больше половины не стоят, но необходимости куплено три лошади, и я теперь под своз артиллерии употребляю их и казачьих с переменной, но только не верховых, а вьючных лошадей, с за платою и сообщением им за то прогонных денег»²².

Так, фон Траубенберг подчёркивает, что Нуралы-хан, «несмотря на бесконечные письма к оренбургскому губернатору о своих неустанных стараниях», фактически отказал в помощи, когда речь зашла о предоставлении лошадей для подвоза артиллерии. Лошади в итоге были проданы по завышенной цене — по 20 рублей за голову, — хотя и «не стоят и половины этой суммы», как уточняет автор рапорта. Языковые конструкции типа "обещание ево и было... а напоследок ничего не сделалось" подчеркивают разрыв между словами и делами, что служит ключевым дискурсивным ходом в формировании симуляции лояльности. Более того, фон Траубенберг обвиняет казахов в похищении одного казака и четырёх башкирцев из его отряда, направленного на поддержку Нуралы-хана, а также выражает подозрение, что они намеревались отогнать табуны лошадей, находившиеся в его распоряжении²³. И, наконец, Фон Траубенберг фактически обвиняет Нуралы-хана в равнодушии.

В рапорте он писал: «соизволите усмотреть, сколь они в верности надежны, и какие помощники во время нужды [...] быть бы могли: особливо, потому что они начальникам непослушны, да и начальники ко всему тому согласны»²⁴. Более того, фон Траубенберг уличает Нуралы-хана в обмане. По его словам, хан утверждал, что его отряд окружил калмыков, однако, как замечает сам фон Траубенберг, «то вместо того калмыкам по ветреному своему состоянию и показаться не смеют». В связи с этим он был вынужден 10 мая отправить вперед разведывательный отряд, который «прошёл до 200 верст, вплоть до горы Улутау», но так и не обнаружил ни самих калмыков, ни достоверных сведений

о них, ни даже свежих следов их пребывания. Таким образом, рапорт полковника фон Траубенберга представляет собой дискурсивный акт, в котором подвергается сомнению преданность Нуралы-хана Российской империи. Через последовательное изложение фактов — от отказа предоставить помощь лошадьми до обвинений в дезинформации и попустительстве похищениям — фон Траубенберг не только фиксирует конкретные эпизоды, но и формирует образ хана, чьи действия противоречат декларируемой лояльности.

Независимо от него такое же сомнение выражает Матвей Арапов, переводчик при оренбургском губернаторе И. А. Рейнсдорпе. В своем рапорте о неудачном преследовании калмыков, он писал:

«А хан киргис-кайсацкой в препятствии им калмыкам, хотя и усердствует крайне, только видно продолжает оное единственно только для своей корысти, а не для желаемого успеха. А хотя он хан с салтанами и киргисцами на сражение с ними и послужились, только калмыки, как я наведаться мог, больше, нежели киргисцов удачи имели, а сколько киргисцов побито, о том они не сказывают, а захвату с обеих сторон людей довольно»²⁵.

Таким образом, рапорты как фон Траубенберга, так и Арапова свидетельствуют о нарративе сомнения в лояльности Нуралы-хана. Подобные тексты участвуют в производстве образа ненадежного союзника – фигуры, чья внешняя демонстрация верности оказывается подорванной логикой фактов, интерпретируемых как проявления корысти, равнодушия или скрытого саботажа.

«Вдруг в ночное время по оплошности киргизской...». 22 ноября 1771 г. В императорском совете рассмотрели сообщение иркутского губернатора из китайского трибунала «о принятии в покровительство наших беглых калмык» ([Дорджиева](#), 2002: 116). Как показывают документы, между казахами и калмыками во время ухода калмыков через земли казахов, не состоялось серьезного сражения. Хотя есть достоверные сведения, что объединенные силы всех трех Жузов ожидали калмыков у озера Балхаша. Тем не менее, калмыки смогли прорваться сквозь их кордон и дойти до китайских границ. Почему казахи не смогли остановить калмыков при их последнем переходе? В историографии вновь и вновь воспроизводится дискурс «обмана» – казахи оказались обмануты калмыками. Как мы можем увидеть данный дискурс напрямую перекопав из российских архивных документов.

В АВПРИ сохранились три документа, в которых представлены три версии, почему объединенные силы казахов «упустили калмыков». Первый рассказ мы слышим из уст Нуралы-хана: «Он, хан по отделению от них (российского войска), преследуя калмык соединились с Средней и Большой ордою с большим войском при урочище Ушун Кунрат, но как де помянутый Средней Орды Аблаев народ, выступив из ближних мест на сытых лошадях, то де они и предупели прежде на калмык напасть, однако де они, калмыки, обратили их в бегство. Между тем, он со своей Меньшей Орды войсками, напав на них сбоку сражение произвел. И, обратя их, калмык, в бег, мечу их предали и 3 пушки отбили. И так держав в безводном и пещаном месте в блокаде, три дня сражались. И когда де уже взять их они предпринялись, то ночью скрытно Аблай салтан с калмыцким наместником Убушею и с протчими владельцами, не дав ему хану знать, учинили между собой сношение. И как де наместник с владельцами обещали дать девку и в приданое холопей

и множество вещей, то потом и по опасности от соседних китайцев, с которым де он сношение имеет, возжелал с ними калмыками быть в мире, сделав с ними договоров, со стороны воды отворил им путь и пропустил...Средней Орды, рассердясь на него Аблая, возвратилось и войско Большой Орды возвратились, ... и он возвратился»²⁶.

Вторая версия звучит в отчете казацкого атамана Волошанина. Он был отправлен с тремя казаками для «разведывания состояния дела и оборотов ушедших из подданства российского калмыцкого стану и для осведомления в каком намерении китайская сторона в рассуждении тех калмык находится». Он пишет, что Нурали-хан с войсками пришел позже других. Ему плена досталось мало и о с войском своим ушел обратно²⁷.

И третье сообщение от Станиславского²⁸ от 21 ноября 1771 г.: «9 июля вызванные в лагерь киргизский старшина Хожи Берды Батыр через толмача объявил, что слышали они, что еще весною калмыки от кирзгиского многочисленного войска побеждаемы были при озере Балхаш, и напоследок и в осаде. Видя себя к обороне против киргизцов не в состоянии, просили киргизского владельца Аблай салтана с выдачею от себя 30 кольчуг, 30 ружей, 30 верблюдов, 30 человек калмык в услужение и прочих подарков о принятии их калмык в их киргизское подданство с обнадеживанием верностью у них в подданстве находится. И как де на то Аблай салтан с протчими салтанами и старшинами, польстясь на те подарки их в подданство свое принять согласился и друг с другом дружески обходиться стали и довольным числом лошадьми и скотом за промен от калмык своих товаров, их калмык снабдили...то де вдруг в ночное время по оплошности киргизской сделав шкоду, убийством нескольких людей, со всем кошем бежали вперед к реке Ильле и дошед до гор Уч Алматы остановились»²⁹. Именно сведения Станиславского, полученные из рук казахского старшины, были использованы Коллегией иностранных дел как официальная точка зрения.

В документе «Краткое известие о восстании торгоутовских калмыков против царского правительства и их бегство в Зенгорию» повторяется предыдущий рассказ о том, как казахи упустили калмыков звучит как официальная версия: «наместник ханства калмыцкого отдался со всеми владельцами на волю киргисцов и затем, послав от себя нарочных к знатных киргизским султанам и старшинам требовали, чтобы с обеих сторон дельным людям выйти на середину и условиться о примирении. Сие учиня, якобы действительно договорились на том, чтобы быть калмыкам у киргисцов в послушании, а из сего, так как и покоренные и помирившиеся просили, дабы купцам владельцы дозволили всем киргисцам своим производить с калмыками торг и мену. Киргисцы не знали хитрости и коварных планов, охотно согласились на то. Калмыцкие владельцы приказали калмыкам панцыри и прочие свои вещи, сколько возможно больше и дешевле променивать на лошадей. Когда же усмотрели, что все их калмыки опять справились лошадьми, то ночью порой, вооружась, поднялись и пошли вдаль. Киргисцы уже на другой день, узнав, что обмануты калмыками, собрались и пошли за ними в погоню, но, нагнав их при одной реке, на другой стороне увидели китайское войско. Они думали, что китайцы против калмык вооружились и сделают нападение на калмык, но вместо того получили они от китайских начальников в ответ, что калмыки уже приняты в китайское подданство и дня с того, оставили бы они их в покое»³⁰.

Данный фрагмент представляет собой ценный материал для дискурс-анализа. Текст построен вокруг утверждения об обмане казахов со стороны калмыков. На деле текст

выявляет не столько особенности поведения кочевников, сколько границы имперского восприятия. Российские военные и чиновники интерпретировали поведение казахов через призму административной логики: подданство — как постоянная и безоговорочная покорность, выполнение приказов понималось как безусловное послушание, территория как подконтрольная России пространство. В то время как у кочевников была своя логика. Для них подданство носило характер гибкой, договорной лояльности, основанной на взаимной пользе и ситуативной выгоде, а не на безусловном подчинении. Поведение же отличалось ситуативностью. А союзы были временны. Фраза «калмыки «действительно договорились... быть у киргисцов в послушании» говорит о том, что автор текста интерпретирует их отношения как вассалитета и подчинения. В то время как кочевники имели ввиду временное соглашение о защите, которое носило прагматический и сугубо инструментальный характер. Частью дискурса обмана является фраза калмыки «променивали панцири... на лошадей». Слово променивали указывает на неэквивалентность обмена. На самом деле данный обмен был средством удовлетворения взаимных интересов обеих сторон: казахи получили оружие, калмыки – лошадей и возможность прохода в Китай. Заключительная фраза, где китайское начальство утвердило подданство калмыкам также выглядит как удар по доверию казахов. На самом деле, и казахи, и калмыки рассматривали продвижение калмыков через территорию Казахстана как коридор на пути к Цинской империи. Таким образом, в официальной версии, почему казахам несмотря на все их усилия, не удалось остановить калмыков выражен русский взгляд, который упрощает сложные взаимоотношения двух кочевых обществ. Вся структура нарратива демонстрирует дискурсивное непонимание двух политических культур – имперской и кочевой. Имперские чиновники пытались интерпретировать действия кочевников через иерархические модели, через категории верности, подданства и измены. В то время как логика кочевой дипломатии строилась на гибких союзах, ритуальных обменах и ситуативной лояльности.

Станиславский также демонстрирует полное непонимание и символики поведения кочевников. К примеру, эпизодов вручении даров Аблайсултану звучит как обвинительный нарратив, а сами дары трактуются как средство подкупа, бегство же калмыков изображается как предательство. Но если смотреть с точки зрения кочевой культуры, то дарение выступало не столько как символ подчинения, сколько как признание силы и просьба о защите. Дар у кочевников, по сути дела, заменял формальный договор в европейском понимании. В данном же случае договор служил залогом временного союза, необходимого для безопасного прохода калмыков через земли казахов. Особое внимание заслуживает состав дара и его числовое выражение – четыре раза по тридцать. Повторяющееся число тридцать не может быть случайным. С точки зрения буддийской символики, которой придерживались калмыки, число три считается сакральным: оно символизирует «три драгоценности» (санскр. *triratna*) — Будду, Дхарму и Сангху (Ярмаркина 2022: 1178; Омакаева 2001). Умножение этой триады на десять указывало на умножение сакрального смысла и придавало дару форму ритуального акта. Можно сказать, что это был отголосок тамырства у казахов/анда у калмыков, социального института побратимства. Конечно, в это время институт тамырства «был низведен до банального обмена материальными ценностями», утратив такие элементы как альтруизм и «перемешивание в перемещаемых вещих части сущностей обоих друзей»,

то есть символическое «подношения каждым из побратимов своего «Я» в знак полного доверия, предопределяя тем самым судьбу данных отношений» (Сураганова 2009: 177). Таким образом, дары имели не только практическую ценность, но и несли в себе кодированное послание, понятное кочевникам, но не доступное российским чиновникам и военным.

«Россияне пусть останутся в своем, а мы калмыки и кайсаки...». В нашем распоряжении имеются письма наместника Калмыцкого ханства Убаши казахскому хану Нуралы. Тексты писем очень выразительны несмотря на то, что это переводы. В первом письме говорится: «Россияне пусть останутся в своем, а мы калмыки и кайсаки бывали между собой: со злодеями злодей, а с мирными – мирными. В мирном же случае не за родными мы почитались, при жизни отца моего каким образом выпало вы сами знаете: что не в миру мы находились, хотя не большое взаимное воровство и бывало, однако от вас к нам, а от нас к вам посылаемы бывали. ...А издревле калмыки так и вы соседями почитались. А ныне отделились. Однако для лошадей далеко быть не может. Для чего души наши не погубите. Заедете ль или не заедете вы сами знаете. Ибо бывает и когда выигрыш, а когда и проигрыш. Пусть как будет. Однако у нас еще генеральной схватки не бывало: спокойнее мирного пребывания быть не может. Сие мое слово затолковав, и подумав пришлите ко мне ответ. А посылаемому ко мне посланцу вашему отнюдь худой поступок не будет»³¹.

Ставит в известность: «издревле не бывалое сие весьма большое дело произошло и в смятение нас привело. От стороны российской причиненные нам разорением и противными делами, что мы, торгоутцы вспомя свой закон и отчество пошли хотя с таким намерением, чтоб отбыв, с вами во всяком добром мире пребывали. Токмо за огорченнным нашим духом наперед тебе о том знать дать не могли. А хотя известие держать и хотел было, но между тем человек ваш, именуемый Яманкара, предводительствуя тысячу человек войска ради учинения над нами поиску приехав, на карауле стоящим нашим войском будучи разбит бежал. За которым погнавшиися вслед как багажу, так и людей взяли. Россияне пусть останутся в своем, а мы калмыки и кайсаки останемся между собою: со злодеями злодей, а с мирными – мирными. В мирном же случае не за родными мы почитались. При жизни ж отца моего каким образом выпало вы сами знаете: что не в миру мы находились, хотя не большое взаимное воровство и бывало, однако же от вас к нам и от нас к вам посылаемы бывали»³²

Другое письмо от 15 апреля 1771 г. содержит подробное объяснение, почему они уходят из России: «Нурали-хан сим объявляю вам, что от начатия торгоутам таких налогов как ныне не бывало, от которого весь народ пришел в колебленность и беспокойстве, почему и не возжелали над собой иметь начальства российского и желая видеть своих единомышленников и прежние нашего пребывания места попочевали от России с таким намерением, что мы свободно перейдем через вашу землю Будучи в большой печали, прежде всего вам посланца отправить не мог. А напоследок хотя и намерились отправить, но между тем, под предводительством вашего подвластного человека Яман кары, который для разграбления нас выехал и во время следования повстречались с отводным нашим караулом, обратились в бег, а наш караул гнавшиися вслед за нею получил в добычу некоторое число людей и скота....[раньше] во время мирного нашего пребывания родством не обязывались, а при жизни отца моего в каком

состоянии мы находились и вам самим известно, токмо и в мое время жили с вами с согласия. А между хотя и были и воровские люди в том с просьбою ни от меня к вам, ни от вас ко мне посланцы не приезжали. Но о тех происходящих делах по древнему наших предков обыкновению, о которых и вам небезызвестно, разбираться будем. ...но ныне от оной хотя и удаляемся... есть ли хотите теперь что-нибудь от нас отнимать, то состоит в воле вашей. Однако есть такие люди, которую обиду свою мстят, а есть и такие, что оную и оставляют. Но чтобы вы нас столько разоряли такой еще от нас обиды вам не показано. Не того лучше, как жить мирно»³³.

Тексты писем Убаши являются хорошим образцом степной дипломатии в момент кризиса. Они не столько извещают, сколько посылают риторический код, основанный на степных нормах, этосе равенства, взаимности и отражают, что такое откочевка в понимании кочевников. Противопоставление «Россияне пусть останутся в своем» акцентирует границу между оседлой и кочевой политической культурой, между «своей» и «чужой». Убаши подчеркивает, что он обращается не как подданный России, а равный кочевой правитель, который говорит на одном языке, языке степной дипломатии и степных норм. В письмах закодирована идея ситуационной этики кочевой политики. Взаимные набеги обозначены как обычаи предков, а конфликты – часть жизни, но не препятствие к диалогу. В посланиях уход калмыков трактуется не как акт измены, а как право кочевого народа. «вспомня свой закон и отечество пошли». Слово «закон» подразумевает религиозную норму, основанную на буддизме и моральным порядком, нарушенным вмешательством России. Под «отчеством» имеется ввиду сакральный ландшафт, связанный с предками и старыми порядками.

Хорошей иллюстрацией степной дипломатии являются также донесение кн. Урусова оренбургскому губернатору о том, что Убаши прислал посланца к Нурали-хану с «тем, что за детей его выдаст хороших своих людей, дочерей и будет сватом, сверх того прежде взятых лошадей и баранов ныне отдаст, только бы хан дал ему дорогу»³⁴.

Также из его донесения мы узнаем, что Убаши одновременно просит и Аблай султана дать им дорогу: «Токмо слышали мы будто Средней Орды Аблай салтан калмыцкий владелец Шеаренг да Бамбур писали, обещая 100 хороших калмыцких девок, чтобы дал он им дорогу»³⁵.

Предложения Убаши выдать дочерей и быть сватом», «отдать лошадей и баранов», а также «отдать 100 калмыцких девок» раскрывают практику использования женитьбы и дара в качестве дипломатического инструмента. Для кочевников вступить в союз в родовом, телесном смысле был ритуализированным жестом, который демонстрировал добрую волю, миролюбие. Такой акт имел сакральное значение и обозначал вступление в сеть взаимных обязательств, закрепленных обменом дарами и браком. Предложение отдать «100 девок» следует понимать не буквально, а как гиперболическое обозначение сильного намерения, огромного стремления к союзу.

Таким образом, приведенные тексты являются хорошей иллюстрацией того, что степная политическая культура радикально отличается от логики Российской империи, основанной на бюрократическом контроле, иерархической вертикали власти и православно-христианской этике подданства. Для кочевой дипломатии были характерны гибкие формы взаимодействия, тогда как российская модель предполагала фиксированный статус подданного.

Обсуждение

В историографии кочевничество долгое время рассматривалось сквозь призму европейского колониального и имперского взгляда как форма «отсталого» или «промежуточного» существования, противопоставленного оседлой цивилизации. Однако в последние десятилетия категория «кочевник» пережила методологическое и политико-теоретическое переосмысление. Особенно показательной в этом смысле является коллективная дискуссия пяти современных исследователей в журнале "International Political Sociology". Хотя концепт «кочевник» анализируется для осмысления транснациональных процессов и нестабильных идентичностей в глобализированном мире и оценивается как исторически нагруженная и одновременно продуктивная категория, для нашей статьи является важным положение о том, что необходимо критически исследовать не только кочевые общества, но и сам язык, в котором мы их описываем. Это имеет важное значение для анализа кочевников в Российской империи, поскольку степные народы попадали под воздействие имперского дискурса, где кочевничество выступало не только для описания образа жизни, но и как способ легитимизации вмешательства подчинения и «цивилизаторских» проектов (Howarth et al 2024).

В последние годы в гуманитарных науках усиливается критическое внимание к тому, как образы кочевников конструируются не только извне – колониальной или государственной оптикой, – но и изнутри самих обществ. Так, Orhon Myadar анализирует, как внешние представления о Монголии как «стране кочевников» переплетаются с автостереотипами, тиражируемыми самими монголами (Myadar 2021). Автор показывает, что кочевая идентичность в монгольском контексте – это не просто форма хозяйствования, а результат сложного пересечения экологических, политических и постколониальных дискурсов. Особенно важно, что книга указывает на противоречие между устойчивым образом «свободного кочевника» и реальными историческими ограничениями мобильности, наложенными государственными институтами с эпохи Цин до постсоциалистического времени. Эти наблюдения могут быть методологически полезны для анализа случая казахов и калмыков, где внешние и внутренние представления о кочевом образе жизни также вступали в напряжённые отношения (Myadar 2021).

Таким образом, взгляд на кочевничество как на дискурс, обусловленный имперской политикой, и постановка вопроса о том, что сами кочевники в своих действиях руководствовались собственными представлениями и логикой является важным постулатом для данной статьи.

Заключение

Таким образом, исследование реакции казахов и калмыков на вовлечение в имперскую систему России является очень показательным случаем продемонстрировать результаты столкновения кочевников с окружающим миром. Это был глубинный конфликт между кочевым миром и имперским порядком. Изучение данной проблемы позволяет выявить, что в основе конфликта лежало фундаментально разное понимание таких ключевых понятий как территория и граница. Для кочевников территория воспринималось как сезонные пастбища, а граница понималась как естественное право рода на территорию,

основанное на родовой памяти (Бакаева 2009: 16). Кочевание было естественным состоянием, обусловленным практической необходимостью. Для империи же граница была административной линией, которая должна была охраняться и контролироваться. Откочевки воспринимались кочевниками правом поиска лучших условий, в глазах же имперской администрации откочевка понималась как акт нелояльности или даже мятежа. Для империи же граница была административной и фиксированной, требующей охраны и контроля. Любое движение через неё без санкции рассматривалось как нарушение порядка. Подданство не подразумевало безусловной покорности, а рассматривалось как временный, ситуативный союз, продиктованный обстоятельствами. Несовместимость имперского порядка с восприятием кочевниками пространства и принадлежности стало глубинной причиной трагедии калмыков. В действиях казахов, которые, по мнению российской администрации, «упустили калмыков» и были ими обмануты, прослеживается не столько верность империи, сколько прагматичный расчет, укорененный в кочевой политической культуре. С одной стороны, они охотно приняли дары как знак признания их силы и средство установления дипломатического контакта. С другой – собирали трофеи и совершали баранту, что являлось привычной частью военной экономики степи. Наконец, в их действиях просматривался и стратегический интерес: откочевка волжских калмыков обещала избавление от давнего и опасного соседа. В соответствии с современными подходами гуманитарных и социальных наук, исторические источники не рассматриваются как прямое отражение действительности или «зеркало событий». Каждый документ следует анализировать с учетом авторства, жанра, политического контекста и культурных установок его создателя. Реальность в источниках не просто фиксируется, но конструируется – через язык, нарративные стратегии и нормативные ожидания, встраиваемые в текст. Такой подход позволяет переосмысливать поведение исторических акторов – в частности, кочевников – вне рамок имперской перспективы и выявлять внутреннюю логику их действий.

Acknowledgments

I express my sincere gratitude to the anonymous reviewers for their valuable comments and suggestions, and to the editorial team for the professional support provided in the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Мақала авторының жұмысын дайындауда көрсеткен кәсіби қолдауы үшін редакцияға, сондай-ақ құнды ескертулері мен ұсыныстары үшін аноним рецензенттерге шын жүректен алғысымды білдіремін.

Благодарность

Выражаю благодарность анонимным рецензентам за ценные замечания и предложения, редакции за профессиональное сопровождение авторской статьи.

Примечания

1. Калмыки начали откочевку в январе 1771 г., а 22 ноября 1771 г. в императорском совете рассмотрели сообщение иркутского губернатора из китайского трибунала «о принятии в покровительство наших беглых калмык» (Дорджиева 2002: 116).

2. По подсчетам В. Колесника (Колесник 1997) перешли границу и стали подданными Цинской империи только 20% калмыков. Е. Дорджиева считает, что до цели дошли чуть более 40% калмыков. Как бы то ни было, большинство авторов сходится во мнении, что число дошедших до Джунгарии составило 75.000-85.000 человек. Следовательно, погибли в пути, попали в плен, просто не дошли до Джунгарии – 126.896 – 136.896 человек, то есть более чем две трети калмыков.
3. Во второй половине XIX в. А. Левшин сделал переводы названий казахских жузов, и с тех пор они широко разошлись в литературу. В таком виде названия жузов в русском звучании используются и поныне. На сегодняшний день данный вопрос требует серьезных исследований. Поскольку переводы названий искажают исконный казахский смысл. К примеру, авторы, то пишут «Малая Орда» (имея ввиду размеры территории), то переводят как «Младший жуз» (имея ввиду старшинство?). Поэтому предлагаю названия жузов писать в казахском виде, не переводя на русский или какой-либо язык.
4. Траубенберг, фон, Михаил Михайлович (1722-1772) – генерал-майор возглавлял отряда отправленный для преследования покидавших Россию кочевников.
5. Грамоты к калмыцкому наместнику Убаши, рескрипты к астраханскому губернатору Бекетову, Указы из Коллегии иностранных дел (далее КИД) полковнику Кишенскому, письма и прошения Убаши к Императрице Екатерине II, к Великому кн. Павлу Петровичу и экстракты переписки Убаши с гр. Паниным. Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ). ф.119, оп.119/2, д.30; Дело об отгоне калмыками от киргиз-кайсаков лошадей и о подозрении первых в намерении откочевать из России. АВПРИ. ф.119, оп. 119/2. 1767-1770, д.31; О побеге волжских калмыков за границу из России и преследовании их россиянами. АВПРИ. ф.119, оп. 119/2. 1771-1772, д.34.
6. Грамоты к калмыцкому наместнику Убаши, рескрипты к астраханскому губернатору Бекетову, Указы из Коллегии иностранных дел (далее КИД) полковнику Кишенскому, письма и прошения Убаши к Императрице Екатерине II, к Великому кн. Павлу Петровичу и экстракты переписки Убаши с гр. Паниным. Архив внешней политики Российской империи (далее – АВПРИ). ф.119, оп.119/2, д.30; Дело об отгоне калмыками от киргиз-кайсаков лошадей и о подозрении первых в намерении откочевать из России. АВПРИ. ф.119, оп. 119/2. 1767-1770, д.31; О побеге волжских калмыков за границу из России и преследовании их россиянами. АВПРИ. ф.119, оп. 119/2. 1771-1772, д.34.
7. Письмо оренбургского губернатора Рейндорпа казахскому хану Нуралы от 25 января 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л. 77-78 об.
8. Донесение оренбургского губернатора Рейндорпа в КИД от 03 февраля 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.40-41.
9. Перевод письма Нуралы Рейнсдорпу от 25 января 1771 г. (переводил толмач Андрей Васильев). АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.71-71 об.
10. Письмо оренбургского губернатора Рейндорпа казахскому хану Нуралы от 1 февраля 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.77-78 об.
11. Перевод письма Нуралы Рейнсдорпу от 10 февраля 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.108-108 об.
12. Рапорт в войсковую канцелярию от старшины Бородина 15 января 1770 г. АВПРИ. ф.119, оп.119/2. 1767-1770, д.31, л.405 об.
13. Перевод письма Нуралы Рейнсдорпу от 25 января 1771 г. (переводил толмач Андрей Васильев). АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.71-71 об.

14. Перевод письма Нуралы Рейнсдорпу от 25 января 1771 г. (переводил толмач Андрей Васильев). АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.71-71 об.
15. Письмо Нуралы хана своему сыну, в аманатах содержащегося. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.155-155 об.
16. Письмо Нуралы хана оренбургскому губернатору Рейнсдорпу от 1 февраля 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.79.
17. Письмо Айчувак султана оренбургскому губернатору Рейнсдорпу. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.206 об.-207.
18. Рапорт астраханского мурзы князя Нурадина Урусова астраханскому губернатору Бекетову. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.244.
19. Рапорт астраханского мурзы князя Нурадина Урусова астраханскому губернатору Бекетову. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.244.
20. Из Краткого известия о побеге торгоутовских калмык от реки Волги. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.428-438. Л.431 об.
21. Рапорт полковника фон Траубенберга оренбургскому губернатору Рейнсдорпу от 13 мая 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.341.
22. Рапорт полковника фон Траубенберга оренбургскому губернатору Рейнсдорпу от 13 мая 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.341.
23. Рапорт полковника фон Траубенберга оренбургскому губернатору Рейнсдорпу от 13 мая 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.341 об. - 342.
24. Рапорт полковника фон Траубенберга оренбургскому губернатору Рейнсдорпу от 13 мая 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.342.
25. Донесение в КИД Матвея Арапова, переводчика при оренбургском губернаторе И. А. Рейнсдорпе. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.357.
26. Перевод письма Нуралы Рейнсдорпу. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.440 об.
27. Отчет казацкого атамана Волошанина о погоне за бегущими калмыками. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.582 об.
28. Генерал-майор С.К. Станиславский - командующий войсками на пограничных линиях и отдельным Сибирским корпусом
29. Отчет Станиславского от 21 ноября 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.578 - 578 об.
30. «Краткое известие о восстании торгоутовских калмыков против царского правительства и их бегство в Зенгорию». АВПРИ. ф.119, оп.119/5.1770-1771, д.25, л.20.
31. Перевод письма Убаши киргиз-кайсацкому Нурали хан. АВПРИ. ф.119, оп.119/2. 1771-1772, д.34, л.358 об.
32. Перевод письма Убаши киргиз-кайсацкому Нурали хан. АВПРИ. ф.119, оп.119/2. 1771-1772, д.34, л.358.
33. Перевод с татарского письма писанного на имя киргиз-кайсацкого Нуралея от калмыцкого наместника Убаши (Урусов посылает Бекетову в июне 1771 г.). АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.411-411 об.
34. Рапорт Урусова в КИД от 16 апреля 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.245 об. – 246.
35. Рапорт Урусова в КИД от 16 апреля 1771 г. АВПРИ. ф. 119, оп. 119/2. 1771-1772, д. 34, л.245 об. – 246.

Список литературы

- Howarth A., Jaakko H., Sina St., Nivi M. Adib B. Nomads' Land: Exploring the Social and Political Life of the Nomad Category. *International Political Sociology*. 2024. Vol.18, no.4, pp.313–331. DOI: [10.1093/ips/olab035](https://doi.org/10.1093/ips/olab035)
- Khodarkovsky M. *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1771*. Ithaca-London: Cornell University Press. 1992. 280 p.
- Khodarkovsky M. *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press. 2002. 304 p.
- Myadar O. *Mobility and Displacement: Nomadism, Identity and Postcolonial Narratives in Mongolia*. 1st ed. London: Routledge. 2021. 136 p.
- Бакаева Э. Сакральные коды культуры калмыков. Элиста: "Институт комплексных исследований аридных территорий" (ИКИАТ). 2009. 159 с.
- Васильев Д. *Рождение империи. Юго-восток России: XVIII – первая половина XIX в.* СПб.: Дмитрий Буланин. 2020. 608 с.
- Горяев М. *Вовлечение Калмыкии в общественно-экономическую систему Российской империи (последняя треть XVIII – конец XIX века)*. Элиста: Джангар. 2013. 224 с.
- Горяев М. *Калмыкия в составе Российской империи: особенности социально-экономического и политического положения (1771–1825 гг.)*. Элиста: Джангар. 2009. 131 с.
- Дорджиева Е. *Исход калмыков в Китай в 1771г. Ростов-на-Дону: Издательство Северо-Кавказского научного центра высшей школы*. 2002. 212 с.
- Колесник В. *Демографическая история калмыков в XVII–XIX вв.: учебное пособие*. Элиста: Издательство Калмыцкого государственного университета. 1997. 136 с.
- Колесник В. Ошибка хана Убаши. *Вестник КалмГУ*. 2016. No.1(29), с.11–20.
- Колесник В. *Последнее великое кочевье: Переход калмыков из Центральной Азии в Восточную Европу и обратно в XVII и XVIII вв.* Москва: Весь мир. 2003. 135 с.
- Команджаев Е.А. *Административная система Калмыкии в XVIII–XIX вв.* Элиста: Издательство Калмыцкого государственного университета. 2009. 100 с.
- Кундакбаева Ж. «Знаком милости Е. И. В.» Россия и народы Северного Прикаспия в XVIII веке. Москва: АИРО-XXI. 2005а. 304 с.
- Кундакбаева Ж. *Организация имперского пространства в кочевой среде: казахи и волжские калмыки в орбите внимания России в XVIII веке*. Алматы: Қазақ университеті. 2019. 384 с.
- Кундакбаева Ж. *Политика Российской империи в отношении народов Северного Прикаспия в XVIII веке: историография проблемы и источники изучения*. Москва: АИРО-XXI. 2005b. 105 с.
- Кундакбаева Ж. «Из твердого моего ее императорскому величеству усердия вам доношу». Письма казахского хана Нурали оренбургскому губернатору И. А. Рейнсдорпу во время откочевки калмыков в Джунгарию 1770–1771 гг. Сост. Ж. Кундакбаева. *Исторический архив*. 2009. No.1, с.201–211.
- Максимов К. Организация управления калмыцким народом в конце XVIII — первой четверти XIX вв. *Nomadic civilization: historical research*. 2021. No.1(1), с.54–65.
- Митруев Б. Письмо Убаши-хана из монастыря Лабранг в свете данных тибетских источников о связях калмыков с духовными иерархами. *Бюллетень Калмыцкого научного центра Российской академии наук*. 2023. No.1(25), с.8–43. DOI: [10.22162/2587-6503-2023-1-25-8-43](https://doi.org/10.22162/2587-6503-2023-1-25-8-43).
- Омакаева Э. Число и цвет в текстах калмыцкой мифоритуальной традиции. *Серия «Мыслители»*. Смыслы мифа: мифология в истории и культуре. Вып. 8. Сб. в честь 90-летия профессора

- М.И. Шахновича. Санкт-Петербург: Санкт-Петербургское философское общество, 2001.
- Письма* наместника Калмыцкого ханства Убаши (XVIII в.). Факсимиле писем. Издание текстов, введение, транслитерация, перевод со старокалмыцкого на современный калмыцкий язык, словарь Д. Гедеевой. Элиста: «Джангар». 2004. 196 с.
- Сураганова З. *Обмен дарами в казахской традиционной культуре*. Астана: (б. и.) 2009. 192 с.
- Цюрюмов А. *Калмыцкое ханство в составе России: проблемы политических взаимоотношений*. Элиста: «Джангар». 2007. 464 с.
- Эпистолярное наследие казахской правящей элиты 1675–1821 годов* / Введ., биогр., коммент., сост. и ред. И. Ерофеевой. Т. I. Письма казахских правителей. 1675–1780 гг. Алматы: АО «АБДИ Компани». 2014. 696 с.; Т. II. Письма казахских правителей. 1738–1821 гг. Алматы: АО «АБДИ Компани». 2014. — 1032 с.
- Юр.-Ко.* (Костенко Ю.) Бегство калмыков в Китай в 1771 году. Исторический очерк. *Уральские войсковые ведомости*. 1869a. No.6, с.3–7.
- Юр.-Ко.* (Костенко Ю.) Бегство калмыков в Китай в 1771 году. Исторический очерк. *Уральские войсковые ведомости*. 1869b. No.7, с.2–7.
- Юр.-Ко.* (Костенко Ю.) Бегство калмыков в Китай в 1771 году. Исторический очерк. *Уральские войсковые ведомости*. 1869c. No.8, с.4–9.
- Юр.-Ко.* (Костенко Ю.) Бегство калмыков в Китай в 1771 году. Исторический очерк. *Уральские войсковые ведомости*. 1869d. No.10, с.2–7.
- Ярмаркина Г. Число в калмыцких деловых текстах XVII–XVIII вв. (на материале писем хана Аюки и их русских переводов). *Oriental Studies*. 2022. No.15(5), с.1173–1181. <https://doi.org/10.22162/2619-0990-2022-63-5-1173-1181>

References

- Howarth A., Jaakko H., Sina St., Nivi M. Adib B. Nomads' Land: Exploring the Social and Political Life of the Nomad Category. *International Political Sociology*. 2024. Vol.18, no.4, pp.313–331. DOI: [10.1093/ips/olab035](https://doi.org/10.1093/ips/olab035) (in English)
- Khodarkovsky M. *Where Two Worlds Met: The Russian State and the Kalmyk Nomads, 1600–1771*. Ithaca–London: Cornell University Press. 1992. 280 p. (in English)
- Khodarkovsky M. *Russia's Steppe Frontier. The Making of a Colonial Empire, 1500–1800*. Bloomington–Indianapolis: Indiana University Press. 2002. 304 p. (in English)
- Myadar O. *Mobility and Displacement: Nomadism, Identity and Postcolonial Narratives in Mongolia*. 1st ed. London: Routledge. 2021. 136 p. (in English)
- Bakaeva E. *Sakralnye kody kultury kalmykov*. Elista: Institute for Complex Research of Arid Territories (IKIAT) Publ. 2009. 159 p. (in Russian)
- Vasiliev D. *The Birth of an Empire: The South-East of Russia in the 18th – First Half of the 19th Century*. St. Petersburg: Dmitrii Bulanin, 2020. 608 p. (in Russian)
- Goryaev M. *Vovlechenie Kalmykii v obshchestvenno-ekonomicheskuiu sistemu Rossiiskoi imperii (posledniaia tret XVIII – konets XIX veka)*. Elista: Dzhangar. 2013. 224 p. (in Russian)
- Goryaev M. *Kalmykii v sostave Rossiiskoi imperii: osobennosti sotsialno-ekonomicheskogo i politicheskogo polozheniia (1771–1825 gg.)*. Elista: Dzhangar. 2009. 131 p. (in Russian)
- Dordzhieva E. *Iskhod kalmykov v Kitai v 1771 g. Rostov-on-Don: Publishing House of the North Caucasus Research Center of Higher Education*. 2002. 212 p. (in Russian)

- Kolesnik V. *Demograficheskaya istoriya kalmykov v XVII–XIX vv.: uchebnoe posobie*. Elista: Kalmyk State University Press. 1997. 136 p. (in Russian)
- Kolesnik V. "The Error of Khan Ubashi". *Bulletin of KalmGosU*. 2016. No.1(29), pp. 11–20. (in Russian)
- Kolesnik V. *Poslednee velikoe kochevie: Perekhod kalmykov iz Tsentralnoi Azii v Vostochnuiu Evropu i obratno v XVII i XVIII vv.* Moscow: The whole world Publ. 2003. 135 p. (in Russian)
- Komandzhaev E. *Administrativnaya sistema Kalmykii v XVIII–XIX vv.* Elista: Kalmyk State University Press. 2009. 100 p. (in Russian)
- Kundakbaeva Zh. "Znakom milosti E. I. V." *Rossiya i narody Severnogo Prikaspiya v XVIII veke*. Moscow: AIRO-XXI Publishing House 2005a. 304 p. (in Russian)
- Kundakbayeva Zh. *Organizatsiya imperskogo prostranstva v kochevoi srede: kazakhi i volzhskie kalmyki v orbite vnimaniya Rossii v XVIII veke*. Almaty: Qazaq University. 2019. 384 p. (in Russian)
- Kundakbaeva Zh. *Politika Rossiiskoi imperii v otnoshenii narodov Severnogo Prikaspiya v XVIII veke: istoriografiya problemy i istochniki izucheniya*. Moscow: AIRO-XXI Publishing House. 2005b. 105 p. (in Russian)
- Kundakbaeva Zh. Iz tverdogo moego ee imperatorskomu velichestvu userdiya vam donoshu». Pisma kazakhskogo khana Nurali orenburgskomu gubernatoru I. A. Reinsdorpu vo vremya otkochevki kalmykov v Dzhungarii 1770–1771 gg. Sost. Zh. Kundakbaeva. *Historical archive*. 2009. No.1, pp.201–211. (in Russian)
- Maksimov K. "Organization of the Governance of the Kalmyk People in the Late 18th — First Quarter of the 19th Century". *Nomadic Civilization: Historical Research*. 2021. No.1(1), pp.54–65. (in Russian)
- Mitryuev B. Pismo Ubashi-khana iz monastyrja Labrang v svete dannyykh tibetskikh istochnikov o svyaziakh kalmykov s dukhovnymi ierarkhami. *Bulletin of the Kalmyk Scientific Center of the Russian Academy of Sciences*. 2023. No.1(25), pp.8–43. DOI: [10.22162/2587-6503-2023-1-25-8-43](https://doi.org/10.22162/2587-6503-2023-1-25-8-43). (in Russian)
- Omakaeva E. *Chislo i tsvet v tekstakh kalmytskoi miforitualnoi traditsii. Series 'Mysliteli' (Thinkers) Meanings of Myth: Mythology in History and Culture*. Issue 8. Collection in honor of the 90th birthday of Professor M. I. Shakhnovich. Saint Petersburg: Saint Petersburg Philosophical Society. 2001. (in Russian)
- Pisma namestnika Kalmytskogo khanstva Ubashi (XVIII v.)*. Faksimile pisem. Izdanie tekstov, vvedenie, transliteratsiya, perevod so starokalmytskogo na sovremennyy kalmytskii iazyk, slovar D. Gedevoi. Elista: Dzhangar. 2004. 196 p. (in Russian)
- Suraganova Z. *Pisma namestnika Kalmytskogo khanstva Ubashi (XVIII v.)*. Faksimile pisem. Izdanie tekstov, vvedenie, transliteratsiya, perevod so starokalmytskogo na sovremennyy kalmytskii iazyk, slovar D. Gedevoi. Astana: (n. p.). 2009. 192 p. (in Russian)
- Tsyuryumov A. *Kalmytskoe khanstvo v sostave Rossii: problemy politicheskikh vzaimootnoshenii*. Elista: Dzhangar. 2007. 464 p. (in Russian)
- Epistoliarnoe nasledie kazakhskoi praviashchei elity 1675–1821 godov*. Vved., biogr., komment., sost. i red. I. Erofevoi. T. I. Pisma kazakhskikh pravitelei. 1675–1780 gg. Almaty: AO "ABDI Company". 2014. (in Russian)
- Yur.-Ko. (Kostenko Yu.) Begstvo kalmykov v Kitai v 1771 godu. Istoricheskii ocherk. *Uralskiye Voiskovye Vedomosti*. 1869a. No.6, pp.3–7. (in Russian)
- Yur.-Ko. (Kostenko Yu.) Begstvo kalmykov v Kitai v 1771 godu. Istoricheskii ocherk. *Uralskiye Voiskovye Vedomosti*. 1869b. No.7, pp.2–7. (in Russian)

- Yur.-Ko. (Kostenko Yu.) Begstvo kalmykov v Kitai v 1771 godu. Istoricheskii ocherk. *Uralskiye Voiskovye Vedomosti*. 1869c. No.8, pp.4–9. (in Russian)
- Yur.-Ko. (Kostenko Yu.) Begstvo kalmykov v Kitai v 1771 godu. Istoricheskii ocherk. *Uralskiye Voiskovye Vedomosti*. 1869d. No.10, pp.2–7. (in Russian)
- Yarmarkina G. Chislo v kalmytskikh delovykh tekstakh XVII-XVIII vv. (na materiale pisem khana Aiuki i ikh russkikh perevodov). *Oriental Studies*. 2022. No.15(5), pp.1173–1181. (in Russian)

Information about authors

Zhanat B. Kundakbaeva – Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University, Al-Farabi Ave, 71, Almaty, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-3074-6332>, janbekkun@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Жанат Бековна Құндақбаева – тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Әл-Фараби даңғ., 71, Алматы, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-3074-6332>, janbekkun@mail.ru

Сведения об авторах

Жанат Бековна Кундакбаева – доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана Казахского национального университета имени аль-Фараби, пр. аль-Фараби, 71, Алматы, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-3074-6332>, janbekkun@mail.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 06.06.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 29.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.08.2025.

Научная статья / Research Article

МРНТИ / IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-142-165>

Idris Mustambaev: A Personal History Through Ego-Documents

Kh. Maslov *L. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan* khalil.maslov@mail.ru

Abstract. This author's study presents a biographical episode from the life of Idris Mustambaev – a pivotal figure caught in the crosshairs of political repression during the 1930s in the Kazakh ASSR / SSR. The objective of this scholarly publication is to uncover the internal dynamics of party conflicts through the lens of Mustambaev's personal letter, trace his mental and emotional reactions as a victim of repression, and propose a methodology for analyzing personal narratives within the context of Soviet ideology. The novelty of this research is defined by several aspects. Ego-documents authored by Mustambaev, discovered in the archives of RGANI, are being introduced into academic circulation for the first time, including an original letter addressed to Joseph Stalin and Lazar Kaganovich. These materials complement the letter previously published by M. Koigeldiev and reveal previously unknown biographical details and the intricate struggles within Kazakhstan's political nomenclature. Particular attention is given to the methodology for analyzing ego-documents, grounded in narrative approaches and Hayden White's concept of the "linguistic turn." The author explores and engages with both domestic and foreign theoretical frameworks, enabling an interpretation of the letter not just as a historical source, but as a manifestation of personal identity within a totalitarian system. The findings show that Mustambaev's ego-documents offer insights into individual perceptions of political repression and highlight strategies for self-preservation and expressions of individuality under party dictatorship. The study demonstrates how a personal letter—marked by editorial nuances and internal logic—becomes a testimony of survival strategy, a form of communication with power, and a resource for historical anthropology. The work expands the scope of autobiographical studies in the Kazakhstani context and contributes to the broader investigation of private and public memory during the Soviet period. Exploring Mustambaev's personal documents goes beyond biography; it becomes a tool for recovering cultural and familial memory. Incorporating these texts into scholarly discourse not only reveals overlooked chapters of his life but also sheds light on how personal recollections intersect with collective Soviet narratives. His letters encompass not just factual content but represent a confrontation between personality and ideological pressure. These materials open opportunities for a deeper reading of his autobiography through institutional archives of the OGPU, NKVD, and the Gulag, illustrating the complexity of his life trajectory. Crucially, these ego-documents must be approached with a critical lens, as expressions of subjectivity that oscillate between the author's "I" and external representation. The study raises a methodological dilemma: is Mustambaev the speaking subject of the document, or an object shaped by external narrative forces? This question remains central to ongoing discussions about authorship, narrative construction, and trust in autobiographical sources. Ultimately, the research unlocks new scholarly horizons. Ego-documents offer a gateway into social history, helping break away from official narratives and fostering

a fuller understanding of the political destinies of Kazakhstan's intellectual elite in the mid-20th century.

Keywords: Idris Mustambaev; Goloshchekin; ego-documents; biography; memory; repression; letters; historical anthropology; personal history

For citation: Maslov Kh. Idris Mustambaev: A Personal History Through Ego-Documents. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.152, no.3, pp.142-165. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-142-165>

Funding: This scientific article was prepared within the framework of the implementation of the program BR24993173 This research has been/was/is funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

Мустамбаев Идрис: персональная история в эго-документах

Х. Маслов

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан

Аннотация. Представленное авторское исследование – биографический эпизод из жизни Идриса Мустамбаева – знаковой фигуры, оказавшейся в центре политических репрессий 1930-х годов в Казахской АССР / ССР. Цель научной публикации – показать внутреннюю динамику партийных конфликтов через призму личного письма И. Мустамбаева, выявить ментальные и эмоциональные реакции репрессируемого, а также предложить методику анализа персональных нарративов в контексте советской идеологии. Новизна исследования определяется рядом факторов. В научный оборот впервые вводятся эго-документы, И. Мустамбаева, выявленные в фондах РГАНИ, включая подлинное письмо Мустамбаева, адресованное И. Сталину и Л. Кагановичу. Эти материалы дополняют уже известное письмо, опубликованное М. Койгельдиевым, и раскрывают ранее неизвестные детали биографии и политической борьбы внутри казахстанской номенклатуры. Особое внимание уделяется методологии анализа эго-документов: опора на нарративные подходы, теорию «лингвистического поворота» Х. Уайта. Автором изучены и проанализированы концепты отечественных и зарубежных исследователей, что обеспечивает интерпретацию текста письма, как выражения личной идентичности, а не только документа репрессивной эпохи. Применение теоретико-методологической рамки «лингвистического поворота» позволяет рассматривать письмо не только как источник, но как формирующее высказывание субъекта в тоталитарной системе. Результаты исследования демонстрируют, что эго-документы И. Мустамбаева дают возможность показать индивидуальное восприятие политических репрессий, выявить способы самосохранения и выражения индивидуальности в условиях партийной диктатуры. Автор показывает, как личное письмо, с его авторскими правками и внутренней логикой, становится свидетельством стратегии выживания, формой общения с властью и источником исторической антропологии. Работа расширяет поле автобиографических исследований в казахстанском контексте и вносит вклад в развитие подходов к изучению частной и публичной памяти в советский период. Изучение личных документов И. Мустамбаева выходит за пределы биографической реконструкции, становясь инструментом восстановления культурной и семейной памяти. Введение личных документов И. Мустамбаева в научный оборот позволяет не только раскрыть малоизвестные страницы жизни, но и отразить механизмы взаимодействия индивидуальных

воспоминаний с коллективными нарративами советской эпохи. В письмах И. Мустамбаева фиксируется не просто фактологическая составляющая, но и противостояние личности идеологическому давлению. Эти материалы открывают возможность для расширенного прочтения автобиографии с привлечением ведомственных архивов ОГПУ, НКВД и ГУЛАГа, что подчёркивает сложность его жизненной траектории. При этом важно сохранять критическое отношение к самим эго-документам, рассматривать их как выразительную форму субъективности, способную колебаться между авторским «я» и репрезентацией, навязанной внешними обстоятельствами. Формулируемая в работе методологическая дилемма – восприятие И. Мустамбаева как субъекта собственного высказывания или объекта нарративного конструирования – остаётся актуальной в рамках дискуссий о природе авторства, дискурсивности источника и границах доверия к автобиографическим текстам. Итогом можно считать открытие новых исследовательских горизонтов: эго-документы становятся точкой входа в социальную историю, позволяют выйти за рамки официальных нарративов и способствуют формированию более объёмного представления о политических судьбах казахстанской интеллигенции середины XX века.

Ключевые слова. Идрис Мустамбаев; Голощекин; эго-документы, биография; память; репрессии; письма; историческая антропология; персональная история

Для цитирования: Маслов Х. Мустамбаев Идрис: персональная история в эго-документах. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.152, no.3, с.142-165. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-142-165>

Финансирование: Данная научная статья подготовлена в рамках реализации программы BR24993173 «Написание иллюстрированной биографической энциклопедии по истории Казахстана» КН МОН РК.

Мустамбаев Ідріс: Эго-құжаттардағы жеке тарих

Х. Маслов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

Аннотация. Авторлық зерттеу 1930-жылдары Қазақ АКСР / КСР аумағында орын алған саяси қуғын-сүргіндердің эпицентріне түскен маңызды тұлға – Ідріс Мустамбаевтың өмірінен алынған биографиялық эпизодқа арналған. Жарияланған ғылыми мақаланың мақсаты – І. Мустамбаевтың жеке хаты арқылы партия ішіндегі текетірестердің ішкі динамикасын ашу, қуғын-сүргінге ұшыраған адамның психологиялық және эмоционалдық күйін көрсету, сондай-ақ кеңестік идеология контексіндегі дербес баяндауларды талдаудың әдістемесін ұсыну. Зерттеудің жаңалығы бірнеше қырынан көрінеді. Алғаш рет ғылыми айналымға І. Мустамбаевтың эго-құжаттары енгізіліп отыр – олардың қатарында И. Сталин мен Л. Кагановичке жолданған түпнұсқа хаты бар. Бұл материалдар М. Қойгелдиев жариялаған хатты толықтырып, қазақ номенклатурасындағы саяси күрестің белгісіз тұстарын айқындайды. Эго-документтерді талдау барысында нарративтік әдістер мен Х. Уайттың «тілдік бұрылыс» тұжырымдамасына сүйену негізгі қағида ретінде алынған. Автор отандық және шетелдік зерттеушілердің теориялық ұстанымдарын зерделей келе, хатты тоталитарлық жүйедегі тұлғалық болмыстың

көрінісі ретінде қарастырады. Зерттеу нәтижелері І. Мустамбаевтың хаттары арқылы жеке деңгейде саяси қуғын-сүргінді қабылдаудың қырлары, өзін сақтап қалудың амалдары мен идеологиялық қысым жағдайындағы дербестік көріністері айқындалатынын көрсетеді. Жеке авторлық түзетулер мен ішкі логикаға толы хат – билікпен диалог құралы, тарихи антропология үшін дереккөзі ретінде қарастырылады. Жұмыс Қазақстан жағдайындағы автобиографиялық зерттеулер аясын кеңейтіп, Кеңес кезеңіндегі жекелік және қоғамдық жадыны зерттеуге елеулі үлес қосады. І. Мустамбаевтың жеке құжаттарын зерттеу биографиялық реконструкция аясынан шығып, мәдени және отбасылық жадыны қайта қалпына келтіру тетігіне айналады. Бұл хаттарда фактологиялық мағлұматтан бөлек, тұлғаның идеологиялық қысымға қарсы тұруы да көрініс табады. ОГПУ, НКВД, ГУЛАГ архивтік қорларымен жұмыс істеу арқылы автобиографияны тереңірек талдауға мүмкіндік туындайды. Осы материалдарды сын көзбен қарап, оларды сыртқы жағдайлар әсер еткен субъективтілік үлгісі ретінде қабылдау маңызды. Мақалада ұсынылған методологиялық дилемма – І. Мустамбаевты өзінің сөзінің субъектісі ретінде ме, әлде үшінші тараптың баяндауында көрінетін нысан ретінде ме түсіну қажеттігі – авторлықты, дискурсивті табиғатты және автобиографиялық мәтіндерге деген сенім шекарасын талқылауға жетелейді. Зерттеу нәтижесінде эго-құжаттар қоғамдық тарихқа кіру нүктесі ретінде танылып, ресми нарративтер аясынан шығуға мүмкіндік береді және XX ғасырдың орта шеніндегі қазақ зиялыларының саяси тағдырына қатысты толымды көзқарас қалыптастыруға негіз қалайды.

Түйін сөздер: Ідріс Мустамбаев; Голощёкин; эго-құжаттар; биография; жады; қуғын-сүргін; хаттар; тарихи антропология; дербес тарих

Введение

Деятельность Государственной комиссии по реабилитации жертв политических репрессий, инициированная К. Токаевым, обусловила вторую архивную революцию в Казахстане. За время работы комиссии в научный оборот было введено колоссальное количество документальных источников из фондов республиканских архивов, ранее имевших гриф «Секретно». Многие из опубликованных материалов раскрывают ранее неизвестные факты исторических событий 1920-1950-х годов Казахской АССР / ССР, объектом научно-исследовательского антропологического поиска становится человек и как его личные визуальные, так и письменные документы. В профессиональной научной среде исторического пространства в последнее 20-летие текущего века активно используется термин «эго-документы». Впервые этот термин был введён Ж. Прессером в 1950-е годы, однако активное его использование и описание методологического и методического инструментария началось лишь в конце XX века и в начале XXI века. Не углубляясь в историю трансформации содержания термина «эго-документы», полагаем, что личные документы изучаемого нами персоналия детализируют события, которые ранее оказались вне поля зрения ученых, раскрывают факты, не ставшие достоянием общественности.

Авторское исследование посвящено Идрису Мустамбаеву, уроженцу Семипалатинской области, участнику «националистической Садвокасовской группировки», а по большому счету ставшего жертвой партийно-группировочной борьбы в Казахской АССР. Цель работы видится в том, чтобы сконструировать эпизод из жизни И. Мустамбаева, показать его эмоциональное состояние и дать оценку ситуации, в которой он находился в период

написания письма.

Актуальность исследования заключается во введении в научный оборот новых фактов жизнедеятельности Идриса Мустамбаева на основе выявленных эго-документов. Результаты проведенной автором работы расширяют автобиографическое и персонально-историческое пространство на фоне формирования казахской политической номенклатуры власти, ее внутреннее противоборство и адаптационные практики выживания в условиях партийных чисток с целью изгнания категории «бывших».

Материалы и методы

В 2006 году в «Сборнике документальных материалов 20-50-х годов XX века» (составитель М. Койгельдиев впервые было опубликовано раннее письмо И. Мустамбаева, датированное 12 октября 1933 г. Судя по приложению к письму – фотодокумента, письмо – машинописная копия, с рукописной правкой в левом углу простым карандашом номера дела 06785. Подлинник письма хранился в архивно-наблюдательном деле №7386 в Управлении архивного делопроизводства (УАД) КГБ КССР. Содержание опубликованного письма по контексту немного отличается от второго письма, обнаруженного нами в РГАНИ, в авторском анализе опубликованные письма дополняют и детализируют факты.

Основу статьи составили документы, выявленные в Российском государственном архиве новейшей истории (РГАНИ). Они отложились в третьем фонде «Стенограммы и протоколы Политбюро (Президиума) ЦК КПСС». Первый документ: «Сопроводительное письмо Г. Прокофьева на имя И. Сталина по заявлению И. Мустамбаева», второй - «Письмо И. Мустамбаева в адрес И. Сталина и Л. Кагановича». Первый документ был представлен Георгием Евгеньевичем Прокофьевым, бывшего с октября 1932 председателем ОГПУ, а после реорганизации в НКВД ставшего вторым человеком в НКВД СССР. В 1937 году оказался в печально известном «Расстрельном списке Сталина», однако в отличие от многих посмертно реабилитированных из указанного списка Г. Прокофьев не был реабилитирован.

В письме из РГАНИ, помимо справочной информации по биографии И. Мустамбаева, есть деталь, свидетельствующая о наличии группировочной борьбы в партийной элите казахских коммунистов.

Второй документ – непосредственно авторское письмо И. Мустамбаева в адрес руководства страны И. Сталина и Л. Кагановича с попыткой объяснить о невинности и просьбой снять выдвинутые против него обвинения в несовершенных деяниях. Письмо написано и подписано лично И. Мустамбаевым со всеми пометками и пометами. Это документ личного происхождения, составленного самим автором и его автографом.

«Лингвистический поворот» Х. Уайта, его тропология перезагрузили методологию исторической науки в плане изучения историописания. Концепты нарративного поворота ввели историю от первого лица, описанные ими микросюжеты, их эго-документы, как писал Питер Берк, очень «важны для осмысления темы личности» (Зарецкий 2021: 185). Эго-документы – это не просто источник от одного исторического субъекта, это многообразный формат личного «Я». Содержание эго-документов варьируется от тематического контекста, в частности, представленное нами эпистолярное наследие И.

Мустамбаева является значимым историческим источником. Интерпретация личных писем должна учитывать общественное сознание той эпохи, соответственно их следует рассматривать в фокусе индивидуальной ментальности и восприятия духа советской идеологии. Личные нарративы, личное письмо могут стать источниками исторической антропологии, повседневных авторских реалий. Основой научного инструментария послужили подходы Ю. Зарецкого (Зарецкий 2008, 2012, 2021a, 2021b), Н. Суржиковой (Суржикова 2014, 2021) Jancke (Jancke 2015) и др.

Литературный обзор

Эго-документы – одно из популярных научно-исследовательских направлений в среде зарубежных авторов. Казахстанская историография отмечена несколькими крупными публикациями, затронувшими предложенную нами проблему. В 2020 году впервые в казахстанском научном пространстве была опубликована монография в документах «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане» (Жанбосинова 2020a, 2020b, 2021). Указанные работы ввели в научный оборот значительный объем документов эпистолярного жанра, дали аналитический обзор и методу их исследования.

Центром внимания исторических исследований представителей школы «Анналов» во второй половине 60-х годов XX века оказался человек, что не только сместило содержание исторической науки, но и определило ее инновационность. Предметная проблематика научных исторических исследований, соответственно, обусловила изменения в методологии и методике исследований. Личные письма информативны сразу в нескольких ракурсах, как, например, Г. Янке считала необходимым изучение условий появления документа, выяснение исторических обстоятельств, оказавших влияние на содержание, упоминание автором тех или иных лиц в тексте, ситуативное влияние на те или иные факты, упоминаемые им, а также примеры идентификации с эпохой, указанными персонами и т.д. (Jancke 2015). Ю. Зарецкий отметил, что Г. Янке (G. Jancke) «...соединяет микро-, мезо- и макроуровни в единое историческое целое...», полагая, что предложенная ею методология может успешно применяться не только в анализе «советской субъективности», но и лучше понять как жизни отдельных граждан СССР, так и советское общество в целом» (Зарецкий 2021b: 26).

Особое мнение в отношении обозначения эго-документов сложилось у Н. Козловой, в ее понимании это были «человеческие документы» или «документы жизни», т.е. все бумажно-материальные «обрывки жизни», сохранившиеся в личном архиве (Арутюнян 2019: 179). Довольно часто описываемые Н. Козловой документы обнаруживались в материалах следственных дел, выявленные при обыске как вещественные доказательства «политических преступлений», а также письма-обращения, подобно личному письму И. Мустамбаева. Исследовательская практика эго-документов свидетельствует о ранее закрытом жизненном опыте «маленького человека», неожиданно оказавшегося в некомфортных условиях бытия. Текст в понимании ученого является фоном его эмоционального состояния, его переживаний не только за свое будущее, но и близких, попавших в опалу по его вине.

Фрагменты персональной истории о И. Мустамбаеве прозвучали в сборнике

«Красный террор: Политическая история Казахстана» (2013), выступление в качестве обвинителя атамана Анненкова, рецензента стихотворения М. Жумабаева «Девяносто» «Алаш ақиықтары: Мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар» (2006). Опубликованные данные оказались «документами жизни», доподлинно показывая связь со временем: «Буржуазно-националистический поэт Джумабаев», «между тем, это стихотворение, как справедливо указывал т. Голощекин и в одном из своих выступлений, и в брошюре к девятилетию Октября, – «Казахстан на октябрьском смотре», имеет для нас большое значение, т.к. показывает, что успехи социалистического строительства в Казахстане так велики, что их признал даже наиболее последовательный недавний наш враг, вождь национализма – поэт Джумабаев» (Алаш 2006: 133).

Эго-документы в микроистории стали основой написания «истории снизу», дискурсивные практики их прочтения формируют социально-личную историю общения, а также дают понять алгоритм создания источника, начиная с причин и условий, завершая адресным вектором направления.

Результаты

Исторический контекст личных документов И. Мустамбаева

Из автобиографической справки И. Мустамбаева известно, что он родился 8 ноября 1898 года в Семипалатинске, там же получил образование, там же работал на производственных предприятиях, там же участвовал в военных формированиях Алаш.

В 1920-1930-е годы автономизация Казахской республики обусловила формирование этнополитической элиты. Судя по содержанию письма И. Мустамбаева, его кадровые ступеньки, как у всех, начались со статуса «сочувствующих» до статуса члена ВКП(б) в 1920 году. Далее путь становления казахской элиты был однотипным в терминологии биографических данных: «ответственные должности»; «член бюро» исполкома, губкома, парткома, райкома и т.д.; «заместитель...»; «председатель...», в отдельных случаях ступенька доводила до уровня ЦИК или СНК. Территориальные ротации партийных чиновников шли в постоянном режиме по вертикали, горизонтали и диагонали. Краткая информационная справка в обязательном порядке содержала фразу «не был замечен...», что свидетельствовало об отсутствии отклонений от партийной линии. И. Мустамбаев работал в бытность, когда Семипалатинской губернией руководил Н. Ежов, а Казахской автономией Ф. Голощекин.

Формирование партийной номенклатуры в Среднеазиатских республиках, в том числе и в Казахской АССР, решалось в сложных условиях, как отметила Д. Аманжолова, решение проблемы: «Откуда взять честных и надежных советских работников?» наткнулось на значительные трудности (Аманжолова 2014: 7). Основные противоречия при отборе национальных кадров возникали между наличием образования и статусом происхождения, прошлой политической линией, как «сотрудничество с антибольшевистскими силами или «несвоевременное» признание советской власти». «Синдром бескомпромиссности, непримиримости...», бесконечные партийные чистки и очищение партийных рядов, партийно-клановые столкновения требовали от чиновников бесконечных доказательств лояльности власти и партии (Аманжолова 2014: 7-10).

Становление И. Мустамбаева в качестве партийного чиновника происходило в период

становления Казахской автономии, коллективизации казахского аула, сворачивания НЭП и формирования командно-административной бюрократической системы, жертвой которой он и оказался. Содержание текста его письма отражает нарративы советского времени того периода, когда он находился в обойме партийной номенклатуры. Понятие «националистическая Садвокасовская группировка», прозвучавшая в сопроводительном письме Г. Прокофьева, впервые была озвучена в докладе Ф. Голощекина в 1927 году: «...Но есть национализм байский, алашординский, садвокасовский» (Советская степь 1927). С высоты 1933 года, когда случился провал колхозного строительства, началось бегство казахских кочевников и широкой поступью в казахской степи зашагал «Ашаршылық», уже можно было писать об извращениях ленинской национальной политики, административном произволе, о безграмотном руководстве Голощекина, в том числе о «...всяких зажимах и прижимах со стороны руководства и других тяжелых последствиях...»¹. Оценка деятельности Ф. Голощекина с фразы «...справедливо указывал...» до «безграмотного руководства...» эволюционировала в короткие сроки с 1926 по 1933 год.

В письме на имя И. Сталина и Л. Кагановича И. Мустамбаев не сообщает о фактах исключения его из партии за связь группировкой С. Садвокасова, его внимание привлечено к теме якобы созданной им организации «Тюркская Народная партия». Однако из партии его исключали не раз как «злостного группировщика», писали в документах. В действительности оппонирование с властью в лице Ф. Голощекина означало приговор и ссылку, что и случилось с И. Мустамбаевым.

№1

Заявление И. Мустамбаева прокурору СССР И. Акулову

Копия
Сов. секретно

ВСЕСОЮЗНОМУ ПРОКУРОРУ

тов. АКУЛОВУ
Лично

Осужденного Коллегией ОГПУ по 58-2/11 УК бывшего члена партии, бывшего члена Союзного ЦИКа, бывшего Уральского и Акмолинского губпрокурора Идриса МУСТАМБАЕВА

ЗАЯВЛЕНИЕ

17 января с.г. во время пребывания в Москве (на совещании директоров вузов) я был арестован ОГПУ и через месяц, после предварительного допроса, 18 февраля с.г. был отправлен к месту работы в Казахстан, в Алма-Ату, в распоряжение Казахстанского ПП ОГПУ по требованию коего и был арестован.

После неоднократных устных и письменных допросов в Особом Отделе Казахстанского ПП ОГПУ, по истечению почти четыре месяца со дня моего ареста, мне было предъявлено тов. Борисовым, начальником Восточного отделения Особого отдела ПП ОГПУ, обвинение в создании мною какой-то контрреволюционной организации и группы, поставившей себе задачу свержения советской власти в Казахстане, и отделения последнего от СССР,

и в этих целях якобы связавшейся с вузами и частями Красной Армии и прочее. Тут же мне было объявлено об окончании следствия по моему делу, после чего допросы прекратились.

14 августа с.г. после семи месяцев заключения в одиночной камере при органах ОГПУ я был переведен из-под заключения при ПП ОГПУ в Алматинский исправительно-трудовой дом для дальнейшего этапирования в распоряжение Сибирского лагеря. Вплоть до этого момента мне не было объявлено в официальной форме под расписку о том, за какие преступления, какому наказанию я подвергаюсь. Только после моего категорического отказа от следования в этап без объявления мне решения законного органа по моему делу, и после решительного моего протеста перед Прокуратурой Казахской республики, прибывшей в исправительно-трудовой дом, представитель последней прочитал мне копию решения коллегии ОГПУ от 4 июля с.г. о том, что я вместе с другими товарищами, членами партии, по обвинению по 58, пп. 2,11 осужден в исправительно-трудовой лагерь сроком на 5 лет. Далее 25 сентября с.г. Алматинским исправительно-трудовым лагерем я был отправлен в распоряжение Сибирского лагеря. 2 сего октября я поступил в Сибирский лагерь, и в настоящее время нахожусь в Новосибирске, в Стройгородке Сиблага ОГПУ.

Шесть человек, из числа восьми осужденных со мной по одному делу людей, мне совершенно не знакомы. Не только кого-нибудь из них я не встречал где-нибудь, но никогда об этих людях ни от кого ничего не слышал, и никогда о них никому ничего не мог говорить, поскольку о них я сам не имел никакого ровно представления. Имена этих людей, признанных какими-то образом членами созданной мною какой-то подпольной контрреволюционной организации, я услышал впервые, когда помощник прокурора Казахской республики тов. Ибрагимов прочитал мне в исправительно-трудовом доме означенное решение Коллегии ОГПУ.

Из числа указанных восьми людей я знаю только двоих товарищей: Абикеева и Мадыгулова, причём последнего я встречал всего только однажды.

С тов. Абикеевым я познакомился еще в 1930 г. в г. Алма-Ате в самом обычном в таких случаях порядке, когда нас обоих, ранее незнакомых друг с другом, пригласил к себе в гости мой сослуживец, комсомолец и кандидат партии некий тов. Арынов, работавший тогда в вместе со мной в Казахском Краевом Управлении связи. С тех пор до июля 1932 г., до моего отъезда на постоянную работу в г. Семипалатинск, в течение трех лет с тов. Абикеевым как со своим уже знакомым, встречался как будто семь-восемь раз.

Само собой разумеется, что знакомства и встречи между членами партии не могут носить обывательский характер. Тема разговоров во время встречи сознательных членов партии может охватывать разнообразнейший круг вопросов, в особенности злободневного характера. В частных встречах во время частых бесед отдельных коммунистов тема разговоров не всегда может носить строго выдержанный партийный характер и не всегда может выдерживать идеологические рамки, что вряд ли доказывает в этих случаях наличие контрреволюционных фактов или преступлений. В худшем случае это разве доказывает плохое качество коммуниста, его идеологическую неустойчивость и невыдержанность и только. Разговоры между мной и тов. Абикеевым, когда касались партийного и политического круга вопросов преимущественно Казахстанского масштаба, носили критический и оппозиционный характер, в особенности в связи с резким ухудшением хозяйственно-политического положения Казахстана за последние годы в

результате очевидных глупостей и политических ошибок, допущенных существовавшим до последнего года руководством Казахстана во главе с Голощекиным, как то: перегибы по коллективизации и оседанию казахского населения, административный произвол в аулах и деревнях, катастрофический развал животноводческого хозяйства Казахстана, продовольственное затруднение и голодовка, откочевка казахского населения из Казахстана и массовые случаи голодных смертей, рост шовинизма в организации и отсутствие борьбы с ним в течение ряда лет, извращение на практике Ленинской национальной политики, провал коренизации и т.д., что впоследствии вскрылось благодаря непосредственному вмешательству ЦК Казахстана предопределяло, конечно, и характер наших с тов. Абикеевым бесед, но когда по логике вещей тов. Абикеев, особенно возмущавшийся происходившими безобразиями, ставил вопросы организационной борьбы с существовавшим нелепым руководством, я осуждал такую постановку вопроса и не соглашался с подобными организационными выводами, вполне сознавая, что меры организационной борьбы по логике вещей могут вылиться в антисоветскую форму и могут стать орудием контрреволюционных сил.

Из всей группы осужденных теперь людей, повторяю, только с одним тов. Абикеевым я обсуждал всякие вопросы, однако каких бы антипартийных тем мы не касались во время наших с тов. Абикеевым бесед, я никогда не ставил вопроса об организационной борьбе, никогда я тов. Абикееву не давал своего согласия на вхождение членом в какую-либо группу, и также сам тов. Абикеев никогда не говорил мне о наличии какой-либо группы, в которую он входил и прочее.

Таким образом, если в составе осужденных теперь девяти человек признано наличие или существование какой-либо контрреволюционной группы, созданной мною, то единственным веским доказательством этого обстоятельства должно считаться только показание тов. Абикеева. Если тов. Абикеев во время следствия что-нибудь подобное утверждал, то это могло произойти только в результате известного воздействия на него. Во всяком случае, несмотря на неоднократные заявления следователя о предстоящей мне очной ставке с тов. Абикеевым, когда я или отрицал факт созданной мною какой-то контрреволюционной группы или отрицая то, что я будто бы знал, по словам тов. Абикеева, о существовании этой группы, все же эта очная ставка почему-то не состоялась. Между тем, единственным более или менее всяким данным по обвинению меня в создании контрреволюционной группы в составе указанных выше людей должно считаться, конечно, за отсутствием других неоспоримых доказательств, только показание тов. Абикеева, и потому очная ставка с ним имела большое значение для дела.

Совторым человеком из группы осужденных людей тов. Мадыгуловым я познакомился в сентябре 1932 г. в г. Семипалатинске, где я работал в это время в должности директора Казахстанского геолого-разведочного института. Тов. Мадыгулов, приезжавший тогда в Семипалатинск по организации курсов Наркомснаба, обратился ко мне с простой маленькой товарищеской запиской от тов. Абикеева, который в этой записке, рекомендуя мне тов. Мадыгулова как своего хорошего друга, просил меня оказывать ему возможное с моей стороны содействие в организации им курсов и в обеспечении его квартирой на время пребывания его в Семипалатинске, что надо было понимать как просьбу тов. Абикеева принять своего друга Мадыгулова, ни с кем незнакомого в Семипалатинске, к себе на квартиру, что я не мог выполнить в силу семейных условий.

За время пребывания тов. Мадыгулова в Семипалатинске я с ним встречался раза три и никаких у меня с ним особенных разговоров не было, за исключением разве общих критических рассуждений на темы, выдвигаемые тогда Казахской действительностью. Я относился к тов. Мадыгулову как к новому своему знакомому очень вежливо и корректно, но никаких у меня, как помню, с ним не было договоренностей ни по одному вопросу, никакой директивы я ему не давал и также никому не давал какой-либо директивы через него, не знал даже когда впоследствии уехал тов. Мадыгулов из Семипалатинска. Наоборот, я, кажется, и его предупреждал от ошибочных шагов или крайних выводов, поскольку из краткого с ним знакомства я получил возможность судить о его оппозиционном настроении. Ничего иного и тов. Мадыгулов также не мог показать во время следствия. По крайней мере за время следствия мне не было заявлено о том, чтобы тов. Мадыгулов утверждал в своих показаниях что-нибудь обратное.

Таковы фактические мои взаимоотношения и связи с группой осужденных людей. В каких взаимоотношениях и связях состояли осужденные люди между собой, мне совершенно не было известно. Насколько я знаю теперь, точно также взаимоотношения и связи этих людей, в большинстве своем также незнакомых друг с другом, и характер их встреч никак не допускает сделать вывод о существовании этих людей в составе контрреволюционной организации.

Всего вообще по делу, как я узнал впоследствии, привлечено 17 человек (10 человек партии и 7 членов ВЛКСМ) преимущественно из состава Казахского педагогического вуза Алма-Аты, из коих, кроме осужденных девяти лиц, шесть человек в конце концов освобождены. Значит их никак нельзя уже считать виновными в столь тяжелом государственном преступлении, вытекающим из смысла пп. 2,11 58 ст. УК. Из всего указанного общего числа привлеченных по нашему делу людей я знал, кроме тов. Абикеева и Мадыгулова, еще двоих, именно: тов. Борамбаева и Бирмухамедова, причем последнего видел также всего только один раз, а первого Борамбаева всего два раза. Знакомство мое с этими людьми и мои встречи с ними имеют какой-то странный характер, и роль этих людей в нашем деле для меня до сих пор не понятно.

Перед моим отъездом на работу в Семипалатинск в июле 1932 года ко мне зашел тов. Абикеев, который как хороший мой товарищ посещал меня вообще запросто, с ним вместе зашел ко мне тов. Борамбаев, которого Абикеев отрекомендовал мне как своего хорошего друга.

Во время общих наших бесед эти товарищи стали поднимать вопрос о необходимости организационной борьбы со старым руководством, о состоянии платформы и прочее.

Соглашаясь с товарищами в оценке общего нашего Казахстанского положения, излагая и свою точку зрения по отдельным вопросам, я оставался в пределах партийности, осуждая опыт фракционного метода борьбы, советуя товарищам оставаться на выжидательной позиции в ожидании изменения со стороны ЦК партии существовавшего руководства. Обратного что-нибудь эти не могли утверждать в своих показаниях. Позднее, когда я работал уже в Семипалатинске, когда туда приезжал, как указано выше, тов. Мадыгулов, я считал своим долгом вновь повторить перед ним свое отрицательное отношение к вопросу фракционной работы в организации.

Второй раз я встретился с тов. Борамбаевым при следующих обстоятельствах: во второй половине октября из Семипалатинска я приезжал в Алма-Ату (прилетал на

самолете) по делам учебных заведений, входивших в геологоразведочный учебный комбинат и геологоразведочного института, директором которого я был. Пробыл в этот раз в Алма-Ате всего около 10 дней и собирался уже обратно уехать, как однажды утром, недалеко от квартиры моего племянника, у которого тогда я остановился, встречает меня тов. Борамбаев и заявляет, что они с тов. Абикеевым ищут меня, в частности, Абикеев приглашает меня к себе в гости. Мне было некогда, а потому я попросил товарищей зайти ко мне вечером в 5-6 часов и расстался с Борамбаевым.

Оказывается, в этот день вечером товарищи Абикеев и Борамбаев приходили ко мне на квартиру, просидев там до 8-9 часов вечера, не дождавшись меня, ушли, прося моего племянника передать мне, что они придут еще на другой день. В этот день я очень был занят и вернулся на квартиру только в 11 часов вечера.

На другой день утром зашел ко мне один незнакомый мне гражданин, который оказался впоследствии Бирмухамедовым, и от имени Абикеева просил подождать меня несколько времени ибо несмотря на выходной день, я собирался уходить по делам. Через час приблизительно явился ко мне тов. Абикеев и тот же товарищ, которого познакомил со мной тов. Абикеев, назвал его своим хорошим другом. Так как я поджидал их и торопился, то по приходе их, я стал собираться, и мы все вместе вышли из квартиры. Когда выходили на улицу, встретился еще Борамбаев и сказал, что-то в роде того, что он скоро придет за нами.

На улице эти товарищи опять стали приглашать меня на квартиру Абикеева в гости. Но я был вынужден поблагодарить их и отказаться, так как у меня на эти часы накануне были назначены деловые свидания, соглашаясь лишь только на предложение товарищей зайти в парк выпить немного пива, тем более это было мне по пути. Подробные мои показания об этой нашей встрече и содержание наших бесед имеются в деле. Здесь скажу лишь, что за исключением допущенной мною резко оппозиционной оценки внутрипартийного положения и хозяйственного состояния Казахстана, никаких контрреволюционных действий я товарищам не предлагал. Наоборот, когда тов. Абикеев и Бирмухамедов, угощавшие нас пивом особенно усердно, опять предлагали начать фракционную работу, я от этого пути отказался, предлагая товарищам просто выявлять настроение организации и мобилизовать партийно-общественное мнение на случай изменения руководства, в частности, если можно, то организовать подачу индивидуальных и групповых заявлений и жалоб в центр с освещением положения Казахстана. Когда мы стали расходиться как будто, нам опять попался навстречу тов. Борамбаев, и я ушел по своему делу, а на другой день я уехал к себе домой в Семипалатинск. Больше этих людей уже я не видел и никакой связи с ними до момента ареста не имел.

Вот и вся та группа людей, которых я знал из числа членов контрреволюционной организации, созданной мною, и вся моя деятельность, за которую я получил пять лет исправительно-трудового лагеря, заключается лишь в вышеуказанном.

Считаю здесь необходимым указать, что несмотря на неоднократные заявления следователя о том, что и Борамбаев будто доказывает также мою организаторскую роль и что он это подтвердит также на предстоящей очной ставке, все же и эта очная ставка почему-то не состоялась. Из числа всех четырех людей, кого я так или иначе знал в составе всей группы привлеченных по делу людей, очная ставка со мной проводилась только с Бирмухамедовым, которого я, как указано выше, видел во всей своей жизни всего только один раз благодаря какому-то явному стремлению с его стороны ко встрече со мной.

На очной ставке со мной этот Бирмухамедов к великому моему изумлению «порол чистейшую чепуху» и какие-то заученные слова, которые я не мог признать, несмотря на усиленную попытку тов. Борисова и Хворостяна, начальника Особого отдела ПП ОГПУ, заставить меня признаться в этом, ибо моя совесть коммуниста превыше всех, и ни партии, ни советской власти не нужно, чтобы я признавал какую-то небылицу. Что показания Бирмухамедова являются какой-то небылицей должно быть ясно из того, что другие не могли бы утверждать что-нибудь подобное на очной ставке, которая, видимо, поэтому и не состоялась. Странно также и то обстоятельство, что Борамбаев и Бирмухамедов, привлеченные вначале к ответственности, совершенно избегали всякого наказания впоследствии.

Между тем, как я уже узнал впоследствии от тов. Абикеева, эти люди, если уже признается существование контрреволюционной организации, не меньше должны быть виновны, чем другие осужденные по делу товарищи. Они же постоянно перед тов. Абикеевым ставили всякие вопросы в заостренной форме, оставаясь часто недовольными поведением и выводами последнего, и они же являлись инициаторами встречи их со мной в парке.

Техника и процесс следствия страдали большими нарушениями. Многие из привлеченных к ответственности людей были малограмотные по-русски, и поэтому формулировка отдельных моментов допроса делалась следователями по своему усмотрению. Отдельные товарищи могли бы сообщить факты больших нарушений, предписанных законом и положением норм.

Как вывод из всего процесса следствия, во время которого выдвигались против меня совершенно беспочвенные обвинения, не имевшие ничего общего с настоящим делом, и отпавшие впоследствии, я должен сообщить Вам, что наше дело оформлялось и разрабатывалось в известном направлении, исходившем от старого, осужденного ныне ЦК партии руководства, существовавшего с 1926 года.

Что же касается лично меня, то результат нашего дела является для меня формальным завершением систематических гонений и репрессий, которым я подвергался со стороны старого руководства в течение ряда лет часто без всяких оснований из-за моего отрицательного отношения к линии старого руководства, а именно: в течение последних 4-5 лет три раза исключался из партии и последовательно восстанавливался, или подвергался другим партийным взысканиям с теми или другими организационными выводами и прочее.

В дополнение ко всему вышесказанному прилагаю к сему копию нашего коллективного заявления на имя ЦК ВКП(б) от 11 сентября сего года.

В условиях заключения нами не могли быть поданы заявления и жалобы своевременно в соответствующие инстанции.

Вкратце такова моя автобиография:

Родился я в г. Семипалатинске в 1898 году. Родители мои были чернорабочими, в прошлом батраки. В 1916 году окончил Семипалатинское двухклассовое русско-казахское училище, работая одновременно вместе с братьями на кожевенном заводе, шерстомойках и других предприятиях г. Семипалатинска. В том же 1916 году поступил на телеграф практикантом - учеником, где в качестве телеграфиста проработал до мая 1918 года и был уволен со службы после свержения советской власти в Сибири как приверженец советской власти.

С августа 1918 года по ноябрь 1919 года учился в Семипалатинской мужской гимназии. С первых дней восстановления советской власти в Семипалатинске, после разгрома

колчаковщины в Сибири, с 1 декабря 1919 года работаю на разных ответственных постах, начиная с уездного вплоть до краевого и союзного масштаба. Тогда же поступил в партию, сначала сочувствующим, а с 1 февраля 1920 года действительным членом партии. Состоял последовательно в следующих основных должностях:

1) 1920-1921 гг. – член Семипалатинского губернского ревкома, член Президиума губисполкома, заведующий Губернским национальным отделом и заместитель председателя Губернского революционного трибунала и член ВЦИК;

2) 1921-1923 г. – заместитель председателя Уральского губернского исполкома и Уральского губпрокурора;

3) 1924-1925 гг. – Акмолинский губпрокурор;

4) 1925-1926 гг. – Председатель Сырдарьинского губисполкома;

5) 1927г. – управляющий Краевой конторой Казмяса (Союзмясо);

6) 1925-1927 г. – член ЦИК СССР;

7) 1920-1927 г. – член КазЦЦИК;

8) 1928-1929 гг. – старший инспектор Наркомата РКИ КазССР;

9) 1931 г. – член Правления Крайколхозсоюза;

10) 1932 г. – заместитель заведующего Бюро по стандартизации при Казгосплане;

11) 1929-1930 гг. – заместитель наркома связи Казахстана, член Совнаркома КазССР;

12) с 1932 г. по день ареста директор Казахстанского Геолого-Разведочного института – учебного комбината.

Кроме прямых основных своих работ, за 13-14 лет пребывания в партии проводил в разное время многочисленные политические и хозяйственные кампании, задания, мероприятия и отдельные персональные поручения партии и советских органов, как-то: продовольственная разверстка, борьба с бандитизмом, борьба с голодом, передел земельных угодий в Казахстане, кампании хлебозаготовок, мясазаготовок, хлебосеноуборок, посевные кампании, процесс Аненкова и т.д. С 1920 года по 1927 год состоял в различных партийных комитетах; всегда активно участвовал в партийном строительстве и до последнего момента, вообще, был одним из активных участников внутрипартийной жизни и истории развития Казахстанской партийной организации. Имею печатные труды на обоих языках (на русском и казахском) по вопросам литературы, по партийно-советским и хозяйственным вопросам; к моменту ареста состоял одним из ответственных переводчиков Ленина на казахский язык.

По линии практической работы я всегда имел известный эффект и успехи, что отмечено в ряде документов, за что имел всегда положительные отзывы. Руководя в течение 13-14 лет ответственными отраслями, я никогда не был замечен в бесхозяйственности и упущениях по работе.

В заключение я прошу Вас рассмотреть наше дело в порядке надзора, пересмотреть в сторону отмены или облегчения наложенного на меня ОГПУ наказания, которого я не заслуживаю.

Если возможно, для личных объяснений прошу меня вызвать в Москву.

Впредь до Вашего решения по моему делу, прошу Вас дать телеграфное распоряжение Сибирского лагеря воздержаться от этапирования меня в дальние лагеря.

Подпись Мустамбаев

12 октября 1933 года

Адрес: Новосибирск, Стройгородок Сиблага ОГПУ.

Архив ДКНБ РК по г. Алматы. Ф.6. Д.06785. (личное дело заключенного). Лл. 1-12.

Впервые опубликовано в: Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане (Сборник документальных материалов 20-50-х годов XX века). Сост.: М. Койгелдиев, В. Полулях, Ш. Тлеубаев. Алматы: «Алаш» баспасы». 2013. С. 211-223.

№2

Сопроводительное письмо Г. Прокофьева на имя И. Сталина по заявлению И. Мустамбаева

Совершенно секретно

СЕКРЕТАРЮ ЦК ВКП(б)

тов. СТАЛИНУ

Препровождая поступившее заявление от МУСТАМБАЕВА Идриса, осужденного постановлением Коллегии б. ОГПУ от 4/VII – 33 г., по ст. 58-2 и 11 на 5 лет ИТЛ.

МУСТАМБАЕВ – казак, бывший член ВКП(б) с 1920 г. (из партии два раза исключался за участие в националистической Садвокасовской группировке), служащий, перед арестом директор Геолого-разведочного института в гор. Семипалатинске.

Осужденный являлся вдохновителем японофильской к-р группировки, именовавшей себя «Тюркской Народной партией». Во время следствия признал себя виновным в распространении антисоветских националистических взглядов, попытке использовать молодых коммунистов – казаков для борьбы с краевым руководством и даче им указаний группировать оппозиционно настроенные элементы.

Заместитель Народного Комиссара
Внутренних Дел Союза ССР

(ПРОКОФЬЕВ)

22 сентября 1934 г.
№30569

РГАНИ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 202. Л. 206. Машинописный подлинник. Рукописная правка «От т. Прокофьева», простым карандашом. Прокофьев – автограф, простым карандашом. Дата «22» рукописью. №3059 – рукописью. Подчеркивания¹.

№3

Заявление И. Мустамбаева в ЦК ВКП(б) И. Сталину, Л. Кагановичу

В ЦЕНТРАЛЬНЫЙ КОМИТЕТ ВКП(б) т. СТАЛИНУ или
т. КАГАНОВИЧУ осужденного коллегией ОГПУ
по 58 2/11 ст. Уг. Кол. бывшего члена
ВКП(б) с 1920 г. Идриса МУСТАМБАЕВА

Заявление

17-го января прошлого 1933 года в Москве, во время командировки на совещание директоров ВТУЗов, я был арестован ОГПУ и через месяц после предварительного допроса в ОГПУ – последним я был отправлен в Алма-Ату, в распоряжение Казакстанского

Полпредства, по требованию коего я и был арестован. Одновременно со мной в Алма-Ате Полпредством было арестовано 17 человек членов партии и комсомольцев из казаков – учащихся и учащихся преимущественно из состава Каз. Пед. Вузы. Нам было предъявлено обвинение в тягчайшем государственном преступлении – в создании нами к-р организации, стремившейся к свержению Советской власти в Казакстане и отторжению последнего от СССР в виде самостоятельной буржуазно-демократической Республики. Впоследствии из числа всех первоначально привлеченных по делу людей решением коллегии ОГПУ от 4-го июля 33 года было осуждено по 58 2/11 ст. УК только 9 человек в концлагеря на сроки от 3-х до 5- лет, а остальные семь человек по 3 года.

По существу дела поясняю нижеследующее:

1) Из числа всех означенных 9-ти осужденных, признанных, каким-то образом, членами созданной мной организации, я знал только одного Абикеева, члена партии, с которым я познакомился еще в 1929 г. в гостях у одного нашего общего знакомого, моего сослуживца, кандидата партии и комсомольца. До ареста, за все время нашего знакомства, мы с ним встречались 7–8 раз в самых обычных для людей условиях. Во время этих товарищеских встреч тему наших бесед составляла – и не могла не составлять – практика строительства в Казакстане при старом его руководстве.

Извращения ленинской национальной политики, благодаря этому рост в организации великодержавного русского шовинизма, находившего свое идейное и практическое выражение в лице старого руководства, грубейшие искривления партийной линии в вопросах коллективизации, революционной законности, хлебо- и мясозаготовок, административный произвол и перегибы вообще в ауле и деревнях, непонимание и недоучет или даже грубое игнорирование всех особенностей и сложных социально-экономических условий края составляли все содержание старого, марксистко-ленинский безграмотного руководства во главе с Голощекиным и его «учениками». В результате этой антипартийной и антиленинской политики край и парторганизация беспрерывно переживали разные перебои, прорывы и тяжелые провалы на всех фронтах хозяйственно-экономического, культурно-идеологического и партийно-советского строительства, приведшего к таким печальным последствиям, как то: срыв оседания и коллективизации, продовольственные затруднения и почти повсеместная голодовка казахского населения, доходившая во многих районах до массовых случаев голодных смертей, на почве которых происходили различные политические осложнения и массовая откочевка казахского населения во все соседние области, края и даже в Китай, развал животноводства края, провал дела национально-культурного строительства, превращенного старым шовинистическим руководством в пустую дикламцию, вопиющие факты разложения партийных рядов и отдельных звеньев партийной организации, как следствие отсутствия всякой идейно-политической жизни и партийно-воспитательной работы в организации отсталой и находившейся к тому же под гнетом всяких зажимов и прижимов со стороны руководства и к другим тяжелым последствиям.

Вся общественно-партийная жизнь в организации, обезоруженной теоретически, замерла, и тем тяжелее было впечатление, производимое беспрерывными глупостями старого руководства и беспрерывной цепью прорывов, которые переживал край.

Наши беседы с Абикеевым при встречах отражали, конечно, общеполитическое и общехозяйственное положение края и, пожалуй, в этот период общего недовольства

в организации отражали настроение, почти общее для широкой партийной среды. Возможно, в момент крайнего возмущения происходившими безобразиями я допустил резкую оценку общеказахстанской действительности с антипартийной или антисоветской окраской. Но, само собой разумеется, никакой контрреволюционной организации в моем лице и в лице т. Абикеева не могло быть.

2) Другого осужденного – Мадыгулова – также члена партии, я в своей жизни встречал всего лишь однажды, когда тот по организации курсов Наркомснаба КССР приезжал в 1932 г. в г. Семипалатинск, где я тогда работал директором Казакстанского Геолого-Разведочного Института – Учкомбината, и когда он по товарищеской записке Абикеева же обратился ко мне за содействием по организации им курсов. Но никаких у меня с ним разговоров на антисоветскую тему не было, за исключением, возможно, каких-либо критических суждений на счет общего положения КССР.

3) Никого из остальных осужденных я не только никогда не знал, но ровно никакого о них представления не имел. Я до сих пор не могу представить, каким образом означенные люди могут считаться членами созданной мной организации или другой вообще какой-либо организации, когда они также и в свою очередь в большинстве своем не знали друг друга, и лишь отдельные из них находились в товарищеских личных отношениях, связанных с совместной учебой и работой в течение ряда лет. Во всяком случае я не признавал и не могу признать их членами своей организации, стремившейся к свержению Советской власти в КССР так же, как и себя, я не считаю членом какой-либо организации в составе этих людей.

4) Во всем нашем деле имеет какую-то странную и непонятную для нас роль два человека, обвинявшиеся вначале наравне с нами, как члены нашей организации, и привлеченные по делу вместе со всеми первоначально привлеченными лицами, – граждане Бирмухамедов и Сорамбаев, которые, однако, впоследствии избежали всякой ответственности. Между тем, без участия в деле этих лиц, – бывших основными фигурами, связывавшими между собой совершенно незнакомых людей и инициаторами различных, как будто бы случайных, встреч, – выпадают из дела и те, хотя бы формальные, признаки преступлений, по которым мы осуждены. Этих людей я встречал два раза, когда они вместе с Абикеевым посещали меня у себя дома, причем самой загадочной для меня встречей была последняя, когда в октябре 1932 г. я из Семипалатинска приезжал в Алма-Ату по делам учебных заведений, которые я возглавлял, и когда они вместе с Абикеевым после трехкратных посещений моей квартиры нашли меня и под предлогом угощения завели меня в парк, вследствие моего отказа идти к ним на квартиры в гости, т.к. я был занят. В общих разговорах с ними, возможно, я допустил резко-оппозиционные суждения, но осуждал их, казалось, фракционные стремления. Подробные объяснения момента этой встречи мною изложенных в своих показаниях по делу, я мог бы еще дополнить их, но, к сожалению, я не могу в пределах настоящего заявления останавливаться на всех конкретных моментах нашего дела. Как я узнал позднее от остальных осужденных во время совместного нашего заключения, эти же люди (Бирмухамедов и Сорамбаев) были инициаторами почти всех их встреч, и в большинстве случаев они же и возбуждали разговоры на всякие антипартийные и антисоветские темы. Во всяком случае, по всем данным дела, казалось бы, без участия в нем этих людей нет никакого основания осудить и остальных людей, связи и встречи коих без участия в них этих лиц будут совершенно

непонятны и не мотивированы. Разве чистосердечные их показания, при условии добросовестности их, – в той или другой степени могли только облегчить их наказание и в той или другой степени усилить таковое для остальных осужденных, обвинявшихся в столь тяжелых государственных преступлениях.

5) Лично я в течение ряда лет подвергался всяким взысканиям и гонениям (три раза исключался из партии и последовательно восстанавливался, подвергался всяким «оргвыводам» и проч.) за свое отрицательное мнение о политике старого руководства и за свое отрицательное мнение о политике старого руководства и за свое отрицательное мнение к отдельным представителям и к главному помпадуру его – Голощекину. Всеми доступными для меня способами я всячески вскрывал извращения партийной линии старого руководства, а порой прямые его преступления перед партией и в своей практической работе противодействовал безобразиям, идущим от руководства, или ж старался, насколько это было возможно, ослабить отрицательные последствия их, а также не в пример другим и имеющим мужество теперь критиковать ошибки старого руководства, т.е. свои собственные ошибки, я всегда в партийной среде открыто осуждал старое руководство. В результате для него я стал нетерпимым человеком.

Антипартийное комбинаторство и пустое политиканство вместо гибкого организованного начала и принципиально-партийного подхода в подборе и воспитании кадров составляли характернейшую черту старого руководства, культивировавшего варварские, чисто восточные и не допустимые в партии методы руководства вплоть до районов; глупое в бездарное подражание и копирование с фактов партийной жизни центра изменило живое партийное руководство в крае; самые нелепые выдумки и глупости выдавались за партийную линию и марксистско-ленинские положения, а люди, усомнившиеся в этом, подвергались всякой форме «проработки». Партийно-советская общественность Казакстана в течение ряда лет была отравлена разными антипартийными примерами «проработки» и травли наиболее способных и сознательных работников, не согласных с головоугодничеством старого руководства, в частности, вокруг меня и моей работы создавалась самая нездоровая общественно-партийная обстановка.

6) Если Вы поручите кому-либо непосредственно ознакомиться с нашим делом, то установите, несомненно, как оно грубо инспирировано по директиве старого руководства. Оно возникло и разрабатывалось в результате попытки этого руководства скрыть свои позорные провалы и в попытке его под шумихой раскрытия какого-то мифического националистического подполья, якобы срывающего все мероприятия Советской власти в Казакстане, отвести от себя грозившую ему ответственность со стороны высших партийных и правительственных органов за допущенные им безобразия и преступления. Дутые и дикие обвинения, рассчитанные на «фурор» и на обман общественного мнения трудовой массы, легли в основу нашего дела. Хотя своевременное вмешательство ЦК ВКП(б) и сорвало в целом преступный замысел старого руководства, но все же, однако, дело наше предстало к рассмотрению коллегии ОГПУ в достаточно извращённом виде, как вообще систематически в течение ряда лет извращалось действительное положение Казакстана старым руководством перед высшими партийными и правительственными органами. Я не могу здесь также останавливаться на отдельных извращённых моментах, могущих при правильной оценке представиться в ином свете, чем это сделано в процессе оформления дела и следствия, или же на моментах замалчивания отдельных фактов по делу, говоривших в пользу тех или других обвиняемых.

И казахстанские руководящие органы, в которых до сих пор еще остаются на руководящих постах представители старого руководства, ответственные за все допущенные в прошлом – безобразия, – не могут до сих пор решительно исправить ряд старых ошибок как общего характера, так и по линии революционной законности.

Я не отрицаю и свои ошибки. Подвергаясь постоянно всяким формам гонений и взысканий при старом руководстве большей частью за правильные выступления, предложения или практические действия по работе, озлобляясь против безобразнейших извращений ленинской национальной политики и искривлений партийной линии, выдаваемых к тому же в течение ряда лет за линию ЦК ВКП(б) – порой и ошибочно отождествляя практику старого руководства с общей партийной линией, в результате сам я скатился с партийного пути и допустил в отдельных случаях выводы и формулировки, способные стать знаменем антипартийной и антисоветской борьбы. Но за мной не только не было тех преступлений, в которых я обвиняюсь, но я не думал о чем-либо подобном, и до сих пор я не могу представить себе на основании каких данных или на основании каких формальных доводов меня осудили за такие преступления, в которых я не участвовал.

Прошу Вас пересмотреть мое дело и снять с меня необоснованное и незаслуженное обвинение.

В конце сентября прошлого 33 года я был отправлен для отбывания наказания в Сиблаг, где я пробыл до января сего 1934 года. Поскольку я уже был осужден, я хотел честно отбывать наложенное на меня наказание и, применяя к делу весь опыт своей огромной практической работы, старался быть полезным хотя бы в условиях лагеря, где тоже нужны работники. Но 2-го января с.г. из Сиблага я был вновь доставлен в Алма-Ату, в распоряжение Каз. Полпредства, где пять с половиной месяцев содержался опять в одиночных камерах, и за это время фактически допрашивался только один раз по делу Исмагулова – моего племянника. Наконец, после бесконечных беспредметных и общих требований о том, что необходимо мне «разоружиться» и «раскаяться» с условием возвращения мне свободы или даже возвращения в ряды партии, после всяких огульных обвинений, как и в прошлом году, 8-го июня с.г. Полпредством я был вновь отправлен в Сиблаг, поскольку я не мог раскаиваться в несуществующих за мной преступлениях. В настоящее время я нахожусь в Сиблаге НКВД.

По происхождению я из пролетарской рабочей семьи, мне теперь 37 лет; с 14-го февраля 1920 г. я член партии, со школьной скамьи (сочувствующим вступил в партию в декабре 1919 г.), начиная с 1919 г. я работал на разных ответственных участках: 1) член Губревкома и президиумов Губисполкомов КССР; 2) Зампредгубисполкома; 3) зампредгубревтрибунала; 4) Губпрокурор; 5) Предгубисполкома; 6) Член бюро губкомов ВКП(б) всех бывших губерний КССР за период 1920-1927 г.г.; 7) Член КазЦИКа первых пяти созывов за период 1917-1927 г.г.; 8) Член ВЦИКа в 1920 г.; 9) Член Союзного ЦИКа в 1925-1927 г.г.; 10) ряд краевых ответственных работ и 11) последняя работа – директор ВТУЗа. В разное время проводил различные кампании, задания, ответственные мероприятия и отдельные персональные поручения партии и советских органов, как связанные со своей основной работой, так и не связанные с ней. Имею печатные работы на обоих языках. За все время работы на ответственных участках я не был замечен в каких-либо упущениях, бесхозяйственности, злоупотреблениях, или в искривлениях и искажениях

линии партии и Советской власти на практической работе. На всех участках работы, на коих я был по выдвижению партии и Советской власти, я всегда имел практические достижения в работе, что в свое время отмечено в различных документах партийно-советских органов. В заключение считаю необходимым обратить Ваше внимание на следующие обстоятельства, имеющие отношение и к моему делу.

1) Недавно по линии ОГПУ КССР осужден на 5 лет и сослан в Дальне-Восточные лагеря и племянник мой – быв. кандидат партии, сын рабочего, окончивший рабфак и Советский ВУЗ, преподаватель Ветзооинститута – Н. Исмагулов. И в прошлом году он по моему делу также три месяца содержался под стражей в Полпредстве. 2) Родной мой брат Семибай Буршакпаев – рабочий Семипалатинского мясохладстроя по линии Восточно-Казакстанского Обл. отдела ОГПУ в прошлом году одновременно со мной также был осужден на 10 лет и сослан в Карлаг. Человек он – малограмотный по-казакски и совсем неграмотный по-русски; всю жизнь он был батраком и рабочим и честным своим трудом он кормил себя и свою семью. Лишь за последние годы своей жизни – по выдвижению советских органов он работал в 1927-1932 г.г. председателем колхоза и аулсовета и по этой работе в масштабе своего аула хорошо проводил мероприятия Советской власти, за что в свое время неоднократно отмечался и премировался Семипалатинскими районными организациями. У этого выдвигенца батрака, имеющего несчастье быть мне братом, могли быть, разве, какие-либо ошибки по работе. Иначе совершенно не представляю себе за какие контрреволюционные дела он мог быть осужден. Сознывая всю ответственность своих слов, я заявляю, насколько я могу знать своего родного брата, ни в чем он против Советской власти не был виновен, и никаких контрреволюционных преступлений у него не могло быть.

За это время часть наших семей и старший наш брат, находившийся на нашем иждивении, погибли, а также и остальные члены наших семей и ближайшие наши малолетние родственники находятся на пути полной гибели.

Прошу Вас также проверить дела племянника и брата, осужденных, главным образом, как мои родственники.

МУСТАМБАЕВ

Июля 26 дня 1934 г.

Мариинск, Сиблаг НКВД, Мариинское отделение

РГАНИ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 202. Л. 207-213. Рукописный подлинник. Мустамбаев – автограф, синей ручкой. Сохранена стилистика и орфография письма².

Обсуждение и заключение

Изучение эго-документов имеет научно-практический смысл, введение их в научный оборот восстанавливает фрейм семейной исторической памяти и транслирует социально-личную историю в коллективную память. С. Козлов, соглашаясь с тем, что эго-документы имеют статус личных документов, однако как пишет: «В ретроспективном эго-источнике сочетаются индивидуальное восприятие прошлого и коллективные представления, которые задают рамку понимания происходящего. Анализ этих текстов позволяет проследить механизмы взаимодействия личных воспоминаний и публичных

коллективных нарративов» (Козлов 2022: 9). В предложенном авторском анализе эго-документы И. Мустамбаева сочетают личное восприятие текущих повседневных явлений, как противостоящее политической риторике власти. Автобиография И. Мустамбаева может быть дополнена более широкими фрагментарными данными, учитывая диапазон его деятельности вероятнее всего в архивных фондах отложилась информация. Следуя предложению В. Шульца (Шульц 1996), пограничные линии эго-документов И. Мустамбаева могут быть расширены включением архивно-следственных материалов, начатых ОГПУ, продолженных ГУЛАГом, завершённых НКВД. Вполне можем предположить, что архивно-следственное дело И. Мустамбаева содержит интересные факты, неизвестные научной общественности. Однако само свидетельство автора требует критического анализа и оценки.

В завершение отметим, что исследование эго-документов не столь однозначно, на примере личных документов И. Мустамбаева следует понять представленные автобиографические данные и личное «Я», т.е. как мы должны соотноситься с личностью автора: И. Мустамбаев – субъект представленного текста или объект в повествовательном конструкте, представленный третьим лицом. Естественно, возникшая методологическая дилемма порождает дискуссию о субъективности, о дискурсивной природе источника и об авторстве. Авторские предложения о включении ведомственных документов ОГПУ – НКВД выстраивают пограничную линию между упомянутыми документами и определением их статуса, т.е. каков статус протоколов допроса И. Мустамбаева.

Итогом авторского исследования следует считать новые горизонты встраиваемых задач в имеющиеся опубликованные материалы, определение дальнейшей стратегии изучения личности, иллюстративно-содержательной биографии, оставившей заметный след в истории Казахской АССР / ССР.

Acknowledgments

I express my sincere gratitude to the anonymous reviewers for their valuable comments and suggestions, and to the editorial team for the professional support provided in the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Мақала авторының жұмысын дайындауда көрсеткен кәсіби қолдауы үшін редакцияға, сондай-ақ құнды ескертулері мен ұсыныстары үшін аноним рецензенттерге шын жүректен алғысымды білдіремін.

Благодарность

Выражаю благодарность анонимным рецензентам за ценные замечания и предложения, редакции за профессиональное сопровождение авторской статьи.

Примечания

1. Сопроводительное письмо Г. Прокофьева на имя И. Сталина по заявлению И. Мустамбаева. РГАНИ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 202. Л. 206.
2. Заявление И. Мустамбаева в ЦК ВКП(б) И. Сталину, Л. Кагановичу. РГАНИ. Ф. 3. Оп. 58. Д. 202. Л. 207-213.

Список литературы

- Jancke G. Persons, the 'Autobiographical Person' and Cultural Concepts of the Person: Early Modern Self-narratives from German-speaking Areas in a Transcultural Perspective. *The Medieval History Journal*. 2015. No.18(2), pp.346–377. <https://doi.org/10.1177/0971945815601307>
- Schulze W. „Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte?“ In: *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Berlin: Akademie Verlag. 1996. Pp. 11–30
- Алаш ақиықтары: Мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар [Мәтін]: алаш мұрасы. Т.5. Құраст. Т. Жұртбай. Алматы: Алаш, 2006. 288 б.
- Аманжолова Д. «...Совсем по- сталински...»: советская власть, ее посредники и этнополитическая элита в Казахской АССР в 1920-е годы. В: *История народов России в исследованиях и документах*. Москва: Институт Российской истории. 2014. С.5-50.
- Арутюнян Н. "Предоставить тексту просто быть...": методологические принципы исследования эго-документов в работах Н. Козловой. *Вестник РГГУ. Серия: Литературоведение. Языкознание. Культурология*. 2019. No.8-2, pp.176-196.
- Жанбосинова А. «Прошу снять с меня незаслуженное клеймо 58-й статьи»: эго-документы в истории политического террора в Казахстане. Семей: «Интеллект». 2020а. 580 с.
- Жанбосинова А. Память как травма: воспоминания жертв политических репрессий в фокусе эго-документов. В: *Этнография Алтая и сопредельных территорий: материалы 10-й междунар. науч. конф., посвящ. тридцатилетию Центра устной истории и этнографии Алтайского государственного педагогического университета* (Барнаул, 2–4 декабря 2020 г.). Вып. 10. Под ред. Т. Щегловой. Барнаул: АлтГПУ. 2020b. С.214-219
- Жанбосинова А., Жандыбаева С., Казбекова А. Эго-документы истории политического террора в Казахстане. *Вестник Санкт-Петербургского университета. История*. 2021. Т.65. Вып.3. С.797–809. <https://doi.org/10.21638/spbu02.2025.209>
- Зарецкий Ю. Свидетельства о себе: новые исследования голландских историков. В: *Социальная история. Ежегодник*. 2008. Отв. ред. Н. Пушкарёва. СПб.: Алетейя. 2008. С.329-340.
- Зарецкий Ю. История субъективности и история автобиографии: Важные обновления. *Неприкосновенный запас*. 2012. No.3(83), с.184-199.
- Зарецкий Ю. Эго-документы советского времени: термины, историография, методология. *Неприкосновенный запас*. 2021а. No.3(117), с.184-199.
- Зарецкий Ю. Эго-документы: Россия первой половины XX века в межисточниковых диалогах. В: *Эго-документы: Россия первой половины XX века в межисточниковых диалогах: [коллективная монография]*. Под ред. М. Литовской и Н. Суржиковой; Институт истории и археологии УрО РАН. Москва – Екатеринбург: Кабинетный ученый. 2021b. С.6-28.
- Козлов С. Эго-документы в структуре исторической памяти. *Библиосфера*. 2022. No.4, с.5-11. <https://doi.org/10.20913/1815-3186-2022-4-5-11>.
- Красный террор: из истории политических репрессий в Казахстане (Сборник документальных материалов 20-50-х годов XX века). Сост.: М. Койгелдиев, В. Полулях, Ш. Тлеубаев. Алматы: «Алаш» баспасы». 2013. 384 с.
- Суржикова Н. Эго-документы: интеллектуальная мода или осознанная необходимость? В: *История в эго документах: Исследования и источники*. Отв. ред. Н.В. Суржикова. Екатеринбург. 2014. С. 6–13.

Эго-документы: Россия первой половины XX века в межисточниковых диалогах: [коллективная монография]. Под ред. М. Литовской и Н. Суржиковой. Институт истории и археологии УрО РАН. Москва-Екатеринбург: Кабинетный ученый. 2021. 408 с.

References

- Jancke G. Persons, the 'Autobiographical Person' and Cultural Concepts of the Person: Early Modern Self-narratives from German-speaking Areas in a Transcultural Perspective. *The Medieval History Journal*. 2015. No.18(2), pp.346–377. <https://doi.org/10.1177/0971945815601307> (in English)
- Schulze W. "Ego-Dokumente: Annäherung an den Menschen in der Geschichte?" In: *Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte*. Berlin: Akademie Verlag. 1996. Pp.11–30. (in Deutsch)
- Алаш ақыықтары: Мақалалар, деректі құжаттар, аудармалар [Мәтін]: алаш мұрасы. Т.5. Zhurtbay T. (ed.). Almaty: Alash, 2006. 288 p. (in Kazakh)
- Amanzholova D. «...Sovsem po- stalinski...»: sovetskaya vlast, ee posredniki i etnopoliticheskaya elita v Kazakhskoi ASSR v 1920-e gody. In: *Istoriia narodov Rossii v issledovaniakh i dokumentakh. In History of the Peoples of Russia in Research and Documents*. Moscow: Institute of Russian History. 2014. Pp.5–50. (in Russian)
- Arutyunyan N. "Predostavit tekstu prosto byt...": metodologicheskie printsipy issledovaniia ego-dokumentov v rabotakh N. Kozlovoi. *RSUH Bulletin. Series: Literary Studies. Linguistics. Cultural Studies*. 2019. No.8–2, pp.176–196. (in Russian)
- Zhanbossinova A. «Proshu sniat s menia nezasluzhennoe kleimo 58-i stati»: ego-dokumenty v istorii politicheskogo terrora v Kazakhstane. Semey: Intellect. 2020a. 580 p. (in Russian)
- Zhanbossinova A. Pamiat kak trauma: vospominaniia zhertv politicheskikh repressii v fokuse ego-dokumentov. In: *Ethnography of Altai and Adjacent Regions: Proceedings of the 10th Int. Conf.* Barnaul: Altai State Pedagogical University. 2020b. Pp.214–219. (in Russian)
- Zhanbossinova A., Zhandybaeva S., Kazbekova A. Ego-dokumenty istorii politicheskogo terrora v Kazakhstane. *St. Petersburg University Bulletin. History*. 2021. Vol.65, is.3, pp.797–809. <https://doi.org/10.21638/spbu02.2025.209> (in Russian)
- Zaretsky Yu. Svidetelstva o sebe: novye issledovaniia gollandskikh istorikov. In: *Social History*. Yearbook, ed. N. Pushkareva. SPb.: Aleteya. 2008. Pp.329–340. (in Russian)
- Zaretsky Yu. Istoriia subiektivnosti i istoriia avtobiografii: Vazhnye obnoveniia. *An inviolable reserve* 2012. No.3(83), pp.184–199. (in Russian)
- Zaretsky Yu. Ego-dokumenty sovetskogo vremeni: terminy, istoriografiia, metodologiiia. *An inviolable reserve*. 2021a. No.3(117), pp.184–199. (in Russian)
- Zaretsky Yu. Ego-dokumenty: Rossiia pervoi poloviny KhKh veka v mezhistochnikovykh dialogakh. In: *Ego-Documents: Russia in the First Half of the 20th Century in Intertextual Dialogues* (Ed. M. Litovskaya & N. Surzhikova). Moscow–Yekaterinburg: Cabinet Scholar. 2021b. Pp.6–28. (in Russian)
- Kozlov S. Ego-dokumenty v strukture istoricheskoi pamiati. *Bibliosphere*. 2022. No 4, pp. 5–11. <https://doi.org/10.20913/1815-3186-2022-4-5-11> (in Russian)
- Koigeldiev M., Polulyakh V., Tleubaev Sh. (eds.). *Krasnyi terror: iz istorii politicheskikh repressii v Kazakhstane* (Sbornik dokumentalnykh materialov 20-50-kh godov KhKh veka). Almaty: Alash Publishing. 2013. 384 p. (in Russian)
- Surzhikova N. Ego-dokumenty: intellektualnaia moda ili osoznannaia neobkhodimost? In: *History in*

Ego-Documents: Research and Sources. ed. N. Surzhikova. Yekaterinburg. 2014. Pp.6–13. (in Russian)

Ego-dokumenty: Rossiia pervoi poloviny KhKh veka v mezhistokhnikovykh dialogakh: [kollektivnaia monografiia]. Litovskaya M., Surzhikova N. (eds.). Moscow–Yekaterinburg: Institute of History and Archaeology of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences. 2021. 408 p. (in Russian)

Information about authors

Khalil B. Maslov – PhD, Leading Researcher, Alash Research Institute, L.N. Gumilyov Eurasian National University, 11, Satpaev Str., 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>, khalil.maslov@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Халил Борисович Маслов – PhD, «Алаш» ғылыми-зерттеу институтының жетекші ғылыми қызметкері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>, khalil.maslov@mail.ru

Сведения об авторах

Халил Борисович Маслов – PhD, ведущий научный сотрудник НИИ «Алаш», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-2027-0078>, khalil.maslov@mail.ru

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 11.05.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрено рецензентами / Approved by reviewers: 05.07.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.08.2025.

Reconstructing the Biography of Noyon Ket-Buga of the Naiman Tribe

A. Porsin

Independent Researcher, Magnitogorsk, Russia

 porsinart@gmail.com

Abstract. This article examines the identity of Noyon Ket-Buga of the Naiman tribe and his affiliation with a specific Chinggisid ulus. The narrative concerning the death of Chinggis Khan's son Jochi, and the account of how Ket-Buga informed him of this event – preserved in Kazakh, Kyrgyz, and Nogai folklore – emerged during the Golden Horde period. The most complete and earliest version of this story is the Nogai one. It displays direct parallels with the version found in Mirza Ulugh Beg's *Ulus-i Arba-yi Chingizi*, which suggests that the author had access to a Golden Horde historical source. While this written source did not name the individual or his tribal affiliation, the consistent mention of Ket-Buga in all three folkloric versions, and his identification as a Naiman in the version most closely aligned with Ulugh Beg's account (the Nogai version), supports the conclusion that there once existed a variant of the narrative in the Golden Horde wherein a Naiman named Ket-Buga informed Chinggis Khan of his eldest son's death. Genealogies of the Naiman indeed mention a figure named Ket-Buga, identified as either the son or grandson of the legendary tribal founder, Naiman. Based on generational estimates in various genealogies, this individual likely lived during the Golden Horde period. The only Ket-Buga of the Naiman tribe documented in written sources is the famous general who died in battle against the Mamluks of Sultan Qutuz at Ain Jalut in 1260. A central problem in identifying this military commander with the Ket-Buga of folklore and Naiman genealogies is that, according to Persian historians, this commander served under Hülegü. Given the deep hostility between Hülegü (a son of Tolui) and the Jochids – which led to war in the early 1260s – it is difficult to reconcile Ket-Buga's association with Jochi, implied in the folklore, with his alleged loyalty to Hülegü. However, analysis of written sources reveals that the tradition of Ket-Buga as Hülegü's loyal general was shaped by Ilkhanid historiography. These historians aimed to obscure the fact that Hülegü's territories were initially intended to be a collective Chinggisid domain, with the Jochids enjoying a dominant role. Only through an alliance with Khubilai and the physical elimination of Jochid princes, their armies, and vassals during the winter of 1261–1262 did Hülegü secure full control over Iran, Iraq, and Anatolia, which thereafter became hereditary Ilkhanid territory. On the other hand, a report from the *History of Herat*, along with a number of indirect references, suggest that Ket-Buga was a noyon subordinate to the Jochids. Further supporting this interpretation is the fact that Noyon Baidar, who served under Ket-Buga's command, was killed during the anti-Jochid purges of the winter of 1261–1262.

Keywords: Ket-Buga; Naiman; Ain Jalut; Jochi; Jochids; Hülegü; Iran; folklore; ulus; Mirza Ulugh Beg

For citation: Porsin A. Reconstructing the Biography of Noyon Ket-Buga of the Naiman Tribe. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.152, no.3, pp.166-185. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-166-185>

Funding: The article has been prepared within the framework of the grant financing of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan Kazakhstan IRN AP23490261 "Historical biography of Nogai and his role in the history of Jochid statehood"

Реконструкция биографии нойона Кет-Буги из племени найман

А. Порсин

Независимый исследователь, Магнитогорск, Россия

Аннотация. В статье рассматривается вопрос о личности нойона Кет-Буги из племени найман и его подчиненности конкретному чингизидскому улусу. Сюжет о смерти сына Чингиз-хана Джучи и о том, как ему об этом сообщил Кет-Буга, сохранившийся в казахском, киргизском и ногайском фольклоре, сформировался в эпоху Золотой Орды. Наиболее полной и ранней является его ногайская версия. Она имеет прямые совпадения с текстом этого сюжета, отразившегося в «Улус-и арба-йи Чингизи» Мирзы Улугбека. Они объясняются тем, что в распоряжении автора находился какой-то золотоордынский исторический текст. В нём не были названы имя и племенная принадлежность нойона, сообщившего Чингиз-хану о смерти Джучи. Но упоминание Кет-Буги во всех трех вариантах этого фольклорного сюжета и то, что он назван найманом в самом близком к сообщению Мирзы Улугбека - ногайском, позволяет заключить, что в Золотой Орде существовал вариант этого текста, в котором Чингиз-хану о смерти его старшего сына сообщал Кет-Буга из племени найман. В генеалогиях найманов действительно фигурирует некий Кет-Буга, являвшийся либо сыном, либо внуком легендарного основателя коллектива - Наймана. Судя по количеству поколений, приведённых в разных генеалогиях, этот человек должен был жить в эпоху Золотой Орды. Единственным зафиксированным письменными источниками Кет-Бугой из племени найман был знаменитый полководец, погибший в битве с египетскими мамлюками султана Кутуза при Айн-Джалуте в 1260 году. Ключевой проблемой его соотнесения с Кет-Бугой фольклорного сюжета и найманских генеалогий всегда являлось то, что согласно иранским историкам, этот полководец подчинялся Хулагу. Учитывая крайнюю враждебность между этим сыном Толуя и Джучидами, которая в начале 60-х годов привела к войне, сложно допустить, что Кет-Буга, входивший в окружение Джучи, судя по содержанию фольклорного сюжета, и полководец, служивший Хулагу – это одно и тоже лицо. Но анализ письменных источников показывает, что традиция, согласно которой Кет-Буга был верным полководцем Хулагу, является результатом творчества историков Ильханата. Их основной задачей было сокрытие факта того, что изначально территории улуса Хулагу должны были стать коллективным чингизидским владением при сильном доминировании там Джучидов. Лишь благодаря союзу с Хубилаем и физическому уничтожению джучидских царевичей, их войск и вассалов зимой 1261-1262 года Хулагу получил полную власть над территориями Ирана, Ирака и Малой Азии, которая затем стала наследственной. С другой стороны, сообщение «Истории Герата» и ряд косвенных свидетельств говорят о том, что Кет-Буга был нойоном, подчинённым Джучидам. На это же указывает и факт того, что находившийся под его командованием нойон Байдар погиб в ходе антиджучидских репрессий зимы 1261-1262 года.

Ключевые слова: Кет-Буга; найман; Айн-Джалут; Джучи; Джучиды; Хулагу; Иран; фольклор; улус; Мирза Улугбек

Для цитирования: Порсин А. Реконструкция биографии нойона Кет-Буги из племени найман. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.152, no.3, с.166-185. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-166-185>

Финансирование. Статья подготовлена в рамках грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан ИРН АР23490261 «Историческая биография Ногай и его роль в истории государственности Джучидов»

Найман руынан шыққан нойон Кет-Бұғаның өмірбаянын қалпына келтіру

А. Порсин

Тәуелсіз зерттеуші, Магнитогорск, Ресей

Аңдатпа. Мақалада найман руынан шыққан нойон Кет-Бұғаның жеке тұлғасы мен оның нақты бір Шыңғыс әулетіне бағыныштылығы мәселесі қарастырылады. Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошының қайтыс болуы және бұл туралы оған Кет-Бұғаның хабарлауы жөніндегі сюжет қазақ, қырғыз және ноғай фольклорында сақталған және Алтын Орда дәуірінде қалыптасқан. Бұл аңыздың ең ертедегі әрі толық нұсқасы – ноғайлық нұсқа болып табылады. Ол Мирза Ұлықбектің «Ұлұс-и арба-йи Чингизи» шығармасындағы мәтінмен тікелей ұқсастықтарды көрсетеді. Бұл ұқсастықтар автордың қолында Алтын Орда кезеңіне тиесілі тарихи дереккөз болғанын білдіреді. Аталмыш деректе нойонның аты мен руы аталмаған. Алайда үш фольклорлық нұсқаның барлығында да Кет-Бұға есімі кездесетіні және ноғайлық – яғни Ұлықбек мәтініне ең жақын нұсқада оның найман екені атап өтілуі Алтын Ордада бұл оқиғаның бір нұсқасында Жошының өлімін Шыңғыс ханға найман руынан шыққан Кет-Бұғаның жеткізгенін болжауға мүмкіндік береді. Найман руының шежірелерінде Кет-Бұға есімді тұлға шынымен де кездеседі, ол шежіреде не Найманның ұлы, не немересі ретінде көрсетіледі. Әр түрлі шежірелердегі буын санын ескере отырып, бұл тұлға Алтын Орда дәуірінде өмір сүрген болуы керек. Жазба деректерде найман руынан шыққан Кет-Бұға ретінде жалғыз ғана тарихи тұлға белгілі – ол 1260 жылы Айн-Джалут шайқасында мәмлүктерден қаза тапқан әйгілі қолбасшы. Бұл қолбасшыны фольклорлық Кет-Бұғамен және найман шежірелеріндегі тұлғамен сәйкестендіру мәселесіндегі басты қиындық — ирандық тарихшылардың мәліметтері бойынша, ол Хулагуға бағынышты болған. Толұйдың бұл ұлы мен Жошы ұрпақтарының арасындағы өшпенділікті ескере отырып (олардың арасы 1260-жылдардың басында соғысқа дейін барған), фольклорда Жошының серігі ретінде көрінетін Кет-Бұға мен Хулагуға қызмет еткен қолбасшыны бір тұлға деп қарастыру қиын. Алайда жазба деректерді талдау Кет-Бұғаның Хулагудың сенімді қолбасшысы болғаны жөніндегі дәстүр – Ілханат тарихшыларының идеологиялық құралы екенін көрсетеді. Олардың басты мақсаты – Хулагу ұлұсының бастапқыда бүкіл Шыңғыс әулетіне ортақ аймақ болып, онда Жошы ұрпақтары үстемдік етуге тиіс болғаны туралы шындықты жасыру болды. Хулагу тек Хубилаймен одақтасып, 1261–1262 ж. қыста Жошы ұрпақтарының ханзадаларын, олардың әскерлері мен вассалдарын жойғаннан кейін ғана Иран, Ирак және Кіші Азиядағы билікті

мұрагерлікке айналдыра алды. Екінші жағынан, «Херат тарихы» мен басқа да жанама деректер Кет-Бұғаның Жошы ұрпақтарына бағынышты нойон болғанын көрсетеді. Бұл тұжырымды оның қоластында болған нойон Байдардың 1261–1262 ж. қыстағы антижошылық репрессиялар кезінде қаза тапқаны да дәлелдей түседі.

Түйін сөздер: Кет-Бұға; найман; Айн-Джалут; Жошы; Жошылар; Хулагу; Иран; фольклор; ұлыс; Мирза Ұлықбек

Introduction

In Kazakh, Kyrgyz, and Nogai folklore, a narrative has been preserved concerning the death of Jochi, the son of Chinggis Khan, and how his close associates were compelled to inform the ruler of this sorrowful news. According to the tale, Jochi died while hunting, killed by a kulan. Chinggis Khan's entourage did not know how to relay this tragic message to him. Eventually, Ket-Buga from the Naiman tribe took upon himself the task of informing the khan. He did so in the form of a poetic message, playing the dombra.

The question of the identity of this Ket-Buga from the Naiman tribe remains a matter of scholarly debate. In the genealogies of the Naimans, a certain Ket-Buga is indeed mentioned—he is described as either the son or the grandson of the legendary founder of the tribe, Naiman ([Marghulan](#) 1930: 330–331; [Dzhumagaliyev](#) 2024: 393). Judging by the number of generations listed in various genealogies, this individual would have lived during the era of the Golden Horde.

The only Ket-Buga from the Naiman tribe recorded in written historical sources lived in the 13th century. This refers to the renowned military commander who initiated the campaign against the Ismailis, participated in the capture of Baghdad in 1258, and perished in battle against the Egyptian Mamluks of Sultan Qutuz at Ain Jalut in 1260. There are two opposing viewpoints regarding his identification with the Ket-Buga from the folklore narrative about Jochi's death and from the genealogies of the Naiman tribe. Some scholars accept that they refer to the same individual ([Jochi Khan](#) 2020: 225–226). Others approach this identification with skepticism, believing them to be separate figures ([Sabitov](#), [Karatayev](#) 2024: 66). It should be noted that there are sound reasons for such doubts. In the texts of Juwayni, Rashid al-Din, and Hamdallah Mustawfi Qazvini, Ket-Buga, who fell at Ain Jalut, is clearly identified as a noyon subordinate to Hulagu, who dispatched him on the campaign to Syria. In the late 1250s to early 1260s, relations between the Jochids and the Iranian Toluids were characterized by extreme hostility, which, less than two years after Ket-Buga's death, culminated in a fierce war in the Caucasus between the two uluses. In light of this, it is indeed difficult to assume that Ket-Buga, who, judging by the content of the folkloric tale, belonged to Jochi's circle, and the commander who served Hulagu, were one and the same person.

Methods and Materials

Thus, the story of Jochi's death during a kulan hunt is widely distributed in the folklore of peoples whose ancestors were part of the Ulus of Jochi. It is recorded among the Kazakhs, Kyrgyz, and Nogais ([Jochi Khan](#) 2020: 249–253, 260–267, 268–271). The very fact of such a broad geographic spread of a single narrative suggests that it originated during the era of the

Golden Horde. This is also supported by the mention of the episode in the work of Utemish-Haji: "When Yudji Khan went to the vilayat of Desht-i Kipchak, he reached the well-known Ulugh-Tagh. One day, when he went hunting in the mountains, he encountered a herd of maral-kiyiks. He began to shoot arrows and pursue them but fell from his horse, broke his neck, and died" (Utemish-Haji 2017: 28).

Apparently, the most complete and earliest folkloric version of this narrative was recorded among the Nogais. B. Kebekova noted its direct connection with the text *Ulus-i arba-yi Chingizi*. The author rightly concluded that the often verbatim similarity between the folkloric narrative—especially its Nogai version – and the historical text gives reason to assume that the work had long existed in written form before it transitioned into oral tradition (Kebekova 1982: 159–164).

The resemblance is indeed striking. For example, in *Ulus-i arba-yi Chingizi*, the dialogue between Chinggis Khan and the noyon is rendered as follows:

The meaning of Jirchi's words was:

The surface of the sea is troubled – who will clear it, oh my padishah?

If the white poplar has fallen by the root – who will raise it, oh my padishah?

The great Sahib Qiran Chinggis Khan thus replied to Jirchi:

If the sea's surface is troubled,

My son Jochi is there – he will clear it!

If the white poplar has fallen by the root,

My son Jochi is there – he will raise it!

When Jirchi repeatedly recited his verse, tears flowed from his eyes. Seeing this, the great Sahib Qiran Chinggis Khan said:

Tears are falling from your eyes – can your heart be overfilled?

Your words burn the heart – has Jochi died?

At that time, there was an edict from the Sahib Qiran that whoever announced the death of Jochi Khan would be punished by the Sahib Qiran. Therefore, Jirchi replied to the great Sahib Qiran Chinggis Khan:

I have neither the strength nor the power to say it,

You yourself have spoken, oh my padishah!

Let your own command be upon you,

You have understood correctly, oh my padishah!

(Tulibayeva 2011: 85-86)

In the Nogai folkloric version recorded in 1968:

Ket-Buga entered the horde, never letting go of his dombra. Bowing to the khan and kneeling, he ran his fingers across the strings of the dombra, drawing sorrowful, mournful sounds. Then, looking at the khan with a questioning gaze, he said:

– The sea has grown murky from its source – who will clear it, oh khan?

The tree has fallen from its roots – who will raise it, oh khan?

Understanding the hint, the mighty khan replied:

– If the sea has grown murky from its source – my son Jochi will clear it!

If the tree has fallen from its roots – my son Jochi will raise it!

Ket-Buga began to play a mournful kui on the dombra. The conqueror of the world became absorbed in the sorrowful melody and, shedding tears, said:

– You have drawn tears from my eyes; my heart is filled with sorrow.

Your song torments the soul... Has Jochi died?..

Ket-Buga, without interrupting the kui, continued:

– It was not in my power to remain silent – you understood everything yourself, oh khan!

I did not utter a word, but you yourself reached the truth, oh khan!

(Jochi Khan 2020: 268–271)

Such a close resemblance between the folkloric version recorded in the second half of the 20th century and the medieval written source compels a closer examination of the content and origins of *Ulus-i arba-yi Chingizi*. Its author was Mirza Ulugh Beg (1394–1449), grandson of Amir Timur. In 1409, by order of his father Shahrukh, he became governor of Mawarannahr and Turkestan, which he ruled until his tragic death. Mirza Ulugh Beg's wife was Shakar-Bek, the daughter of Darwish, the thirty-fourth khan of the Golden Horde (Tulibayeva 2011: 79).

The accounts concerning Jochi found at the beginning of the fifth part of his historical work are entirely unique. They form a single information block composed of three narratives: (1) the circumstances of Jochi's birth; (2) the circumstances of Jochi's death; (3) Jochi's conquest of Desht-i Kipchak.

The story of Börte's abduction and Jochi's birth resembles the version found in Rashid al-Din's writings but also includes a number of significant differences (Porsin 2023: 180). The most important among them is the explicit indication of the duration of Börte's captivity—less than four months. Clearly, this clarification was necessary to prove the legitimacy of Jochi's lineage. This is confirmed by the author himself: "Because of this event, Jochi Khan was always reproached; Chagatai and Ögedei constantly slandered Jochi Khan to the great Sahib Qiran Chinggis Khan. Thus, this great lie found its way into the chronicles of Chagatai scholars. However, in the opinion of most just and truthful chroniclers..."

Mirza Ulugh Beg belonged to the Timurid dynasty, which had come to power in the *Ulus* of Chagatai. Therefore, the opposition between the "just and truthful chroniclers" and the "Chagatai scholars" is especially significant in this context.

Next follows the already mentioned narrative of Jochi's death, which occurred six months before the death of Chinggis Khan. It also casts the father-son relationship in a light favorable to the Jochids. First, the vast majority of current scholars believe that Chinggis Khan's eldest son died significantly earlier (Bartold 1900: 495–496; Qu Dafeng, Liu Jianyi 1998: 289–290; Uskenbay 2013: 66–67; Jackson 2017: 458; Porsin 2023: 355). This view is based on the account of Rashid al-Din, who states that by the autumn of 1225, Jochi was already deceased. Al-Qarshi also reports that Jochi died in 1225 (Rashid al-Din 1952b: 229; *The History of Kazakhstan in Persian Sources* 2005b: 119). Most importantly, Ulugh Beg's description of Chinggis Khan's reaction to the news of Jochi's death completely omits the well-known conflict between them during that period. Reports of Jochi's murder are found in the writings of Juzjani and al-Umari (Tabakat-i-Nasiri 1881: 1101; *The History of Kazakhstan in Arabic Sources* 2005a: 181). The true cause of Jochi's death remains unknown. However, even Rashid al-Din, while acknowledging that Chinggis Khan was deeply saddened by the news of his eldest son's death, notes that it effectively prevented an armed conflict between them (Rashid al-Din 1960: 78–79; Thackston 1998–1999: 259–360).

One of the unique messages of Mirza Ulugh Beg concerning Jochi is the account of the conquest of the Dasht-i Qipchaq by the eldest son of Chinggis Khan. According to the source, he "was given Khwarazm and the Dasht-i Qipchaq from the borders of Kayalyk to those places where the

[hooves] of the Tatar horses reached, including Aqsay Sakin, Jarrar, Bulgar, Alan, Bashgird, Urus, and Cherkes." Jochi subdued these peoples and began to rule there. However, after his death, the subjugated peoples rebelled. They had to be reconquered by Jochi's son Batu ([Tulibayeva](#) 2011: 79).

This account is fundamentally different from how the Toluid historiography describes Mongol military actions in the Dasht-i Qipchaq in 1222–1223. For example, The Secret History of the Mongols contains two versions of the conquest of the Dasht-i Qipchaq. According to the Yuan chao bi shi variant, the Qipchaqs and other western peoples were conquered by Sübe'etei, and Batu was later sent to assist him ([De Rachewiltz](#) 2004: 194, 201; [Kozin](#), 1940: 188–189, 192). In the Altan Tobchi version, the western peoples were also conquered by Sübe'etei, and Jochi was sent there by Chinggis Khan as a darughachi, that is, a governor, with a strict prohibition against continuing conquests. At the same time, Rus' and the Circassians, according to the source already subjugated by 1224, were subordinated to separate noyans by Chinggis Khan's order ([Lubsan](#) Danzan 1973: 228, 229–234; [Porsin](#) 2023: 135–175).

According to Rashid al-Din, Jochi was ordered by his father to launch a campaign to the west but refused to comply, which led to a conflict between them ([Rashid al-Din](#) 1960: 78–79; [Thackston](#), 1998–1999: 259–360). Here we will not go into the question of how the events actually unfolded. It is well known that for Mongol imperial historiography, the real or constructed fact of which of Chinggis Khan's four sons was chosen to conquer the western lands – and how he carried out this order – was of paramount importance ([Jackson](#) 2017: 57–69; [Atwood](#) 2017: 35–36; [Porsin](#) 2024: 234–235).

Obviously, both variants of The Secret History of the Mongols and Rashid al-Din's version undermined the legitimacy of the Jochid authority in the West. In contrast, Mirza Ulugh Beg presents a narrative favorable to Jochi's descendants. In this version, Chinggis Khan's order was given to and fulfilled by his eldest son. Only later did the western peoples rebel, and Batu, by the order of Ögedei, had to reclaim his father's domains.

Given Ulugh Beg's references to "just and truthful chroniclers," whose position was opposed to that of the Chagataid historical tradition, it can be concluded that he had access to some kind of Jochid historical work. It is quite possible that he gained access to it through his wife, who was a daughter of the khan of the Golden Horde. Unfortunately, Mirza Ulugh Beg fully incorporated into his narrative only three episodes from this work. Among them, only the most important and, from his point of view, unique one – the description of Chinggis Khan's reaction to the news of Jochi's death – remained intact. This narrative combines prose with extensive fragments of poetic text.

All three surviving episodes concern matters of utmost importance for the Jochids in the 13th century: the origin of Jochi, the circumstances of his death (more precisely, Chinggis Khan's attitude toward it), and the status of the western territories. Judging by their themes, this work resembled The Secret History of the Mongols ([Porsin](#) 2023: 191–194). It may have served as its Jochid counterpart. That texts similar to The Secret History existed not only among the Toluids is confirmed by the contents of The Golden Legend, a 17th-century Mongolian historical monument ([Istoriia v trudakh uchenykh-lam](#) 2005: 19–61). Its author was clearly familiar with the written tradition of The Secret History, as evidenced by textual similarities in certain episodes. At the same time, he used a different version of the text that shares some features with the one that has come down to us. In it, most of the unique stories focus on the affairs of the central ulus (Mongolia) and revolve around Chinggis Khan's brothers Belgütei and

Jochi-Qasar. This supports the hypothesis that multiple texts stylistically and thematically akin to *The Secret History* once existed. It is likely that each major branch of the ruling dynasty possessed such a text.

The existence of such a Jochid text clarifies the textual similarity between the folklore narrative and the account by Mirza Ulugh Beg. The latter does not mention the name or tribal affiliation of the person who informed Chinggis Khan of Jochi's death. He calls him "Ulugh Jirchi," meaning "Great Storyteller." However, first, the name "Ket-Buga" appears in all three variants of the folklore narrative – Kazakh, Kyrgyz, and Nogai. Second, the fact that he was a Naiman is stated in the version closest to Ulugh Beg's account and based on the Jochid written tradition—the Nogai version. These two facts allow us to conclude that in the Golden Horde, there existed a version of this text in which Chinggis Khan was informed of his eldest son's death by Ket-Buga of the Naiman tribe.

Results

The earliest mention of Ket-Buga in written sources close in time to the events is found in the "Yuan Shi": "In the spring of the first month [the emperor] proceeded to the region of Shi-hui. He sent Qi-tu-pu-hua (Ket-Buga) to attack the fortress of Chi-er-tu-ch'ie (Girdkuh) in Molay" ([Abramowski 1979: 20](#); [Khrapachevskiy 2009: 187](#)). This refers to the conquest of the Ismaili state in Iran.

At the 1251 kurultai, the khan of the Mongol Empire was elected as Möngke, the son of Tolui. He was brought to power by the Jochids and the Toluid factions. This was followed by large-scale repressions against their main rivals—the Ögedoids and Chagataids. A key issue at the kurultai, aside from electing Möngke, was the discussion of an invasion of Iran. For this reason, the participants remained in Mongolia until early 1252 ([Kostyukov 2005: 282-289](#); [Kostyukov 2009: 210-239](#)). The campaign was planned as a joint enterprise; however, the interests and representation of the Jochids clearly predominated. Its main objective was the destruction of the Ismaili state. Yet, after coming to power, Möngke decided to alter the terms of the agreement and attempted to deprive the Jochids of leadership. Therefore, in 1252 two armies were sent to Iran instead of one. The first force was subordinated to the Jochids and set out at the beginning of 1252, led by Ket-Buga. Only in the autumn of 1252 did Möngke make the final decision to send Hulagu to Iran. His appointment as commander and leadership of the army met opposition from the Jochids, who reasonably feared this would weaken their influence in Iran ([Jackson 2017: 57-69](#); [Kostyukov 2005: 282-289](#); [Kostyukov 2009: 210-239](#)).

The subordination of Ket-Buga's corps to the Jochids is confirmed by the sources. It is known that from the Ulus of Jochi in the conquest of Iran and Iraq participated the Shibanids, Buvalids, and Orduids. Apparently, they arrived there while Batu was still alive, that is, before the second half of 1255. There are grounds to believe that the troops of Balakan and Tatar arrived first, followed by the corps of Kuli. Rashid al-Din indicates that the latter moved through Khwarezm, Dehistan, and Mazandaran, while Balakan and Tatar passed through Derbent ([Rashid al-Din 1960: 80, 69](#); [Thackston 1998-1999: 350, 361](#)).

According to Juwayni, Balakan and Tatar "went ahead" of Hulagu. This report indicates that the Jochids arrived in Iran earlier than the Toluid army. These same two names are mentioned by Juwayni in describing Mongol actions at Alamut ([De Rachewiltz 2004: 443](#)). In 1255, before

Hulagu's army crossed the Amu Darya, a conflict arose between Shams ad-Din Muhammad Kart and the Jochid princes over tax payments from Herat. Only Balakan and Tatar were involved in this conflict as well ([History of Herat 2024: 106-114](#); [Jackson 2017: 67-68](#)). Kuli, the first of the princes mentioned by Rashid al-Din, appears only in 1256 when Hulagu's army was stationed near Hamadan ([Rashid al-Din 1960: 33](#)).

According to al-'Umari, the initial goal of Hulagu's army was the Ismailis. However, Hulagu convinced Möngke of the necessity to conquer the Baghdad Caliphate. When Berke learned of this, he reminded Batu that the Caliph was their ally. Batu agreed and forbade Hulagu from crossing the Amu Darya. For this reason, Hulagu did not launch an offensive with his large army for two years and only moved west after Batu's death ([History of Kazakhstan in Arabic Sources 2005: 182-183](#); [Lech 1968: 102](#)). It appears that it was the tumens of Balakan and Tatar that enabled Batu to hold back Hulagu's army's westward advance until his death at the end of 1255. According to Rashid al-Din, Ket-Buga of the Naiman tribe crossed the Amu Darya with his army in March 1253 and began military operations in Kuhistan ([Rashid al-Din 1946: 26](#); [Thackston 1998-1999: 481](#)). Obviously, Batu's prohibition did not apply to him.

Ket-Buga's subordination to the Jochids during this period is directly confirmed by the "History of Herat." On this basis, P. Jackson and V.P. Kostyukov concluded that he was a Jochid noyan. According to the source, the conflict between the Jochids and the malik of Herat, Shams ad-Din Muhammad Kart, occurred before Hulagu's army crossed the Amu Darya. The camps of Balakan and Tatar were located in Badghis, where Batu's governor Jijgai also resided. After Shams ad-Din Muhammad Kart refused to pay tribute to the khan of the Ulus of Jochi, the Jochid noyan Dubday was sent from Badghis to Herat, accompanied by Batu's envoy. By order of Balakan, Ket-Buga was to assist the Jochid representatives in this conflict ([History of Herat 2024: 33](#)).

In 1256, following the deaths of Batu and Sartaq, the position of the Jochids changed drastically. According to Jamal al-Qarshi, "the rule passed to the Khakans" ([History of Kazakhstan in Persian Sources 2005b: 120](#)). The throne of the Ulus of Jochi was taken by the minor Ulachchi, whose regent was Batu's senior wife, Borakchin. From this time until the death of Möngke, the Ulus of Jochi remained under his control ([Myskov 2003: 64-65](#); [Kostyukov 2007: 184-185](#); [Kostyukov 2008: 62](#); [Sabitov 2015: 52](#); [Porsin 2020: 264-267](#)).

Apparently, relations between Hulagu and the Jochid units in the region were quite tense. At the time of Hulagu's arrival in Iran, alongside the forces of Balakan and Tatar, there was also the army of Tama, originally dispatched by Ögedei under the command of Chormagan. His successor in the early 1240s, the noyan Baiju, remained subordinate to the Jochids throughout his military career, starting from the Mongol-Khwarazmian war ([Jackson 2017: 65-66](#); [Kostyukov 2009: 216](#); [Porsin 2020: 267-271](#); [Porsin 2023: 302-303](#)).

Almost immediately after Hulagu's army arrived, Baiju's corps moved from Transcaucasia to Rum. Baiju's forces were initially stationed in Transcaucasia. Sebastatsi notes that Hulagu "ordered all his troops, whose commander was Bajju, to withdraw from their position in Mugan so that he could take this place himself, and they withdrew and marched toward the land of Rum, while the sultan fled to Alaiyan" ([Galstyan 1962: 26-27](#)). Baiju's departure to Rum dealt a serious blow to the Golden Horde's position in the region, if only because it severed their connection through the Caucasus with the main Jochid domains ([Porsin 2020: 270-271](#)).

Of particular interest are the accusations Hulagu made against Baiju in 1257, according to

Rashid al-Din: "Churmagun-noyan has died. What have you done in his place in the land of Iran? What army have you defeated, what enemies have you subdued, other than frightening the Mongol troops with the splendor and grandeur of the caliph?" Baiju was forced to defend himself on his knees: "I am not guilty. What was within my power, I have fulfilled: from Ray to the borders of Rum and Syria, I have settled all matters except the case of Baghdad, because it is impossible to lead an army to those regions due to the numerous population, abundance of troops, weapons, equipment, and difficult roads that would lie ahead..." (Rashid al-Din 1946: 32-33; Thackston 1998-1999: 486-487). Essentially, Baiju was accused of sabotaging his duties regarding the conquest of the Caliphate. It is likely that he was acting as an agent of Jochid policy, which ran counter to the intentions of the Toluid faction. The fact that the Jochids regarded the caliph as their ally is further confirmed by the above-mentioned report of al-'Umari and by Juzjani's accounts of Berke's regular diplomatic contacts with the caliph. The Jochid prince received honorary robes from the caliph several times even during Batu's lifetime (Tabakat-i Nasiri 1881: 1285).

Rashid al-Din hints at a conflict between Hulagu and the Jochid princes, which surfaced during the siege of Baghdad in early February 1258. Mongol detachments had already occupied the fortress walls, but "on the side of Bazaar Sultan stood Bulga and Tutar and had not yet climbed the walls," for which Hulagu reproached them and demanded an acceleration of the assault (Rashid al-Din 1946: 42; Thackston 1998-1999: 496).

However, the sources apparently do not report any tension between Hulagu and Ket-Buga during this period. Together with the Ilkhan, Ket-Buga actively participated in the defeat of the Ismailis in 1256 and the siege of Baghdad in 1258. His status seems to have been quite high since Hulagu ordered the caliph and his sons to be housed in Ket-Buga's camp after the city's capture (Rashid al-Din 1946: 29-32, 36-44; Thackston 1998-1999: 497).

Then, in 1259, Hulagu's army invaded Syria, with Ket-Buga leading the vanguard. In the summer of 1260, Hulagu learned of the death of his brother Möngke. He decided to return to his primary eastern domains, leaving Ket-Buga in charge of the military command in Syria. After this, the famous Battle of Ain Jalut took place. The Mongol army under Ket-Buga's command was defeated, and he himself was killed. Subsequently, the Mamluks under Qutuz expelled the Mongols from Syria. Ket-Buga's family was taken captive (Rashid al-Din 1946: 48-54; Thackston 1998-1999: 502-506).

Rashid al-Din provides a vivid account of Ket-Buga's threats to Qutuz even in the face of death. However, R. Amitai noted that this narrative was largely fabricated by Rashid al-Din or his informants. Its content directly contradicts Ket-Buga's biography found in the work of al-Yunini — an early Mamluk-period historian, a contemporary of the events, and a person who personally saw Ket-Buga during his stay in Syria. According to this source, the Mongol noyan died in battle. Ket-Buga's body was identified by his son, who was captured by the Mamluks (Amitai 2007: 219-230; Amitai 2021: 229).

For the purposes of this study, it is important that Rashid al-Din portrays Ket-Buga as a commander loyal to Hulagu, whose death the Ilkhan grieved deeply. Ket-Buga's subordination to Hulagu subsequently became the official version for historians of the Ilkhanate. This is confirmed by the presence of his name in the list of Hulagu's noyans, which also includes Baiju, in the *Shu'ab-i Panjgāna*, and by Wassaf's reports (Khamidova 2018: 175; *Geschichte* Wassaf's 1856: 88-91).

Nevertheless, Rashid al-Din's account contains several details corroborated by other sources.

First, there is the embassy of Hulagu to Qutuz, after whose arrival the Mamluks decided to strike Ket-Buga's forces. According to the source, Hulagu effectively declared war on Egypt as he was leaving Syria ([Rashid al-Din](#) 1946: 48; [Thackston](#) 1998-1999: 504). This step can be regarded at least as imprudent, considering that most of the Mongol army was departing eastward with him. Nevertheless, Egyptian sources confirm the arrival of Hulagu's embassy to Qutuz. Their message contained references to Mongol doctrines of world domination, demands for immediate submission, and insulting remarks directed at Qutuz. According to al-Nuwayri, the embassy was sent by Ket-Buga ([Amitai](#) 1995: 36). This contradiction is resolved by Kazvini's report, which states that Hulagu ordered Ket-Buga to send the embassy to Egypt ([Zafar-Nāmah](#) 1983: 162). It is likely that the mission was joint.

Secondly, the clear unpreparedness of Ket-Buga's corps for a full-scale Mamluk invasion draws attention. He commanded a *tumen* consisting of 12,000 men. Under his command were also a small Armenian contingent and some local Syrian troops ([Amitai](#) 2021: 227). It is difficult to say whether Baidar's detachment, stationed in Gaza and the first to face the Mamluk assault, was part of Ket-Buga's *tumen*. The course of the Battle of Ain Jalut indicates that Ket-Buga's *tumen* was highly combat-effective. Nonetheless, the forces available to him were clearly insufficient even to hold Syria, let alone launch an invasion of Egypt. Thus, by leaving Ket-Buga behind with most of his army, Hulagu placed him in a very precarious position, and the hostile embassy sent to the Mamluks only exacerbated it.

Rashid al-Din explains Hulagu's return by stating that he received news of Mangu's death. However, P. Jackson noted a clear chronological inconsistency. Mangu died on August 11, 1259 ([Abramowski](#) 1979: 33; [Khrapachevskii](#) 2009: 202). According to Rashid al-Din, Hulagu learned of his death in the spring of 1260, since by June 6 he had already arrived in Ahlat ([Rashid al-Din](#) 1946: 49; [Thackston](#) 1998-1999: 503). It is unlikely that this news would have reached Hulagu only eight or nine months later, considering that Kublai, who was in southern China, learned of Mangu's death on September 19 ([Franke](#) 1948: 324; [Jackson](#) 2017: 72).

P. Jackson concluded that initially Hulagu had no hereditary rights to the conquered territories of Iran and Iraq. First, the Jochids who participated in the invasion numerically outnumbered other relatives. The Ugeduids were not represented at all. Among the Chagataids, only the prince Nekuder with his *tumen* took part. Hulagu was accompanied by his brother Subedei, who died en route. In contrast, on the Jochid side, three princes participated — Balakan, Tatar, and Kuli. Second, even the extremely loyal Rashid al-Din reported that although Mangu secretly wished to transfer these territories to his brother's possession, he publicly ordered him to return to Mongolia after the campaign. Third, according to al-Umari, Hulagu was initially only Mangu's representative and only after the campaign did he rebel and declare independence. Fourth, according to *Tarikh-i Ujaitu*, in 1312 Khan Uzbek claimed these territories belonged to the Jochids by Mangu's *yarlik* ([Jackson](#) 2017: 67). R. Amitai agreed with this viewpoint. The researcher suggested that Hulagu might have gone to Azerbaijan out of fear of escalating tensions with Berke after Mangu's death ([Amitai](#) 1995: 29).

Discussions

Subsequent events fully confirm this perspective. Moreover, they clarify Hulagu's real attitude toward Ket-Buga and his entourage. Baydar, who brought Ket-Buga news of the Mamluk advance, unlike his commander, managed to escape and return to Hulagu. It is unclear whether

he participated in the failed Mongol attempt to suppress the Aleppo emirs' uprising at the end of 1260. Egyptian sources name Baydar as the leader of a Mongol detachment of 6,000 men defeated near Homs. On the other hand, Rashid al-Din states that this corps was commanded by Elkay-noyan, probably identical with the active participant in the conquest of the Ismailis and the Baghdad Caliphate, Koke-Elkey ([Rashid al-Din](#) 1946: 54; [Thackston](#) 1998-1999: 507; [Amitai](#) 1995: 50–52).

In any case, Baydar died somewhat later. His death is described in detail by Hamdallah Mustawfi Kazvini, who completed his historical work *Zafar-nameh* in 1334–1335. According to the source, some time after the defeat at Ayn Jalut, Baydar's son Buruldai turned to Hulagu. His message was a denunciation of his own father, whom Buruldai accused of hostility toward Ket-Buga and the Mongol defeat. He offered to execute his father himself and, having received permission, beheaded Baydar. The source then reports that Hulagu ordered a kurultai to be convened at Ala-Tag, inviting leaders from all territories under his control. Bayju was at that time in Rum. Upon receiving the invitation, he became very worried. Summoning his relatives, Bayju announced that Hulagu intended to accuse him at the kurultai. Bayju's alleged guilt, he said, was that when Hulagu "led his army to war from Turan to this country," the Jochid noyan summoned the local rulers and called them to war: "We should not call him khagan in Iran, and everyone should raise an army against him. We will not allow him to enter this land but will gird our loins to fight him." Although Bayju explained his actions as a test of his subjects' loyalty to the Ilkhan, it was clear this excuse was unconvincing. Bayju took poison to spare his relatives from repression. Judging by Kazvini's vague indication, his sacrifice did not particularly help them ([Zafar-Nāmah](#) 1983: 162–173). Rashid al-Din confirms that Bayju's death was connected to accusations against him by Hulagu: "Bayju conquered Anatolia [Rum] and boasted and bragged that he, they say, conquered Anatolia! Hulagu-khan summoned him [to himself], accused him, and executed him" ([Rashid al-Din](#) 1952a: 195).

Importantly, the author chronologically links Baydar's execution and Bayju's death to the kurultai at Ala-Tag. It appears to be the winter kurultai of 1261–1262, at which the Jochid princes were killed and which effectively marked the beginning of the war between the Golden Horde and Hulagu's ulus. The most coherent account of the events comes from Caucasian sources. Kirakos Gandzaketsi reports that the war began due to Berke's and Hulagu's support for different claimants to the khan's throne. The Chagataid Alghu allied with Hulagu against Berke. Hulagu ordered the killing of "noble and famous rulers from the line of Batu and Berke: Gula, Balakhai, Tutkhar, Megan, son of Gula, Gata Khan, and many others along with their army." Only a few managed to escape and flee to Berke. Learning of what had happened, the ruler of the Golden Horde gathered an army to avenge the deaths of his relatives and subjects. Hulagu also assembled an army, dividing it into three parts. One, under his son Abagai, was sent to Khorasan to aid Alghu; another was left in the Darial Gorge (the Alan gates); and Hulagu himself led the army through Derbent, ravaging the Golden Horde's territory, reaching the Volga ([Kirakos Gandzaketsi](#) 1976: 236–237; [Bedrosian](#) 1986: 395; [Brosset](#) 1870: 193).

Another important source is the work of Grigor Aknerci. According to this source, seven "khan's sons" ravaged the conquered regions and recognized no authority above them. Hulagu sent a message to Mangu, stating that "the old cavalry" had been removed (the Bayju corps had been transferred to Rum) and that the territories to be conquered were already taken. At the same time, Hulagu noted the anarchy in governing the region. Mangu sent his yaghurchi, that

is judges, with orders to make Hulagu khan and “subject to yasak anyone who opposed him.” When the yaghurchi arrived, they convened a kurultai and invited the “khan’s sons.” Before the assembly, the Georgian king David arrived with an army. When the Chinggisids attending the meeting learned that Hulagu was to be elevated to the throne, their opinions diverged. The Chagataid Tekuder and a certain Bora-khan agreed, but Balakan, Tutar, Mingan, and Gatagan strongly opposed. When it became clear they could not be convinced, Balakan, Tutar, and Gatagan were executed by strangulation with a bowstring on the yaghurchi’s orders. Mingan, due to his youth, was spared and sent to exile on an island. Afterward, the yaghurchi ordered the Armenian and Georgian troops to attack the Jochid garrisons. Grand-scale repressions began. Only two leaders survived — Nuha-kuun and Aratamur. Having foreseen the attack, they took treasures and horses and fled through the Caucasus to the Jochid ulus. They convinced Berke to start a war against Hulagu and fought for ten years. After the internal opposition was crushed, the yaghurchi proclaimed Hulagu khan (Patkanov 1871: 30–33; Bedrosian 2003: 338–339).

The text contains one significant inaccuracy. The khan who issued the yarlik to Hulagu could not have been Mangu. The reference is undoubtedly to Kublai (Jackson 2017: 72; Kostyukov 2008: 64–65). Nonetheless, the text provides extremely valuable information about the events that took place.

First, the source places responsibility for the execution of the Jochid princes and destruction of their troops not on Hulagu but on the Great Khan, i.e., Kublai. It was his yaghurchi who ordered the executions of Balakan, Tutar, and Gatagan. They also commanded the Armenian, Georgian, and Mongol forces that exterminated the Jochid contingents.

Second, the source reports that Nuha-kuun and Aratamur fled through the Caucasus with twelve thousand horsemen. K. P. Patkanov suggested that Nuha-kuun was Prince Nogai, a future hero of the war with Iran. He linked Aratamur to Al-Timur of the Georgian Chronicle. The researcher noted that kuuns in this source corresponds to “khan’s sons” in Grigor Aknerci, i.e., Chinggisids (Patkanov 1871: 91–92). V. P. Kostyukov agreed with the possible identification of Nogai and Nuha-kuun (Kostyukov 2008: 71).

According to F. V. Cleaves, the Turkic anthroponym “Ar-Tamur” (Ardamur-Ardamir) is etymologized as “Ar” — “man,” and “damur-tamur” — “iron.” The anthroponym “Nuha-kuun” he read as “Nogai Koun” (Noqai Koun): “Noqai” — “dog,” and “Koun” — “son” (Cleaves 1949: 406, 225). Thus, Nuha-kuun is Prince Nogai. This is confirmed by the identity of the names and his role in the later conflict. According to the source, having received Berke’s support, he waged war against the Ilkhanate for ten years. It is well known that until the early 1270s, Nogai led the Jochid troops in the Caucasus and participated in battles in 1262–1263 and 1265.

According to the anonymous 14th-century Georgian Chronograph, the troops subordinate to the Jochids, “stationed in Greece,” learned of the execution of the Jochids and the seizure of their possessions. Their leader was Ala-Temur. They, “together with their households and belongings,” decided to break through into the Jochid Ulus via the Caucasus. Hulagu’s forces attempted to stop them but were defeated. After twelve clashes, Ala-Temur’s corps reached the Kura River. There, the Armenians subordinate to Hulagu tried to halt them but were also defeated. Ala-Temur’s corps crossed the Kura and retreated into the Jochid Ulus. Following this, Berke began preparations for war against Hulagu (Kartlis Tskhovreba 2008: 372–373).

Ala-Temur of the Chronograph and Aratamur of Grigor Aknerci are undoubtedly the same individual. The source does not classify him among the “children of the khans,” i.e., the Chinggisids. Presumably, Ar-Temur belonged to the tribal aristocracy of the Jochid Ulus. The

Chronograph's "Greece" refers to the Sultanate of Rum. The onset of the war between the Jochid and Hulagu uluses is dated to the winter of 1261–1262 ([Jackson](#) 2017: 72–73; [Kostyukov](#) 2009: 69; [Favero](#) 2018: 50). Based on Caucasian sources, the events can be reconstructed with reasonable accuracy. In the winter of 1261–1262, representatives of Kublai arrived in Iran bearing a yarlik granting all conquered territories as hereditary possession to Hulagu. A kurultai was convened upon their arrival, at which this decision was proclaimed. The outraged Jochid princes and noyans were killed, and their troops were either annihilated or fled. The only surviving Jochid who managed to return to the Golden Horde was Nogai. He was in Rum together with Ar-Temur. Most likely, Nogai represented Jochid interests there, substituting for his father Tatar, who had gone to the kurultai. Subsequently, Berke was compelled to declare war on Hulagu ([Porsin](#) 2020: 325–326).

It is important to consider that for Ilkhanate historiography, the question of how and under what circumstances Hulagu and his descendants inherited jointly conquered territories was very sensitive. The official narrative of these events developed in at least two stages.

The Egyptian author al-Mufaddal relays a report from Ala ad-Din ibn Abdallah al-Baghdadi. According to his own account, he was captured by the Mongols during the conquest of Baghdad and served them for some time before escaping. The source reports that Berke sent envoys—Balagiya and Tatarshe—to Hulagu demanding the Jochids' rightful share of the loot acquired during the campaign. The embassy initially harbored hostile intentions, as it included magicians tasked with killing Hulagu. The magician Yaksha, serving Hulagu, was bribed by the envoys. However, the plot was uncovered thanks to the Chinese sorceress Kamsha, whom Hulagu had assigned to oversee the envoys. Thereafter, the envoys and Yaksha were executed, sparking the war ([History of Kazakhstan in Arabic Sources](#) 2005a: 147–148). Scholars agree that these individuals correspond to Balakan and Tatar ([Jackson](#) 2017: 70; [Kostyukov](#) 2008: 67; [Sabitov](#) 2015: 54).

This version, which the informant acquired while serving the Mongols, likely originated in the 1260s. Several features stand out. First, only Balakan and Tatar are mentioned, which is natural since, according to Aknerci, Kuli died of illness before these events ([Patkanov](#) 1871: 24–27; [Bedrosian](#) 2003: 12). Second, it recognizes the Jochids' claims to a share of the spoils as the cause of the conflict. Third, by this time, the narrative about accusations of the princes' use of magical practices against Hulagu emerges. Fourth, it indirectly acknowledges the involvement of people from China in the purge, aligning with Aknerci's description of the kurultai.

At the beginning of the 14th century, Rashid al-Din's work reflected the second stage of this official narrative. The author provides two variants of the story concerning the death of the Jochids. According to the first, Tatar killed Balakan using sorcery. Hulagu sent him to the Golden Horde. After trial, Berke sent Tatar back to Hulagu, granting him authority to decide the criminal's fate. Tatar was executed, and afterward, Kuli died. The second variant differs in that Balakan, who attempted to kill Hulagu, was executed, and Tatar and Kuli died subsequently. As for the fate of the Jochid contingents, Rashid al-Din vaguely reports that most fled—some to Khorasan, then to Ghazni and Bamiyan, others through the Caucasus to the Jochid Ulus ([Rashid al-Din](#) 1946: 54; [Rashid al-Din](#) 1960: 81–82; [Thackston](#) 1998–1999: 362).

Comparing this version with Caucasian sources and the account of Ala ad-Din ibn Abdallah al-Baghdadi reveals that it bears no relation to reality. It is a propagandistic narrative intended to legitimize Hulagu's wholly unlawful actions by framing them as conforming to the Yassa of

Chinggis Khan.

P. Jackson noted that Rashid al-Din's description of the early war between Kublai and Arig-Buga is highly confusing and biased. He depicts Kublai as the legitimate ruler and Arig-Buga as a rebel. However, cross-referencing independent sources indicates that Arig-Buga was the lawful heir of Möngke, a fact Rashid al-Din sought to conceal. Even his own narrative shows that Arig-Buga was supported by Orghina Khatun, then head of the Chagatai ulus, and Berke as leader of the Jochid ulus and senior member of the ruling dynasty. Rashid al-Din's account of the fate of the Jochid princes in Iran is also contradictory and imprecise, significantly less informative than Grigor Aknerci's description. The researcher concluded that the killings of Balakan and Tatar, along with the destruction of Jochid troops in Iran, occurred in 1261–1262. At the same time, Berke's subordinate Bayju was executed. These events corresponded with Hulagu's final alignment with Kublai. Meanwhile, Alghu struck at Berke's positions in Central Asia. Hulagu's and Alghu's actions fully corresponded to Kublai's interests, who sought to weaken Berke as Arig-Buga's main supporter ([Rashid al-Din](#) 1960: 159–163; [Thackston](#) 1998–1999: 427–430; [Jackson](#) 2017: 68–75).

According to Kirakos Gandzaketsi, the actions of Hulagu and Alghu were coordinated ([Kirakos Gandzaketsi](#) 1976: 236–237; [Bedrosian](#) 1986: 395; [Brosset](#) 1870: 193). It appears that their cooperation was facilitated by the diplomatic activity of Kublai Khan. Rashid al-Din's account of Alghu's rebellion against Ariq Böke is quite detailed; however, its chronology is rather confused. According to the source, upon arriving in Transoxiana, Alghu's representatives killed all of Berke's subjects, and Chagatai troops invaded Khwarezm. Nevertheless, the text does not clarify whether these events occurred before or after Alghu received the patent (yarligh) from Kublai ([Rashid al-Din](#) 1960: 96–98, 159–163; [Thackston](#) 1998–1999: 376–377, 427–430). A more precise dating can be established based on the biography of Yelü Chucai in the Yuan shi. According to this source, by mid-1262 Alghu was already in open warfare with Ariq Böke and, in the latter half of 1262, retreated to Transoxiana as a subject of Kublai ([Bretschneider](#) 2018: 37–38). Vassaf reports that during the first confrontation between Berke and Hulagu, the Khan's representatives conducted a census in Bukhara, after which 5,000 townspeople, subjects of the Ulus of Jochi, were executed ([Geschichte Wassaf's](#) 1856: 94). Although the source does not name the Khan, it is clear that during this period such actions could only have been carried out by Alghu on behalf of Kublai.

According to Rashid al-Din, Hulagu and Alghu received patents (yarlighs) to govern their uluses simultaneously from Kublai: "At that time the Khan sent the following message to Hulagu Khan and Alghu: 'In the lands of turmoil—from the banks of the Jayhun to the gates of Misr—you, Hulagu, shall command and vigilantly guard the Mongol army and territories, defending the glorious name of our ancestors. From the Altai Mountains to the Jayhun, Alghu shall govern and oversee the ulus and tribes'" ([Rashid al-Din](#) 1960: 159–163; [Thackston](#) 1998–1999: 427–430). The biography of Yelü Chucai, which confirms that by mid-1262 Alghu recognized Kublai as Khan, along with the arrival of Kublai's envoys in Iran bearing the patent for Hulagu, corroborates this account.

Notably, events in Iran under Hulagu's control and in Transoxiana under Alghu's authority unfolded similarly. In both regions, supporters of Berke were eliminated, followed by direct warfare against the Ulus of Jochi. It seems that by 1262 Kublai had successfully forged a highly effective military alliance. He guaranteed Alghu and Hulagu their governing powers over their

uluses by issuing patents, simultaneously directing them against Berke, the principal ally of Ariq Böke (Porsin 2020: 335).

It can be concluded that the execution of Baidar, as well as the execution or suicide of Baiju, occurred amid the anti-Jochid repressions in Hulagu's ulus. The very fact of Baidar's elimination during this period indicates that Hulagu regarded him as a Jochid noyan, which aligns with the fact that he was subordinate to Ket-Buqa.

It is unlikely that Hulagu, when sending a message to Qutuz and departing Syria with his army, deliberately provoked the Mamluks to attack the Jochid forces in this region. Such a move would have been too risky. Rather, he likely aimed to restrict the mobility of a combat-capable and potentially dangerous unit. According to the Caucasian sources, the 12,000-strong corps of Aratmur and Nogai stationed in Rum was highly effective. The Jochid forces in Syria and Rum posed a serious threat to Hulagu. Thus, the actual outcome of the Battle of Ain Jalut for the Ilkhan was the strengthening of his position in the critical conflict over the territories of Iran and Iraq. Had such an experienced Jochid commander as Ket-Buqa been alive at the outbreak of the war, and had his tumen not been destroyed by the Mamluks, the situation in the Caucasus might have evolved quite differently.

Sources preserve limited information about Ket-Buqa's personality. According to Kirakos Gandzaketsi, he was a Christian (Kirakos Gandzaketsi 1976: 156; Bedrosian 1986: 324; Brosset 1870: 234). This is corroborated by al-Yunini, who further notes that Ket-Buqa did not discriminate against Christians, adhering to the norms of Chinggis Khan's Yassa. The author, who personally saw Ket-Buqa in Baalbek in 1260, describes him as follows: "He had a rare beard under his chin, braided like a rope because of its length. Sometimes he tucked its end into a ring on his ear, sometimes it hung on his chest, reaching down to his navel... He was an old man who had lived during the times of Chinggis Khan." The latter detail indirectly supports the hypothesis that he was identical to the noyan who reported Jochi's death to Chinggis Khan in 1225. Al-Yunini characterizes Ket-Buqa as an outstanding administrator and commander who enjoyed unquestioned authority among the Mongols. To confirm his military capabilities, he provides an interesting description of the capture of a Syrian fortress. Usually, Ket-Buqa employed the tactic of hashar, driving captured prisoners to storm the next fortification. However, one fortress proved too resilient. Ket-Buqa resorted to trickery: he informed the defenders that he knew the fortress was short of water and that the siege would continue. The townspeople replied that he was mistaken. Ket-Buqa wished to verify this, and the inhabitants, hoping the Mongols would depart, consented. A group of warriors was sent into the city with spears hollowed out and filled with poison. The warriors ostensibly tested the wells' depths while poisoning them. Soon, the fortress fell. At the same time, al-Yunini notes that Ket-Buqa was faithful to his word, and if he had given a written guarantee of safety, the recipient of the patent truly had certain protections (Amitai 2007: 224-227). It is noteworthy that such flattering characteristics were given to Ket-Buqa by a Syrian historian who was generally hostile to the Mongols.

Conclusion

It can be concluded that throughout his political career, Noyan Ket-Buqa of the Naiman tribe was subordinate to Jochi and his descendants. His status within the Mongol Empire was already significant in the 1220s, considering he became the protagonist of the account regarding how

Chinggis Khan learned of his eldest son's death. Ket-Buqa retained his position during Batu's reign. He led the first Jochid army sent to conquer the Ismailis in 1252. With the arrival of the tumens of Balakan and Tatar in Iran, Ket-Buqa was subordinate to them. The deaths of Batu and Sartaq, alongside Hulagu's army's arrival in Iran, significantly altered the position of Jochid units in the region. Sources do not preserve evidence of any conflict between Ket-Buqa and Hulagu. Moreover, in the official Hulaguid historiography, the Naiman noyan is depicted as a commander subordinate to the Ilkhan. However, the fact that his 12,000-strong corps was left in Syria to confront a vastly superior Mamluk army suggests that Hulagu did not particularly care about his fate. The death of Ket-Buqa's subordinate noyan Baidar during the anti-Jochid repressions of 1261–1262 indicates that his circle was perceived by the Ilkhan as hostile and oriented toward the Golden Horde. Overall, the key consequence of Ket-Buqa's death and the defeat of his corps at the Battle of Ain Jalut was the further weakening of the military capabilities of the Jochids in the region.

Acknowledgments

We express our gratitude to the editors and reviewers for their support and valuable input on this article.

References

- Abramowski W. Die chinesischen Annalen des Möngke: Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-shih. *Zentralasiatische Studien*. 1979. Vol.13, pp.8-71.
- Amitai-Preiss R. *Mongols and Mamluks: the Mamluk-Īlkhānīd War, 1260–1281*. Cambridge: Cambridge University Press. 1995. 272 p.
- Amitai R. An Arabic Biographical Notice of Kitbughā, the Mongol General Defeated at `Ayn Jālūt. *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*. 2007. Vol.33, pp.219-234.
- Amitai R. «Back to `Ayn Jālūt, Again». *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*. 2021. Vol.50, pp.225-254.
- Atwood C. *Jochi and the Early Western Campaigns*. How Mongolia Matters: War, Law, and Society. Leiden. Brill. 2017. Pp.35-56.
- Bartold V. *Turkestan in the era of the Mongol invasion*. Research. St. Petersburg: V. Kirshbaum Printing House. 1900. Part II. p.
- Bedrosian R. *Grigor Aknerts'i's. History of the Nation of Archers*. Long Branch. New Jersey. 2003. 22 p.
- Bedrosian R. *Kirakos Gandzakets'i's. History of the Armenians*. New York. 1986. 335 p.
- Bretshneyder E. *Asia and Europe in the Medieval Era: Comparative Studies of Sources on the Geography and History of Central and Western Asia in the 13th–17th Centuries*. [Afterword by I.V. Kuchumov]. M.A. Usmanov Center for the Study of the Golden Horde and Tatar Khanates, Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan; Regional Branch of the Russian Geographical Society in the Republic of Bashkortostan. St.Petersburg: Svoe Publ. House, 2018. 280 p.
- Brosset M. *Deux Historiens Armeniens Kiracos De Gantzac*. St.-Pétersbourg. 1870. 351 p.
- De Rachewiltz I. *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*. 2 vols. Leiden: Brill. 2004. 1479 p.
- Dzhumagaliyev D. *Genealogical Tables. Materials on Kyrgyz (Kazakh) Land Use*. Astana. 2024. 388 p.
- Favero M. How the Mamluk Sultan Addressed the Golden Horde's Khan. The Form of Letters and Rules for Their Compilation. *Golden Horde Review*. 2018. Vol.6, no.1, pp.41–84.

- Franke O. *Geschichte des Chinesischen Reiches*. Berlin: Walter de Gruyter & Co. 1948. Vol.4. 595 p.
- Galstyan A. *Armenian Sources on the Mongols: Extracts from 13th–14th. Century Manuscripts Translated from Classical Armenian, with introduction and commentary by A.G. Galstyan*. Moscow: Publ. House of Oriental Literature. 1962. 155 p.
- Cleaves F. The Mongolian Names and Terms in The History of The Nation of The Archers by Grigor of Akanc. *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 1949. Vol.12, no.3/4, pp. 400-443.
- History in the Works of Scholar Lamas*. Compiled and edited by A. Zheleznyakov, A. Tsendina. Moscow: KMK Scientific Publ. Association. 2005. 275 p.
- History of Herat*. Translated from Persian by Zh. Zhenis. Almaty. 2024. 567 p.
- History of Kazakhstan in Arabic Sources*. Vol.I. Almaty: Daik-Press. 2005a. 416 p.
- History of Kazakhstan in Persian Sources*. Vol.I. Almaty: Daik-Press. 2005b. 410 p.
- Jackson P. *The Mongols and the Islamic World: From Conquest to Conversion*. New Haven. Yale University Press. 2017. 614 p.
- Kartlis Tskhovreba: *Anonymous 14th-Century Chronicle Translated from Old Georgian by G.V. Tsulaya*. In History of Georgia, edited by L. Abuashvili. Tbilisi: Artanuji Publ. House. 2008. 152 p.
- Khamidova Ch. Rashid al-Din, Shu'ab-i Panjganah. 2. Mongols and Turks (4). *Golden Horde Review*. 2018. Vol.6, no.1, pp.168–180.
- Kebekova B. *Kyrgyz-Kazakh Folkloric Connections*. Frunze. 1982. 260 p.
- Kirakos of Gandzak. *History of Armenia*. Translated from Classical Armenian, with introduction and commentary by L.A. Khanlaryan. Moscow: Main Ed. Office of Oriental Literature. Nauka Publishing House. 1976. 357 p.
- Kozin S. *The Secret History: Mongolian Chronicle of 1240*. Vol.1. Moscow: Publ. House of the USSR Academy of Sciences. 1941. 611 p.
- Kostyukov V. "On Sartaq, or Where the Fate of Iran Was Decided." *Questions of History and Archaeology of Western Kazakhstan*. 2005. No.4, pp.279–282.
- Kostyukov V. "The Ulus of Jochi and the Syndrome of Federalism." *Questions of History and Archaeology of Western Kazakhstan*. 2007. No.1, pp.169–207.
- Kostyukov V. "The 'Iron Dogs of the Batuids': Shiban and His Descendants in the Wars of the 13th Century." *Questions of History and Archaeology of Western Kazakhstan*. 2008. No.3, pp. 43–98.
- Kostyukov V. "The Iranian Campaign of Hülegü: Prehistory." *Golden Horde Civilization*. 2009. Vol.2, pp.69–89.
- Lech K. *Das mongolische Weltreich. Al-'Umari's Darstellung der mongolischen Reiche in seinem Werk Masalik al-absar fi mamalik alamsar*. Asiatische Forschungen. Wiesbaden. Harrassowitz. 1968. 475 p.
- Lubsan Danzan. *Altan Tobchi. Translated from Mongolian, with commentary and appendices by N.P. Shastina*. Moscow: Nauka Publ. House, Main Editorial Office of Oriental Literature. 1973. Series: Monuments of Eastern Writing, Vol.10. 441 p.
- Margulan A. "The Naimans." In: *Kazakhs: Collection of Articles by the Anthropological Unit of the Kazakh Expedition of the USSR Academy of Sciences*. 1927. Leningrad. 1930. Pp.329–334.
- Myskov E. *Political History of the Golden Horde (1236–1313)*. Volgograd: Volgograd State University Press. 2003. 175 p.
- Patkanov K. *The History of the Mongols by Monk Magakii*. St. Petersburg. 1871. 106 p.
- Porsin A. *Berke: A Muslim on the Mongol Throne*. Nur-Sultan: Gylym Publ. House. 2020. 424 p.
- Porsin A. *Jochi: The Failed Heir*. Astana: International Scientific Complex "Astana". 2023. 392 p.
- Porsin A. "Political Censorship and Historical Propaganda in the Mongol States of the 13th – Early 14th

- Centuries: A Case Study of the Capture of Urgench.” *Stratum Plus*. 2024. No.5, pp.233–248.
- Qu Dafeng, Liu Jianyi. On Some Problems Concerning Jochi’s Lifetime. *Central Asiatic Journal*. 1998. Vol.42, no.2, pp.283-290.
- Rashid al-Din. *Compendium of Chronicles*. Vol.3. Moscow–Leningrad: Publ. House of the USSR Academy of Sciences. 1946. 316 p.
- Rashid al-Din. *Compendium of Chronicles*. Vol.1. Book.1. Moscow–Leningrad: Publ. House of the USSR Academy of Sciences. 1952a. 197 p.
- Rashid al-Din. *Compendium of Chronicles*. Vol.1. Book.2. Moscow–Leningrad: Publ. House of the USSR Academy of Sciences. 1952b. 281 p.
- Rashid al-Din. *Compendium of Chronicles*. Vol.2. Moscow–Leningrad: Publ. House of the USSR Academy of Sciences. 1960. 214 p.
- Sabitov Zh. Political History of the Ulus of Jochi in 1256–1263. *Golden Horde Review*. Kazan. 2015. No.2, pp.51–64.
- Sabitov Zh., Karataev A. On the Origin of the Kazakh Tribe Naiman. *Turkic Studies Journal*. 2024. Vol.6, no.1, pp.64–78.
- Tulibayeva Zh. “Ulus-i Arba-yi Chingizi” as a Source for the Study of the History of the Golden Horde. *Golden Horde Civilization*. Kazan. 2011. Vol.4, pp.79–100.
- Tabakat-i-Nasiri: A General History of the Muhammedan Dynasties of Asia, including Hindustan, from 194 [810 A.D.] to A.H. 658 [1260 A.D.] and the Irruption of the Infidel Mughals into Islam by Maulana, Minhaj-ud-Din, Abu-'Umar-i-'Usman Jawzani*. London: Gilbert and Rivington. 1881. Vol.2. 1296, XXVI, VI p.
- Thackston W. *Rashiduddin Fazlullah’s Jami’u’t-tawarikh, Compendium of Chronicles. A History of the Mongols*. Massachusetts: Harvard University. 1998–1999. 819 p.
- The Golden Horde in Historical Sources. Volume III: Chinese and Mongolian Sources Compiled and translated by R. Khrapachevsky*. Moscow: Center for the Study of Military and General History. 2009. 336 p.
- The History of Vaṣṣāf (Tārīkh-i Vaṣṣāf) By ‘Abd Allāh ibn Faḍl Allāh Vaṣṣāf al-Ḥaẓrat*. Translated and edited by Joseph von Hammer-Purgstall. Wien. Hofund Staatsdruckerei. 1856. 586 p.
- Zafar-Nāmah II-Khan. *Dynasty A thesis of submitted for Hamd Allah Mustaufi*. Iran. 1983. Vol.2, 426 p.
- Zhoshy Khan. A Collection of Historical Records, Archaeological Findings, and Folkloric-Musical Sources. International Turkic Academy. 2020. 424 p.
- Uskembai K. *Eastern Dasht-i Qipchaq in the 13th – early 15th centuries: Problems of the ethno-political history of the Ulus of Jochi*. Kazan: Fān. 2013. 288 p.
- Utemish-Haji. Kara Tavarikh. *Transcription by I. Mirgaleev, E. Saifetdinova, Z. Khafizova; Russian translation by I. Mirgaleev, E. Saifetdinova; general and scholarly editing by I. Mirgaleev*. Kazan: Sh. Marjani Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. 2017. 312 p.

Information about authors

Artem A. Porsin – Candidate of Historical Sciences, Independent Researcher, Magnitogorsk, Russia, <https://orcid.org/0009-0008-4517-5265>, porsinart@gmail.com

Автор туралы мәліметтер

Артём Александрович Порсин – тарих ғылымдарының кандидаты, тәуелсіз зерттеуші, Магнитогорск, Ресей, <https://orcid.org/0009-0008-4517-5265>, porsinart@gmail.com

Сведения об авторе

Артем Александрович Порсин – кандидат исторических наук, независимый исследователь, Магнитогорск, Россия, <https://orcid.org/0009-0008-4517-5265>, porsinart@gmail.com

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 23.05.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 26.06.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.08.2025.

Научная статья / Research Article

МРНТИ / IRSTI 03.20.00

<https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-186-207>

Formation of the Passport System in the Karaganda Region during the 1930s

Ye. Sailaubay^a✉, K. Alimgazinov^b ^a*L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan*^b*Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Kazakhstan*✉ alashorda100@mail.ru

Abstract. This study presents an institutional and socio-historical analysis of the formation of the Soviet passport system with particular focus on its implementation in the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic (KASSR), specifically in the Karaganda region, which held strategic importance in the USSR's plans for industrialization and labor mobilization. The introduction of a unified passport system in 1932 became part of a sweeping bureaucratic transformation of the Soviet state aimed at comprehensive demographic registration, filtration of migration flows, and population selection based on labor utility. Drawing on archival materials—including documents from GASKO, GAKO, RGASPI, and GARF—the research traces the normative evolution of the passport campaign and its local mechanisms of execution. Marked by rapid industrial growth, the establishment of camp infrastructure (Karlág), and influxes of special settlers and spontaneous migrants, the Karaganda region emerged as a site for experimental implementation of registration and control policies. Even prior to the official launch of passportization, schemes of registration, address bureaus, fees for residence permits, temporary identity documents, and sanctions against the “nonproductive element” were developed. The study illustrates how administrative acts and local council resolutions materialized into operative models of control: alphabetized registration, appointment of commandants, paid residence registration, and enforcement of penalties for non-compliance. Special attention is paid to the social stratification caused by the division between “passport holders” and the “passportless,” the latter effectively excluded from legal frameworks and deprived of access to employment, housing, and mobility. The work reveals the repressive capacity of the passport system: arbitrary arrests, denial of documents based on social status, delays in issuance, and citizen complaints to the prosecutor's office. Passportization appears not only as a tool of registration but also as a technological instrument of governance impacting identity, citizenship status, and social mobility. The analysis suggests that the passport system operated as a mechanism of political-administrative segregation: separating the population into “documented” and “undocumented,” with the latter losing access to housing, labor, and legal recognition. Repressive elements were accompanied by normative adjustments, including exceptional cases of passport issuance as a reward. In conclusion, the experience of the Karaganda region reflects the structural contradictions of Soviet passport policy, which blended modernization ambitions with exclusionary and disciplinary practices under conditions of authoritarian industrialization. Thus, passportization in the KASSR emerges as a phenomenon uniting the goals of modernization with instrumentalized mechanisms of exclusion. The study uncovers the administrative logic of total surveillance and local variations of implementation amid authoritarian industrial expansion.

Keywords: KASSR; Karaganda region; passportization; registration; segregation; socially alien element; identity document; seasonal migration; militia

For citation: Sailaubay Ye., Alimgazinov K. Formation of the Passport System in the Karaganda Region during the 1930s. *Gumilyov Journal of History*. 2025. T.152, no.3, pp.186-207. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-186-207>

Funding: This article was prepared as part of the implementation of the scientific project AP23485356, supported by a grant from the Committee of Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, under the title "Passporization in Kazakhstan, 1932–1940."

Формирование паспортной системы в Карагандинской области в 1930-е годы

Е. Сайлаубай^а, К. Алимгазинов^б

^аЕвразийский национальный университет им. Л. Гумилева, Астана, Казахстан

^бАрхив Президента Республики Казахстан, Алматы, Казахстан,

Аннотация. Настоящее исследование посвящено институциональному и социально-историческому анализу формирования паспортной системы СССР с акцентом на её реализацию в Казахской АССР, а именно в Карагандинской области, имевшей особое значение в планах стратегической индустриализации и трудовой мобилизации СССР. Введение единой паспортной системы в 1932 году стало частью широкомасштабной бюрократической трансформации советского государства, направленной на тотальный демографический учёт, фильтрацию миграционных потоков и селекцию населения по признаку трудовой полезности. На основе архивных материалов – в том числе документов из фондов ГАСКО, ГАКО, РГАСПИ и ГАРФ, исследование прослеживает нормативную эволюцию паспортной кампании и локальные механизмы её реализации. Карагандинский регион, отмеченный бурным промышленным ростом, формированием лагерной инфраструктуры (Карлаг), притоком спецпоселенцев и стихийных мигрантов, стал пространством экспериментального внедрения учетно-регистрационной политики. Ещё до официального старта паспортизации здесь формировались схемы учета, адресные столы, сборы за прописку, временные удостоверения личности и санкционные меры против "непроизводительного элемента". Исследование демонстрирует, как административные акты и решения местных советов трансформировались в действующие модели контроля: упорядоченная регистрация по алфавиту, назначение комендантов, платная прописка, установление санкций за нарушение регистрационных норм. Особое внимание уделено социальной стратификации, вызванной делением граждан на "паспортных" и "беспаспортных", где последние оказывались вне правового поля, теряя доступ к трудоустройству, жилью и передвижению. Работа выявляет репрессивный потенциал паспортной системы: произвольные аресты, отказ в документах по социальному признаку, растянутость сроков выдачи и жалобы граждан в прокуратуру. Паспортизация предстает не только как инструмент учёта, но и как технологический инструмент власти, воздействующий на идентичность, гражданский статус и социальную мобильность. Анализ показывает, что паспортная система выступала не только как технический институт учёта, но и как механизм политико-административной

сегрегации: население разделялось на «паспортных» и «беспаспортных», последние теряли доступ к жилью, труду и правовому признанию. Репрессивные аспекты сопровождались нормативными коррекциями, вплоть до исключительных случаев выдачи паспорта в качестве поощрения. В заключение подчеркивается, что опыт Карагандинской области отражает структурную противоречивость паспортной политики в СССР, сочетавшей модернизационные цели с механизмами исключения и дисциплинарного контроля над населением в условиях авторитарной индустриализации. Таким образом, паспортизация в Казахской АССР предстаёт как феномен, сочетающий модернизационные задачи и инструментальные практики исключения. Исследование раскрывает административную логику тотального учёта и контроля, а также локальные вариации реализации в условиях авторитарной индустриализации.

Ключевые слова: КАСР; Карагандинская область; паспортизация; учет; регистрация; сегрегация; социально-чуждый элемент; удостоверение, отходничество, милиция

Для цитирования: Сайлаубай Е., Алимгазинов К. Формирование паспортной системы в Карагандинской области в 1930-е годы. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Т.152, no.3, с.186-207. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-152-3-186-207>

Финансирование: Статья подготовлена в рамках реализации научного проекта AP23485356 по гранту Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан на тему «Паспортизация в Казахстане 1932-1940 гг.»

Қарағанды облысында паспорттық жүйенің қалыптасуы: 1930-жылдар

Е. Сайлаубай^а, Қ. Әлімғазинов^б

^аЛ.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан

^бҚазақстан Республикасы Президентінің Архиві, Алматы, Қазақстан

Андатпа. Бұл зерттеу КСРО-да паспорттық жүйенің қалыптасуын институционалдық және әлеуметтік-тарихитұрғыдаталдауға арналған. Ерекше назар паспорттау процесінің Қазақ Кеңестік Социалистік Республикасы аумағындағы, атап айтқанда, стратегиялық индустрияландыру мен еңбек мобилизациясы жоспарларында маңызды рөл атқарған Қарағанды облысындағы жүзеге асырылуына аударылды. 1932 жылы бірыңғай паспорттық жүйенің енгізілуі кең ауқымды бюрократиялық өзгерістің бір бөлігі болып, кеңес мемлекетін демографиялық тұрғыда толық есепке алу, миграциялық ағындарды сүзгіден өткізу және халықты еңбекке жарамдылық деңгейі бойынша іріктеуге бағытталған. Архивтік деректерге сүйенген бұл зерттеу – соның ішінде ГАСКО, ГАКО, РГАСПИ және ГАРФ қорларынан алынған құжаттар негізінде – паспорттық кампанияның нормативтік дамуын және оның жергілікті деңгейдегі жүзеге асырылу тетіктерін бақылайды. Қарағанды өңірі өнеркәсіптің жедел қарқынды дамуы, Карлаг лагері инфрақұрылымының қалыптасуы, арнайы қоныстанушылар мен стихиялық мигранттардың келуімен сипаттала отырып, тіркеу мен есепке алу саясатын эксперименталды түрде енгізу кеңістігіне айналды. Паспортизация ресми түрде басталғанға дейін бұл жерде мекенжайлық үстелдер, тіркеу үшін алымдар, уақытша жеке куәліктер және “өндірістік емес элементтерге” қатысты санкциялар

секілді бақылау схемалары қалыптаса бастады. Зерттеу әкімшілік актілер мен жергілікті кеңес шешімдерінің нақты бақылау моделіне айналу процесін көрсетеді: алфавиттік ретпен тіркеу жүргізу, коменданттар тағайындау, тіркеу үшін ақы алу, тіркеу нормаларын бұзғаны үшін жаза қолдану. Ерекше назар “паспортты” және “паспортсыз” азаматтардың әлеуметтік жіктелуіне аударылды, мұндағы соңғылары құқықтық алаңнан тыс қалып, еңбекке, тұрғын үйге және еркін қозғалысқа қол жеткізу мүмкіндігінен айырылды. Зерттеу паспорттық жүйенің репрессивтік әлеуетін ашады: әлеуметтік мәртебесі бойынша құжат беруден бас тарту, негізсіз қамауға алу, құжаттарды беру мерзімдерінің ұзақтығы және азаматтардың прокуратураға арыздануы. Паспортизация тек тіркеу құралы ғана емес, сонымен бірге сәйкестік, азаматтық мәртебе және әлеуметтік мобильділікке әсер ететін билік технологиясы ретінде қарастырылады. Талдау көрсеткендей, паспорттық жүйе тек техникалық институт емес, саяси-әкімшілік сегрегация тетігі ретінде де қызмет атқарды: халық “паспортты” және “паспортсыз” деп екіге бөлініп, соңғылары тұрғын үйге, еңбекке және құқықтық мойындауға қол жеткізе алмады. Репрессивті аспектілер нормативтік түзетулермен қатар жүрді, кей жағдайларда паспорттың ынталандыру құралы ретінде берілгені де тіркелген. Қорытындыда Қарағанды облысының тәжірибесі КСРО-дағы паспорттық саясаттың құрылымдық қайшылығын – модернизациялық мақсаттар мен халықты шеттетуге арналған бақылау механизмдерінің үйлесуін – айқындайды. Осылайша, ҚазКСР аумағындағы паспорттизация модернизациялық ұмтылыстар мен шектеу тәсілдерін біріктірген феномен ретінде көрінеді. Зерттеу тоталдық есепке алу мен бақылау логикасын, сондай-ақ авторитарлық индустрияландыру жағдайындағы жергілікті іске асыру вариацияларын ашады.

Түйін сөздер: ҚазКСР; Қарағанды облысы; паспорттизация; есепке алу; тіркеу; сегрегация; әлеуметтік бөгде элемент; куәлік; маусымдық еңбек; милиция

Введение

Советская паспортная система в условиях жесткого административного регулирования, стала ключевым инструментом контроля над населением. В Казахстане, где процессы урбанизации и индустриализации сопровождались масштабными, порой неконтролируемыми миграциями, паспорттизация приобрела особое значение. Несмотря на общность законодательной базы, реализация паспортной политики в Казахской АССР/ССР имела региональные особенности, обусловленные экономическими, демографическими и политическими факторами, в том числе социальными последствиями голода 30-х годов XX века на территории республики.

До 1932 года в СССР отсутствовала унифицированная система удостоверения личности. В условиях послереволюционной нестабильности использовались различные документы – трудовые книжки, справки местных органов власти, удостоверения личности, что создавало правовой хаос. Начиная с начала 1920-х годов и последующим отходом от НЭП, власть лихорадочно искала рычаги по контролю за населением страны. За короткое десятилетие 20-годов XX века наблюдались документационные трансформации, как, например, трудовые книжки, справки местных органов власти, удостоверения личности с 1 января 1924 года утратили правовую силу. Итоговым решением явилось постановление Политбюро ЦК ВКП(б) от 25 ноября 1932 г. по разгрузке городов, в первую очередь, Москвы, Ленинграда и т.д. Указанное постановление совместно с

принятыми нормативно-правовыми актами о введении паспортной системы, прописки и регламентированных ограничений в постановляющей части документооборота, запустило процесс региональной очередности формирования паспортной системы на территории СССР, в том числе Казахской АССР. Содержательная часть документального сопровождения введения паспортной системы – это результат длительных обсуждений различных проектных вариантов, подготовленных специально сформированной особой комиссией во главе с заместителем председателя ОГПУ В.А. Балицкого.

Настоящее исследование ставит целью проанализировать процесс внедрения паспортной системы на примере промышленного региона, игравшего немаловажную роль в Казахстанской пятилетке, как Карагандинская область. На основе архивных материалов рассматриваются механизмы паспортизации, ее влияние на социальную структуру и адаптационные стратегии населения. Авторское исследование на основе вводимых в научный оборот архивных источников раскрывает запущенный властью правовой режим контроля и ограничений миграционных потоков советских граждан, с одной стороны, обеспечение новостроящихся промышленных объектов рабочей силой, а с другой – разгрузка столицы и других крупных городов, имеющих стратегическое значение от «социально-опасного элемента».

Введение единого паспорта в 1932 году преследовало несколько целей:

1. Контроль миграции – ограничение стихийного перемещения населения, особенно из сельской местности в города;
2. Борьба с «социально чуждыми элементами» – исключение из городского пространства бывших кулаков, уголовников и других маргинализированных групп;
3. Учет трудовых ресурсов – закрепление рабочей силы в промышленных регионах, включая Казахстан.

Актуальность предложенной темы видится в том, что в Казахской АССР, где преобладало кочевое и полукочевое население, паспортизация столкнулась с рядом трудностей, связанных с идентификацией граждан и фиксацией места проживания. Казахстан, как регион с высокой долей сельского населения, стал зоной особого внимания при проведении паспортной реформы. Указанный факт объясняется следующим: на территории Казахской АССР / ССР располагались промышленные центры и режимные приграничные территории. Карагандинская область как один из главных индустриальных районов находилась на особом контроле. Именно здесь располагались крупные промышленные объекты (угольные шахты, металлургические предприятия), использовавшие спецконтингент Карлага, к коим относились заключенные, ссыльные.

Паспортизация в Казахстане проводилась при активном участии ОГПУ –НКВД, основным исполнителем реализации паспортной системы была Рабоче-крестьянская милиция (РКМ) и исполнительные органы на местах. Социальные последствия введения паспортной системы привели к массовым ограничениям, как осуждение «по паспортным основаниям». Паспортная система, с одной стороны, стала инструментарием формирования советской идентичности, а с другой – детерминировала персональную маргинализацию населения с широким перечнем ограничений, ввиду отсутствия паспорта.

Материалы и методы

Предложенное авторское исследование базируется на комплексном методологическом подходе, включающем критический анализ архивных материалов из различных хранилищ, как Государственный архив Алма-Атинской области (ГА АО), Государственный архив Карагандинской области (ГА КО), Государственный архив Северо-Казахстанской области (ГА СКО). Авторский коллектив провел системную работу в следующих направлениях по выявлению документов по вопросам истории паспортизации в Карагандинской области. Архивные фонды Петропавловска и Караганды сохранили материалы по формированию паспортной системы в регионе в фондах партийной и исполнительной власти, фонд 30 в ГА СКО и фонд 15, 28 в ГА КО, в архиве Алма-Атинской области документы отложились в 393 фонде. Частично были использованы документы из архивных фондов 17 РГАСПИ и 5446 ГАРФ. В структурно-системном плане их можно распределить на следующие группы:

- Нормативные акты и постановления ЦИК (1924-1936 гг.)
- Решения Совета народных комиссаров
- Материалы КП(б) Казахстана
- Документы ОГПУ-НКВД по вопросам паспортизации
- Отчетная статистика РКМ ОГПУ.

Перекрестная проверка выявленных данных из различных архивных источников позволила реконструировать процесс паспортизации в его институциональном и социальном измерениях в исследуемом регионе. Сочетание макро- и микроисторического подходов дало возможность проследить как общесоюзную политику, так и ее локальную реализацию в Карагандинской области.

Литературный обзор

Советская паспортная система представляет собой сложный социально-политический феномен, требующий междисциплинарного подхода. В рамках данного исследования авторы опирались на различные научные подходы, вскрывающие пласты вопросов истории паспортизации СССР, в частности, есть метода, раскрывающая репрессивно-контрольную модель паспортизации ([Торрей 2000](#), [Ширер 2004](#)); отметим социокультурный подход ([Байбурин 2017](#)), социальную историю повседневности, анализ паспорта как инструмента социальной сегрегации, конструирование «советской идентичности» ([Фицпатрик 2003, 2011](#)).

Основные исследовательские направления в рамках нашей проблемы фокусируются на институциональной системе формирования паспортного режима в фокусе анализа и характеристики нормативной базы, становления учетных механизмов, инструктивной документации ОГПУ – НКВД ([Хмельницкий 2018](#); [Чернолуцкая 2011, 2013](#); [Юнге 2009](#); [Тарасов 2005](#); [Малыгин 2012](#)).

Паспортизация была связана с органами внутренних дел, на начальном этапе Рабоче-крестьянской милицией, что обусловило первый интерес к этой проблеме со стороны сотрудников правоохранительных органов. Особый исследовательский интерес был сфокусирован на анализе паспортно-регистрационного и миграционного учета ([Арестов 2011](#); [Иванова 2009](#)).

Из региональных исследований можно отметить публикации по предложенной теме Н. Аблажей (Аблажей 2025), А. Жанбосиновой (Жанбосинова 2025), Н. Потаповой (Потапова 2025). В совместной авторской работе «Паспортизация в Казахстане в 1932–1940 гг.: историография, источники и алгоритм кампании» (Аблажей 2025) фокус исследования направлен на комплексный анализ паспортизационной кампании в Казахстане как части общесоюзного проекта. Несомненным плюсом указанной статьи является, с одной стороны, выявление архивных источников, как милицеейское делопроизводство, статистика, пресса, с другой стороны, реконструкция алгоритма кампании: от нормативных актов до практики выселений и ограничения прав населения. Научная значимость статьи в том, что установлено, что Казахская АССР / ССР была включена в паспортизацию как нережимная территория, а Алма-Ата приобрела статус режимного города. Впервые авторами предложена источниковедческая типология документов, применимых к изучению темы. В исследовании Н. Потаповой прослеживается связь между сезонной миграцией, индустриализацией и введением паспортной системы в СССР. Для Казахской АССР / ССР этот факт очень важен, учитывая роль и место республики в масштабных пятилетних планах СССР. Н. Потапова полагает, что паспортизация трансформировала спонтанную миграцию в организованную трудовую мобилизацию, а паспорт оказался регулятором фильтрации на право проживания в городе, которое предоставлялось только при наличии документов, подтверждающих «социально полезный труд» (Потапова 2025). Основной вывод автора, что паспортизация была не только репрессивной, но и экономически мотивированной. Локальный кейс внедрения паспортного режима в столице Казахской АССР рассмотрела А. Жанбосинова, показав паспортизацию как инструмент социальной фильтрации и административного контроля, акцентируя внимание на этапах внедрения паспортной системы в Алма-Ате; на категориях населения, подвергавшегося выселению или ограничению в правах; взаимодействии милиции, ОГПУ и местных властей. Впервые была реконструирована хронология и механизм паспортизации в конкретном городе; использованы архивные материалы, ранее не вводившиеся в научный оборот; показана связь паспортизации с урбанизацией и миграционным давлением (Жанбосинова 2025).

Анализ текущей историографии демонстрирует переход от изучения нормативной базы к анализу социальных практик, от общесоюзного уровня к региональным кейсам, от политической истории к антропологическим подходам.

Результаты

Карагандинская область: формирование промышленности и учетно-регистрационная политика местной власти

До формирования паспортной системы одним из официальных документов, введенных декретом СНК в 1918 году, явилась «Трудовая книжка», в которой воплотился революционный лозунг: «Кто не работает, тот не ест». «Столь символичное название удостоверяющего документа связало воедино личность гражданина, не имевшего постоянный источник профессиональной деятельности, и его обязанность трудиться, с ежемесячной отметкой о выполнении рабочего или общественного функционала. Вторым документом стало «Удостоверение личности», выдавшееся всем по личному

запросу.

Объективность повседневного советского бытия и упрочение советской государственной системы обусловили необходимость жесткого контроля за движением населения. Кардинальная экономическая встряска, как коллективизация, индустриализация и последующие социально-экономические последствия с ограничением и лишением гражданских прав сельского населения в 1930-е годы, спровоцировала значительный рост внутренних и внешних миграционных потоков. Гонимое сельское население пыталось спастись от голодной смерти в деревне/ауле и пристроиться в городах, промышленных центрах, на индустриальных стройках. Быстрый рост численности нищенствующих групп и их активность в Москве возмутила члена комиссии партийного контроля Е. Ярославского, написавшего письмо И. Сталину о засилии московских улиц «приезжающими нищенствовать» в Москву «единоличниками и колхозниками» (Генрих Ягода 1997). Предполагалось избавиться от «бывших людей», пролезших на предприятия и в учреждения, прикрывшихся маской «служащего» и «рабочего». Постановление ЦИК и СНК СССР от 27 декабря 1932 г. «Единая паспортная система» было направлено в первую очередь на учет городского населения, разгрузку городов от лиц, не связанных с производством и работой в учреждениях, а также очистку «этих населенных мест от укрывающихся кулацких, уголовных и иных антиобщественных элементов».

На ноябрьском заседании Политбюро от 25 ноября 1932 года было принято постановление «о разгрузке» т.е., по сути, очищения Москвы, Ленинграда и далее крупных городов от социально-вредного элемента, обозначенном в документе, как «лишний». 27 декабря 1932 г. публикуется «Положение ЦИК и СНК СССР о паспортах» за № 517, ставшее итогом длительных обсуждений различных вариантов проектов нормативно-правовой и регламентирующей документации формирования единой паспортной системы на территории СССР. Согласно постановляющей части, на всей территории СССР все граждане от 16 лет, постоянно проживающие в городах, рабочих поселках, работающие на транспорте, в совхозах и на новостройках, обязаны иметь паспорта.

Еще ранее, до положения о паспортизации страны, на заседании Карагандинского горсовета от 14 апреля 1932 г. рассматривался вопрос об уточнении численности граждан, проживающих на территории Карагандинского городского совета. На текущую дату в административно-территориальном в ведении горсовета находились Караганда, поселки на рудниках, селения Больше-Михайловка, Тихоновка, Зеленая Балка, Новогузенка и поселения спецпереселенцев¹. Учетно-регистрационному формату горсовета подлежали все граждане, проживающие в указанных населенных пунктах с регистрацией в домах по домово́й книге с отметкой о прописке, с установленными сроками прописки и выписки в течение трех дней. На органы местной милиции возлагалось заполнение адресных талонов по цене пять копеек за штуку. Помимо указанной стоимости, прописываемые платили прописочный сбор 25 копеек с документа – рабочие, служащие, учащиеся, пенсионеры и крестьяне; пять рублей с документа платили лица, облагаемые подоходным налогом, нетрудовой элемент, кулаки. Нарушение постановления грозило штрафом до 100 рублей². С целью улучшения качества учетно-регистрационной формы в июле 1932 года городской совет Караганды постановил с 1-го августа по 1 сентября произвести регистрацию населения города старше 16-ти летнего возраста, независимо от того, прописаны они ранее или не прописаны в адресном столе с последующей регистрацией в

дальнейшем прибывающих и убывающих. Караганда первой из всех городов в Казахской автономии начала учет и регистрацию населения³. Указанное решение было обусловлено вышеописанной ситуацией, т.е. значительным ростом миграционных потоков, имевших как целенаправленное спецпереселение, так и хаотичное движение населения в районы индустриального строительства. Местная власть среагировала на рост неконтролируемой миграции, естественным явлением которой стал рост уголовных преступлений. Внутренняя политическая установка Карагандинского руководства прозвучала в унисон с исполнительной властью о введении паспортной системы «В целях лучшего учета населения городов, рабочих поселков и новостроек и разгрузки этих населенных пунктов от лиц, не связанных с производством...»⁴.

Городской совет прописал регистрационный алгоритм, обозначив локацию адресного стола при Карагандинском Городском Управлении РК Милиции «(10-я линия, барак №6) с 10-и час. утра до 4-х дня и с 6-и до 9-и вечера ежедневно, кроме выходных дней, до 1-го сентября». В опубликованном постановлении указывалось, что «прибывающие на регистрацию должны иметь при себе следующие документы: удостоверение личности или воинский билет и удостоверение о работе, с указанием количества иждивенцев». В целях устранения очередей и сутолоки городской совет установил порядок регистрации и сроки явки граждан на регистрацию в алфавитном порядке, расписав даты и распределив их в алфавитной градации по пяти буквам как например:

а) граждане, коих фамилия начинается с букв: А, Б, В, Г, Д – с 1/VIII по 8/VIII – с.г.

б) Е, Ж, З, И, К с 8/VIII по 16/ VIII с.г.

в) Л, М, Н, О, П, Р – с 16/ по 22/VIII с.г.

г) С, Т, У, Ф, Х, Ч, Ц, Ш, Щ, Э, Ю, Я с 22/ VII по 1/IX – с.г.⁵. Ответственность за реализацию постановления и масштабную регистрацию возложили на городское управление РК милиции и комендантов домов.

Что же касается упомянутого перечня документов, в числе которых указано «удостоверение личности», внесем небольшое уточнение. 20 июня 1923 года ВЦИК и СНК СССР, приняли декрет «Об удостоверении личности». Удостоверение выдавалось по заявлению на основании указанных в декрете документов как справка домоуправления и актовая / метрическая выписка о рождении. Это был один из самых лояльных документов, имевший общую форму по всей территории РСФСР / СССР и его можно было получить, обменяв «вид на жительство» на удостоверение. До введения паспорта удостоверение выдавали сельсоветы (Закон 2008). Переход к плановой экономике социалистического строительства детерминировал строгий учет населения советской страны, введение учета прописки и выписки выявило массовые недочеты и нарушения, обнаруженные специальной проверкой ОГПУ / НКВД. На местах наблюдался недостаточный контроль проверки документов, точный учет населения Караганды и прилегающих поселений оставался вне контроля из-за несвоевременной выдачи временных удостоверений, заведения домовых книг. Очередное решение горсовета Караганды о назначении ответственных лиц за выдачу временных удостоверений и проверки с целью выявления незаконно проживающих лиц, не связанных с промышленным производством и не имеющих надлежащих документов, лишь подтверждал, что тотальный контроль за населением еще не запущен. Строгий учет

и регистрация в Карагандинской области были необходимы ввиду острого жилищного вопроса, именно с этой целью Карагандинский поселковый совет еще в 1931 году решил провести перерегистрацию всего населения в рамках своей территории⁶.

Предпринятая Карагандинским городским советом регистрационно-учетная политика стала лишь преддверием, а возможно, в какой-то степени дисциплинирующим явлением начала основ паспортизации города.

Проблема учета касалась многих крупных городов СССР, в том числе столицы Казахской АССР / СССР города Алма-Ата, а также промышленных городов, включенных в список первой и второй волны паспортизации. Социально-маргинализированная миграция сельского населения в Казахстане добиралась достроек первой пятилетки железнодорожными ветками, в том числе до Петропавловска и Караганды. В исследуемый нами период паспортизации Казахской автономии Карагандинская область занимала особо важное место в промышленных планах первой и последующих пятилеток. Целевые индикаторы индустриализации предполагали интенсивное строительство угольной промышленности в центральном Казахстане. Формирование в 1929 году треста «Казстройуголь» с последующей реорганизацией его в «Карагандауголь» с прямым подчинением ВСНХ СССР свидетельствовало о серьезном централизованном подходе к Карагандинскому региону. В административно-территориальном разрезе изучаемый нами регион состоял из 21 района и двух городов – Петропавловск и Караганда. Статус областного центра Карагандинской области Петропавловск получил 10 марта 1932 г. С последующей административно-территориальной реформой в 1936 году из Карагандинской области выделили Северо-Казахстанскую с центром в городе Петропавловск и Карагандинскую область с центром Караганда.

Численность населения двух городов в промежутке от 1932 по 1940-й год колебалась в разрезе от 90 до 200 тысяч человек, указанные средние показатели опираются на статданные, включенные в план паспортизации и документы, отложившиеся в 698 фонде Центрального государственного архива Республики Казахстан.

При общем выдающемся значении Караганды как третьей угольной базы СССР этот бассейн имел важное значение для снабжения коксующимися углями мощных домен Магнитогорского завода. СНК СССР в своём постановлении отмечал важность шахтного строительства, вместе с тем запоздание промышленного, а в особенности жилищного и культурно-бытового строительства, неорганизованность Карагандинского угольного треста привели к сбою запланированной программы. В неудовлетворительном состоянии находился и железнодорожный транспорт. В 1929 году в столице Казахской АССР была построена первая железнодорожная станция, а в 1930 году заработала железнодорожная ветка, связавшая Казахстан с Сибирью. В те же 1930-е годы Караганда построенными железнодорожными путями была связана с Балхашом и Акмолой.

Карагандинские новостроящиеся промышленные объекты, как в целом по всей стране, развивались столь быстрыми темпами, что квадратных метров жилья не хватало. Естественно, недостаток жилых помещений служил огромным препятствием к приёму на работу столь крайне необходимой рабочей силы и специалистов.

Для усиления в Караганду направлялись инженерно-технические квалифицированные кадры, предполагался запуск первого агрегата электростанции, запуск второго агрегата Нуринского водопровода, в контрольные цифры 1934 годы включили

постройку крупной обогатительной фабрики ремонтно-механического цементного завода, предусмотрено форсирование строительства районной электростанции на реке Нура. Также были запланированы масштабные работы по постройке плотины, железнодорожной ветки от Караганды до площади электростанции. Строительство Караганды было включено в разряд ударных строек СССР. Нехватка рабочих рук в Карагандинской области в 1930-е годы решалась за счет спецпоселенцев и формирования Карагандинского лагеря (Карлаг) в том числе.

На территории Петропавловска, как областного центра и прилегающих районов располагались следующие промышленные предприятия:

- Союзного значения: Мясокомбинат Наркомата Молмяспрома, Главмука Наркомата заготовок.

- Республиканского значения: Хлебокомбинат Наркомата Пищепром, Кожевенный завод Наркомат легкой промышленности, Пивоваренный завод Наркомата Пищепрома, Пимокатный завод Наркомат легкой промышленности, Типография Казполиграфтреста.

- Областного значения: Кирпичный завод Наркомат местпрома, Механический завод Наркомат местпрома, Мельницы Сельхозмука Наркомат пищепрома.

Среднемесячное число рабочих за первое полугодие 1933 года только по Петропавловску на указанных выше предприятиях демонстрировало высокую текучесть, что «...граничило с преступлением, при месячном среднем числе рабочих в 1051 человек, прибыло 898, убыло 1168, что означало обновление рабочих через каждые пять месяцев»⁷.

В условиях индустриального строительства в Карагандинской области наблюдались значительные миграционные потоки, обусловленные, с одной стороны, нехваткой рабочих рук, с другой стороны, формированием Карагандинской лагерной системы, что оказывало влияние на формирование паспортной системы области.

Формирование паспортной системы в Карагандинской области: нормативно-правовые регуляторы и реализация

Материалы, отложившиеся в фондах РГАСПИ и ГАРФ, детально раскрывают кропотливую работу членов комиссии под руководством В. Балицкого, изучившей опыт и формат паспортной системы Российской империи до 1917 года. В результате были приняты постановляющие документы: «О введении единой паспортной системы в городах Союза ССР», «О системе учета и регистрации населения Союза ССР», Инструкция СНК «Об учете и регистрации населения (прописке), регулировании въезда и выезда в гг. Москве, Ленинграде и Харькове» (*Вестник* 1997: 104.). Опубликованные нормативно-правовые документы обозначили государственную необходимость стандартизированной документальной формы по учету и регистрации населения, определив сроки и очередность ее запуска по отдельно взятому региону. Первыми паспортизации в течение 1933 года подлежали: Москва, Ленинград, Харьков, Киев, Одесса, Минск, Ростов-на-Дону, Владивосток. Вторая группа: Уральская, Иваново-Промышленная и Центрально-Черноземная области, Нижневолжский, Средневолжский, Дальневосточный, Горьковский и Северо-Кавказский края, Крымская и Башкирская АССР и ЗСФСР⁸. Согласно постановлению СНК СССР «Об очередности и сроках введения паспортной системы на территории СССР от 8 мая 1933 г.», КАССР была отнесена к третьей очереди вместе с

Узбекской, Туркменской и Таджикской ССР, Киргизской, Каракалпакской и Якутской АССР, где паспортизация должна была пройти с 1 октября до 31 декабря 1933 г.⁹ Паспортную систему в остальных частях Узбекской, Туркменской и Таджикской ССР, Казахской, Киргизской, Каракалпакской и Якутской АССР провести не позднее осени 1934 года.

Непосредственное руководство всей работой, связанной с организацией и проведением паспортной системы и пропиской паспортов, было возложено на Главное управление рабоче-крестьянской милиции при ОГПУ¹⁰.

На пятый месяц после декабрьского постановления 1932 года о введении единой союзной паспортной системы на секретариате Казкрайкома ВКП(б) 5 мая 1933 года на основании постановления СНК СССР от 20 марта 1933 г. за №518/93 принимается решение о паспортизации КАССР. Республиканские руководящие органы определили внутреннюю очередность, определив следующие города первой очереди паспортизации: Алма-Ата, Семипалатинск, Чимкент, Актюбинск, Уральск. В этот же список вошли пограничные города: Джаркент, Лепсинск и райцентры: Зайсан, Бахты. А также были включены города с промышленными предприятиями, будущие индустриальные гиганты, как Риддер со всеми входящими в него промыслами (Алтай полиметалл); Эмба-Нефть со всеми входящими в него промыслами в пределах Зап. Казахстанской области; Карсакпай со всеми входящими в него промыслами; Свинестрой и Актюбхимстрой и прилегающими к ним рабочими поселками и Караганда со всеми входящими в нее промыслами¹¹.

В Петропавловске с 10 октября по 1 декабря и в Караганде с прилегающими промыслами, согласно календарному плану в период с 20 октября по 1 декабря 1933 года, паспортизации подлежали 70 000 и 100 000 тысяч человек соответственно. Окончательный постановляющий документ «О введении паспортной системы и обязательной прописки паспортов на территории КАССР» были утверждены на заседании ЦИК и СНК КАССР 23 сентября 1933 года, где первая волна паспортизации начиналась 1 октября и завершалась 15 декабря 1933 года¹².

Принятое «Положение ЦИК и СНК СССР о паспортах № 517 от 27 декабря 1932 г. содержало пункты об обязательной прописке граждан в паспортизируемой территории. Аналогичная копия «Положение – Инструкция» о прописке была заверена СНК КАССР¹³. По мере совершенствования паспортной системы указанная форма регистрационного учета прописки и выписки подлежала жесткой регламентации, особенно в режимных территориях, имевших множественные ограничения. На основании республиканских постановляющих документов были приняты постановления в Петропавловске и Караганде

Постановления Президиума ЦИК и СНК Каз. АССР «Об организации адресных столов в городах и рабочих поселках КАССР» включило в список Караганду и рабочий поселок Джетыгара¹⁴. Адресно-паспортное бюро в Караганде было организовано в январе 1933 года. Начиная с 3 марта, адресно-паспортное бюро начало выдавать временные удостоверения. Согласно отчету гормилиции, с 1 января по 1 октября 1933 годы было выдано 6818 временных удостоверений. Прописка граждан началась с 18 апреля 1933 года, в итоге взято на учет от 16 лет и выше 4843 человека, до 16 лет 2435 человек, за несвоевременную прописку административным взысканиям подверглось 605 человек¹⁵. На основании доклада начальника милиции Карагандинской области о мероприятиях

по подготовке к паспортизации по двум городам Петропавловску и Караганде был утвержден порядок выдачи паспортов, а также отмечена слабая массово-разъяснительная работа на промышленных предприятиях и среди членов Союзов о значении проводимой паспортизации, также отсутствие освещения этого вопроса на страницах областных газет «Карагандинская коммуна» и «Ленин Туы»¹⁶.

Согласно документам, подготовка выдачи паспортов в Караганде началась 20 сентября 1933 г., в местной газете был опубликован план расположения паспортных пунктов, а для сотрудников, занимавшихся выдачей паспортов, были выданы списки лишенцев, административно высланных и ссыльных, спекулянтов, кулаков и опороченных по суду¹⁷. В указанных городах предполагалась выдача паспортов рабочим и служащим Каз. уголь и др. промышленных предприятий на самих предприятиях без отрыва рабочих от производства, выдавая паспорта как в дневное, так и в вечернее время. В Караганде действовало 8 паспортных пунктов при шахтоуправлениях, милиции, Большой Михайловке с прикреплением рабочих и служащих по предприятиям и управлениям, с временной регламентацией работы, указанием даты предоставления документов для оформления заявки на получение паспорта и даты выдачи паспорта в течение трех дней с момента подачи заявления. За каждым паспортным пунктом были распределены ответственные¹⁸.

В Петропавловске было сформировано восемь паспортных столов для прописки паспортов с 15 февраля по 15 марта 1934 года со следующим размещением:

1. Новостроящийся дом №1 Мясокомбината (угол Мурамцевской и Железнодорожной). Прописывает рабочих и служащих: Мясокомбината, механического завода, ФЗУ Мясокомбината и Мясопромтехникум, Кирпичного завода №1, Сырьевой базы Заготкож, Пригородных хозяйств Мясокомбината, ЦРК, Базы Аэродрома ОБВ и «Копай города».

2. Прописывает население станционного района и по улицам: Трудовой, Рабочей, Мурамцевской, Некрасовской, Гоголевской, Менделеевской и пересекающих их улицам.

3. При Скотоводтресте Ленинская №33. Прописывает население: Центрального района по улицам: Базарбаевская, Держжинского, Хлебниковская, Интернациональная, Октябрьская, Кзылтууская, Сибирская в пересекающих их улиц: Меновой район, бывшие заимки Ручкина, Акчурина, Дедова, МТФ райТПО и Дом отдыха «Пестрое».

4. При 1-м горотделении милиции, Пушкинская, №71. Прописывает население Слободского и части Центрального района по улицам: от Пушкинской до Базарбаевской по улицам: Безбожной, Карла Маркса, Бастандыкской, Сакко-Ванцетти.

5. При адресном столе Облуправления РК милиции по улице Коммунистической, №76. Прописывает население части Центрального района по улицам: Театральная, Революционная, Пушкинская, Советская, Коммунистическая, Почтамтская, Крестьянская до ул. Сакко-Ванцетти и Госмельница №211.

6. Улица Рабочий путь, №19. Прописывает население всего подгорного района, Хромового и Кожевенного заводов, Пригородные хозяйства Облуправления РК Милиции и ИТУ.

7. Новостроящийся дом жел.дор. по ул. Свердловская, №64. Прописывается население Рабочего поселка, Красного мира и рабочих и служащих, проживающих в полосе отчуждения¹⁹.

Судя по документам, это были хаотично отобранные помещения, многие из которых

требовали побелку помещений, в них отсутствовали рамы, мебель, телефонная связь, т.е. они практически не были готовы принять сотрудников паспортных столов²⁰. Статические данные по Петропавловску свидетельствуют, что темпы паспортизации в Петропавловске отставали от запланированных параметров. Наблюдался небольшой сдвиг от 50 паспортов в день до 120, но установленная планка 200 паспортов на 8 декабря 1933 г. по плану не выполнялась. На паспортных пунктах Петропавловска имелись залежи заготовленных, невыданных документов, как 700 паспортов в 4-м пункте, 300 паспортов в 3-м пункте. Одной из причин срыва плана выдачи стали перебои с топливом для паспортных пунктов и отсутствие средств на приобретение канцелярских принадлежностей²¹. Для ускорения выдачи паспортов для технической работы в Петропавловске мобилизовали 19 человек на время проведения прописки паспортов, для этого был сформирован персональный список – разверстка мобилизуемых из учреждений и предприятий²². Паспортная система в документах приобрела «политическое лицо», красной нитью во всех циркулярах региона звучали фразы «по-большевистски и в срок провести паспортизацию», давались указания о привлечении общественности в деле помощи паспортным пунктам в выявлении «классово чуждых элементов», организовать «решительную борьбу с элементами, срывающими паспортизацию».

Реализация паспортной системы на местах столкнулась со множеством проблем, как отсутствие помещений для паспортных пунктов, неотработанность списка лиц, имеющих ограничения в получении паспорта, слабое материально-техническое сопровождение паспортизации. Областная и городская власть практически с началом паспортной волны в регионе решали задачи по мере их проблематизации, как, например, озадачивая директоров Горсвязи и ПЭС обеспечить электричеством и телефонной связью паспортные пункты²³. На проведение подготовительных работ по паспортизации в Петропавловске было выделено 1500 рублей²⁵, сумму финансирования паспортизации в Караганде обнаружить не удалось.

По мере формирования паспортной системы совершенствовался документооборот по учету и контролю, в частности, все руководители предприятий, учреждений, хозяйственных, общественных и других организаций Петропавловска и его пригородной зоны с 1-го января 1934 г. требовали от рабочих и служащих, работающих на данном предприятии, учреждении и других организациях, а также от вновь поступающих, паспортные документы /паспорта или временные удостоверения с проставленной отметкой о приеме и увольнении на основании постановления Совнаркома Каз. АССР от 25 декабря 1933 г. Был разработан специальный образец штампа:

Таблица №1. Текст и формат штампов о приеме и увольнении со службы
Table No2. The text and format of the stamps on admission and dismissal from service

Наименование предпр., учреждения принят “__”____193__г. подпись ответ. лица М.П.	Наименование предпр., учреждения уволен “__”____193__г. подпись ответ. лица М.П.
---	---

В июле 1934 г. всем начальникам РУМ КАССР было направлено письмо о проведении

паспортизации в районах с предложением алгоритма выдачи паспортов и прописки с районного центра по завершению с переходом на отдельные участки района²⁵. При проведении паспортизации казахского населения в сельских районах РУМ сталкивался с полным отсутствием документов. Для решения подобных ситуаций в инструктивном письме для паспортных столов предлагалось для установления места и года рождения запрашивать справки из ЗАГС или сельаулсоветов, при этом не требовать от казахов метрических записей. В случае отсутствия вышеуказанных документов у коммунистов, комсомольцев-казахов запросить справки по учетным делам, у рабочих и колхозников-казахов запрашивать справки из личных дел, в отдельных случаях разрешалось допускать исключения при выдаче паспортов казахам согласно пункту 9 Инструкции о выдаче паспортов²⁶.

Карагандинский исполнительный комитет, подводя итоги паспортизации второй очереди, сообщил, что по Карагандинскому угольному бассейну паспортизация в основном закончена. На 10 июня 1935 г. завершена прописка 26233 человек, в том числе мужчин 12957, женщин 10514, детей 16-летнего возраста 2762, до 10 летнего возраста 8650. Всего на указанную дату паспортизировано 26847 человек.

Обсуждение

Учитывая промышленную специфику Карагандинской области и ее роль в масштабных планах экономического развития советской страны, паспортизация региона была направлена в первую очередь на очистку населения городов, рабочих поселков и построек от лиц, не связанных с производством и работой в учреждениях и не занятых общественно-полезным трудом, в том числе от укрывающихся кулацких, уголовных и иных антиобщественных элементов.

Власть в публикациях на страницах периодической печати вскользь признавала, что введение паспортной системы имеет репрессивный характер по отношению к общественным элементам²⁷. В обращении к населению власть отмечала, что «...паспортная система была призвана помочь регулированию роста городов, более широкой разгрузке крупных населенных пунктов советской страны. В самом деле советское государство за прошедшее пятилетие построило в старых и новых городах жилища для сотен тысяч рабочих, специалистов, служащих. Наша промышленность, новостройки развиваются, однако не столь быстрыми темпами, что выстроенных жилищ не хватает, недостаток жилых помещений служит огромным препятствием к приёму крайне необходимой рабочей силы и к удобному размещению наличных рабочих и специалистов. А между тем сотни (а в крупных городах тысячи и даже десятки тысяч) квадратных метров жилой площади заняты людьми, ничем не связанными с данным городом, не занимающимися общественно-полезным трудом»²⁸.

В реальности паспортизация страны разделила население на паспортных и беспаспортных, последние оказались в сложных социальных условиях, пополнив ряды нищих, попрошаек и пр. «Рукотворная нищета» советских попрошаек, ставшая повсеместным явлением, обсуждалась на высших уровнях власти, по ее указаниям происходили «систематические изъятия», высылки, аресты (Шляхтина 2020). Борьба с социально-чуждым элементом была столь активной со стороны милиции, что «начальник

милиции Карагандинской области Я. Добриер был отдан под суд за допущение массовых арестов, облав и длительного незаконного содержания под стражей «при изъятии социально-чуждого элемента в Петропавловске» (Красильников 2022).

Нормативно-правовые акты формируемой паспортной системы усиливали ограничения с ужесточением паспортного режима, то отменяли ранее принятые законодательные акты. Например, семьям заключенных специалистов, находившихся в лагерях ОГПУ, в качестве поощрения разрешалась выдача паспортов за ударный труд (Малыгин 2012). При проведении паспортизации в Караганде женам сотрудников Треста Караганды не выдали паспорта. Учитывая вносимые изменения в принятые нормативные документы, жены адмсылных обратились с жалобой в прокуратуру с целью защиты своих прав, отмечая, что не лишались права голоса, не были ограничены в правах и считают себя полноправными гражданами СССР²⁹. В Казахской АССР / КССР паспортизация шла второй волной 1933-1934 гг., однако выдача паспортов продолжалась в рамках принятых постановлений на местах, как, например, решением Карагандинского горсовета был продлен срок выдачи паспортов до 15 января 1935 года³⁰. Массовая многоступенчатая или волнообразная паспортизация продолжалась на протяжении нескольких десятков лет, завершившись окончательно в 1974 году по всей территории СССР.

Вопросы истории паспортизации Казахской АССР / КССР требуют более детального исследования, вне пределов авторской публикации осталось множество проблемных точек, как, например, железнодорожный транспорт – Транссибирская магистраль, где проведение паспортизации функционально закрепилось за ОГПУ, паспортизация сельской местности, отходничество и т.д. Местные промышленные объекты ощущали большой недостаток в рабочей силе, а колхозы, завершившие досрочно хлебоуборку, имели свободные рабочие руки. На уровне городских советов разрешался вопрос с организованным отходничеством на государственные предприятия. В 1935 годы принятые законодательные акты позволили крестьянам в случае выезда в паспортизированные регионы получать паспорта.

Заключение

Таким образом, введение паспортной системы в СССР в 1932 году стало важным этапом в укреплении административного контроля над населением. Паспортизация была тесно связана с политикой регулирования миграции, борьбой с «деклассированными элементами» и учётом граждан в условиях индустриализации. Карагандинская область оказалась важным промышленным и сельскохозяйственным центром, а также местом массовой трудовой мобилизации. Караганда развивалась как угольный бассейн, из-за большого числа спецпереселенцев и беглых крестьян паспортизация проходила медленно с массовыми ограничениями выдаче паспортов. Несмотря на рапорт местных властей о завершении паспортизации, по данным НКВД, в 1939 году в Карагандинской области лишь около 60-70% взрослого городского населения имело паспорта. В сельских районах этот процент был ещё ниже.

Петропавловск как транспортный пограничный хаб был важным пунктом для фильтрации мигрантов. Паспортизация проводилась порой с нарушением норм законодательства, за что впоследствии был снят начальник РУМ областной милиции. В

архивных материалах отложились данные о задержаниях за поддельные паспорта.

Специфика Карагандинской области обуславливала массовую статистику неучтённого населения ввиду отсутствия у лиц неформальной миграции паспортов. В целом можем говорить, что значительная часть населения оставалась вне системы учёта, что подчёркивает противоречивость советской паспортизации в Казахской АССР / ССР.

Acknowledgments

I express my sincere gratitude to the anonymous reviewers for their valuable comments and suggestions, and to the editorial team for the professional support provided in the preparation of this article.

Алғыс білдіру

Мақала авторының жұмысын дайындауда көрсеткен кәсіби қолдауы үшін редакцияға, сондай-ақ құнды ескертулері мен ұсыныстары үшін аноним рецензенттерге шын жүректен алғысымды білдіремін.

Благодарность

Выражаем благодарность анонимным рецензентам за ценные замечания и предложения, редакции за профессиональное сопровождение авторской статьи.

Примечания

1. Обязательные постановления Карагандинского горсовета. ГА КО (Государственный архив Карагандинской области), ф.15, оп.1, д.39, л.37
2. Обязательные постановления Карагандинского горсовета. ГА КО, ф.15, оп.1, д.39, л.38.
3. Протоколы заседаний Президиума горсовета за 1932 год. ГА КО, ф.15, оп.1, д.39, л.10
4. СЗ СССР 1932. №184.
5. Протоколы заседаний Президиума горсовета за 1932 год. ГА КО, ф.15, оп.1, д. 37, л.10.
6. Обязательное постановление Карагандинского поселкового совета от 1-го октября 1931 г. ГА КО, ф.15, оп.1, д.65, л.5.
7. Постановления и директивы Совнаркома и ЦИК КАССР, облисполкома и др. вышестоящие организации. 9 июня 1933 2 января 1934. ГА СКО (Государственный архив Северо-Казахстанской области), ф.30, оп.1, д.75, 192 л.
8. О выдаче гражданам Союза ССР паспортов на территории СССР. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации), ф.р-5446, оп.14 а, д.740. л.44-45.
9. Инструкции о выдаче и прописке паспортов. ГАРФ, ф. р.5446, оп.14а, д.740, л.1-2.
10. СЗ 1932 г. № 84, ст. 518; О введении единой паспортной системы в СССР: законодательные и директивные материалы. Москва: Советское законодательство, 1933. С. 16
11. Протоколы заседаний секретариата Казкрайкома КАССР. РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории), ф.17. оп.25, д.79, л.42
12. Протоколы заседаний секретариата Казкрайкома КАССР. РГАСПИ, ф.17, оп.5, д.79, л.43.
13. Копия инструкции по прописке, утвержденная Постановлением СНК СССР от

- 28 апреля 1933 г. и заверенная СНК КАССР ГА АО (Государственный архив Алма-тинской области), ф.85, оп.1, д.188, л.14-18 об.
14. Проект постановления Президиума ЦИК и СНК Каз. АССР «Об организации адресных столов в городах и рабочих поселках КАССР». ГА СКО, ф.30. оп.1. д.75, л.80.
 15. Протоколы заседаний президиума горсовета. ГА КО, ф.15, оп.1, д.75, л.50.
 16. Резолюция по докладу тов. Добриера о мероприятиях по подготовке к паспортизации по гор. П-Павловску и гор. Караганда. ГА СКО, ф.30, оп.1, д.75, л.66.
 17. Протоколы заседаний президиума горсовета. ГА КО. Ф. 15. Оп. 1. Д. 75. Л. 50.
 18. Обязательное постановление Карагандинского городского совета «О введении паспортной системы на территории города Караганда». ГА КО, Ф. 15. Оп.1. Д. 73. Л. 69.
 19. Календарный план проведения массовой прописки паспортов в г. Петропавловске. ГА СКО, ф.30, оп.1, д.100, л.4-5.
 20. Постановление Президиума Петропавловского городского совета. ГА СКО, ф.30, оп.1, д.77, л.84-85.
 21. Протокол №56 заседания Президиума Петропавловского горсовета. ГА СКО. ф.30, оп.1, д.77, л.147, 152.
 22. Список техработников, мобилизованных на проведение прописки паспортов по гор. Петропавловску. ГА СКО, ф.30, оп.1, д.95, л.59, 66-68.
 23. Постановление президиума Карагандинского горсовета от 29 октября 1933 г. ГАКО, ф.15. оп.1. д.65. л.32.
 24. Протокол №56 заседания Президиума Петропавловского горсовета. ГА СКО, ф.30, оп.1, д.77, л.83.
 25. Руководящие материалы ОУМ УМ НКВД КССР. ГА АО, ф.393, оп.1. д.1. л.17.
 26. Руководящие материалы ОУМ УМ НКВД КССР. ГА АО, ф.393, оп.1. д.1. л.24.
 27. Паспорт только трудящемуся. Карагандинская коммуна 8 октября 1933 г. №233 (3606) л. 4.
 28. Паспорт только трудящемуся. Карагандинская коммуна 8 октября 1933 г. №233 (3606) л. 4.
 29. Постановления и инструкции на получение паспортов. ГА КО, ф.28. оп.2. д.16. л.253.
 30. Постановление президиума Карагандинского городского совета о ходе паспортизации второй очереди. ГА КО, ф.28, оп.4., д.288, л.1.

Список литературы

- Potapova N. Soviet migration in the context of passportization in the early 1930s. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.151, no.2, pp.63-80. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-63-80>
- Shearer D. Elements Near and Alien: Passportization, Policing, and Identity in the Stalinist State, 1932-1952. *The Journal of Modern History*. 2004. No.76(4), pp. 835-881.
- Torpey J. *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship, and the State*. Cambridge University Press. Cambridge, New York. 2000. 211 p.
- Аблажей Н., Жанбосинова А., Потапова Н. Паспортизация в Казахстане в 1932–1940 гг.: историография, источники и алгоритм кампании. *Вестник КарГУ Серия «История. Философия»*. 2025. No.301(117), с.39-53. <https://doi.org/10.31489/2025HPh1/39-53>

- Арестов А., Иванова Л. *Административно-правовой механизм паспортно-регистрационного и миграционного учета*. Москва: Лаборатория Книги. 2011. 174 с.
- Байбурин А. *Советский паспорт: история – структура – практики*. СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге. 2017. 488 с.
- «Изменения паспортной системы носят принципиально важный характер». Как создавалась и развивалась паспортная система в стране. *Вестник архива президента РФ*. 1997. No.6(31), с.101-121.
- Ягода Генрих: *Нарком внутренних дел СССР. Генеральный комиссар государственной безопасности.*: Сборник документов. Сост.: Виноградов В. и др.; Науч. ред. Литвин А. Казань. 1997. 535 с.
- Жанбосинова А. Формирование паспортной системы в Алма-Ате в 30-е годы XX века. *Bulletin of history*. 2025. No.2(117), с.20-32. <https://doi.org/10.26577/JH2025117202>
- Законы СССР 1917-1992 гг. (2008-03-28)*. <https://economics.kiev.ua/index.php?id=582&view=articles>
Дата обращения 30.03.2025
- Иванова Л. *Институт паспортно-регистрационного и миграционного учета граждан Российской Федерации, иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации*. Автореферат дис. на соиск. уч. ст. канд. юр. наук. Москва. 2009. 28 с.
- Красильников С., Тепляков А. Начальник спец(труд)поселений Западной Сибири Иван Долгих: номенклатурный взлет и выживание кадрового охранителя (1930–1937). *Вестник Томского государственного университета. История*. 2022. No.79, с.64-73.
- Малыгин А., Тарасов А. *Паспортная система советского государства: становление и эволюция*. Руза: Московский областной филиал Московского университета МВД России. 2012. 286 с.
- Тарасов А. *Паспортная система и паспортный режим в советском государстве в 30-е гг. XX в.* Дис. на соиск. уч. ст. канд. юр. наук. Москва. 2005. 166 с.
- Фицпатрик Ш. «Приписывание к классу» как система социальной идентификации. *Россия и современный мир*. 2003. No.2, с.133-151.
- Фицпатрик Ш. *Срывайте маски! Идентичность и самозванство в России XX века*. Москва: РОССПЭН. 2011. 373 с.
- Чернолуцкая Е. *Принудительные миграции на советском Дальнем Востоке в 1920-1950-е годы*. Владивосток: Дальнаука. 2011. 512 с.
- Чернолуцкая Е. «...В порядке паспортного режима»: массовые кампании выдворения «неблагонадежных» граждан с Дальнего Востока СССР в 1930-е гг. *Bylye Gody*. 2013. Vol.27, no.1, с.71-78.
- Шляхтина Н. Отношение к нищим государства и общества в советское время. *Научный православный журнал «Традиции и современность»*. 2020. No.24, с.40-62.
- Хмельницкий Д. *Сталинский паспорт. Учет-приход-подсчет: как строилось советское государство*. 2018. Режим доступа: <https://geftr.ru/archive/25308>. 14.09.2018. (дата обращения 20.03.2025).
- Юнге М., Биннер Р. *От «социально близкого» до «социально опасного» элемента: преступники и социальная чистка советского общества*. 1918-1938 гг. Сталинизм в советской провинции: 1937-1938. Массовая операция на основе приказа No 00447. Москва: РОССПЭН. 2009. 928 с.

References

- Potapova N. Soviet Migration in the Context of Passportization in the Early 1930s. *Gumilyov Journal of History*. 2025. Vol.151, no.2, pp.63–80. <https://doi.org/10.32523/3080-129X-2025-151-2-63-80> (in English)

- Shearer D. Elements Near and Alien: Passportization, Policing, and Identity in the Stalinist State, 1932–1952. *The Journal of Modern History*. 2004. Vol.76(4), pp.835–881. (in English)
- Torpey J. *The Invention of the Passport: Surveillance, Citizenship, and the State*. Cambridge University Press: Cambridge, New York. 2000. 211 p. (in English)
- Ablazhei N., Zhanbossinova A., Potapova N. Pasportizatsiia v Kazakhstane v 1932–1940 gg.: istoriografiia, istochniki i algoritm kampanii. *Bulletin of KarGU. Series "History. Philosophy"*. 2025. No.301(117), pp.39–53. <https://doi.org/10.31489/2025HPh1/39-53> (in Russian)
- Arestov A., Ivanova L. *Administrativno-pravovoi mekhanizm pasportno-registratsionnogo i migratsionnogo ucheta*. Moscow: Book Laboratory. 2011. 174 p. (in Russian)
- Bayburin A. *Sovetskii pasport: istoriia – struktura – praktiki*. St. Petersburg: European University Press. 2017. 488 p. (in Russian)
- Izmeneniia pasportnoi sistemy nosiat printsipialno vazhnyi kharakter». Kak sozdavalas i razvivalas pasportnaia sistema v strane. *Bulletin of the Archive of the President of the Russian Federation*. 1997. No.6(31), pp.101–121. (in Russian)
- Genrikh Iagoda: *Narkom vnutrennikh del SSSR. Generalnyi komissar gosudarstvennoi bezopasnosti.: Collection of Documents*. Eds.: Vinogradov V. et al.; Scientific Editor: Litvin A. Kazan. 1997. 535 p. (in Russian)
- Zhanbossinova A. Formirovanie pasportnoi sistemy v Alma-Ate v 30-e gody KhKh veka. *Bulletin of History*. 2025. No.2(117), pp.20–32. <https://doi.org/10.26577/JH2025117202>
- Zakony SSSR 1917-1992 gg. (Accessed on March 30, 2025). <https://economics.kiev.ua/index.php?id=582&view=articles> (in Russian)
- Ivanova L. *Institut pasportno-registratsionnogo i migratsionnogo ucheta grazhdan Rossiiskoi Federatsii, inostrannykh grazhdan i lits bez grazhdanstva v Rossiiskoi Federatsii*. Abstract of Dissertation for the Candidate of Legal Sciences. Moscow. 2009. 28 p. (in Russian)
- Krasilnikov S., Teplyakov A. Nachalnik spets(trud)poselenii Zapadnoi Sibiri Ivan Dolgikh: nomenklaturnyi vzlet i vyzhivanie kadrovogo okhranitelia (1930-1937). *Tomsk State University Journal. History*. 2022. No.79, pp.64–73. (in Russian)
- Malygin A., Tarasov A. *Pasportnaia sistema sovetskogo gosudarstva: stanovlenie i evoliutsiia*. Ruza: Moscow Regional Branch of Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of Russia. 2012. 286 p. (in Russian)
- Tarasov A. *Pasportnaia sistema i pasportnyi rezhim v sovetskom gosudarstve v 30-e gg.* KhKh v. Dissertation for Candidate of Legal Sciences. Moscow. 2005. 166 pp. (in Russian)
- Fitzpatrick S. «Pripisyvanie k klassu» kak sistema sotsialnoi identifikatsii. *Russia and the Modern World*. 2003. No.2, pp.133–151. (in Russian)
- Fitzpatrick S. *Sryvaite maski! Identichnost i samozvanstvo v Rossii KhKh veka*. Moscow: ROSSPEN. 2011. 373 p. (in Russian)
- Chernolutskaia E. *Prinuditelnye migratsii na sovetskom Dalnem Vostoke v 1920-1950-e gody*. Vladivostok: Dalnauka. 2011. 512 p. (in Russian)
- Chernolutskaia E. «...V poriadke pasportnogo rezhima»: massovye kampanii vydvorenniia «neblagonadezhnykh» grazhdan s Dalnego Vostoka SSSR v 1930-e gg. *Bylye Gody*. 2013. Vol.27, no.1, pp.71–78. (in Russian)
- Shlyakhtina N. Otnoshenie k nishchim gosudarstva i obshchestva v sovetskoe vremia. *Scientific Orthodox Journal "Tradition and Modernity"*. 2020. No.24, pp.40–62. (in Russian)
- Khmelnitsky D. *Stalinskii pasport. Uchet-prihod-podschet: kak stroilos sovetskoe gosudarstvo*. 2018.

Available at: <https://gefter.ru/archive/25308>. Accessed: March 20, 2025. (in Russian)

Yunge M., Binner R. *Ot «sotsialno blizkogo» do «sotsialno opasnogo» elementa: prestupniki i sotsialnaia chistka sovetskogo obshchestva*. 1918-1938 gg. Stalinizm v sovetskoii provintsii: 1937-1938. Massovaia operatsiia na osnove prikaza No 00447. Moscow: ROSSPEN. 2009. 928 p. (in Russian)

Information about authors

Yerlan Ye. Sailaubay – Candidate of Historical Sciences, Director of the Research Center "El Tarikhy", L.N. Gumilyov Eurasian National University, 2 Satpaev Street, 010000, Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1622-2997>, alashorda100@mail.ru

Kairat Sh. Alimgazinov – Doctor of Historical Sciences, Deputy Director of the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, 15 Mangilik El Avenue, 010017 Astana, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-9993-3438>, alimgazinov@mail.ru

Авторлар туралы мәліметтер

Ерлан Ерназарұлы Сайлаубай – тарих ғылымдарының кандидаты, «Ел тарихы» ғылыми-зерттеу орталығының директоры, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Сәтбаев көшесі, 2, 010000, Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-1622-2997>, alashorda100@mail.ru

Қайрат Шәкәрімұлы Алимғазинов – тарих ғылымдарының докторы, Қазақстан Республикасы Президентінің Мұрағаты директорының орынбасары, Мәңгілік Ел даңғылы, 15, 010017 Астана, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-9993-3438>, alimgazinov@mail.ru

Сведения об авторах

Ерлан Ерназарович Сайлаубай – кандидат исторических наук, директор научно-исследовательского центра «Ел тарихы», Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, ул. Сатпаева, 2, 010000, Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1622-2997>, alashorda100@mail.ru

Кайрат Шакаримович Алимгазинов – доктор исторических наук, заместитель директора Архива Президента Республики Казахстан, пр. Мангилик ел, 15, 010017 Астана, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-9993-3438>, alimgazinov@mail.ru

Authors contribution

The authors jointly developed the concept of the article, formulated the research objectives, identified and processed the documents. K. Alimgazinov oversaw the search and analysis of archival materials. E. Sailaubay drafted the article and worked with the primary sources. At the final stage, both authors prepared the manuscript, edited the text, and made revisions, including during the peer review process.

Авторлардың қосқан үлесі

Мақала авторлары идеяны бірлесе әзірлеп, зерттеу міндеттерін айқындады, құжаттарды анықтап, олармен жұмыс жасады. Қ. Алимғазинов мұрағаттық материалдарды іздеуді және талдауды қадағалады. Е. Сайлаубай мақаланың бастапқы нұсқасын жазып, бастапқы материалдармен жұмыс істеді. Соңғы кезеңде авторлар қолжазбаны дайындап, мәтінді

редакциялап, түзетулер енгізді, соның ішінде рецензиялау кезеңінде де түзетулер енгізді.

Вклад авторов

Авторы совместно работали над идеей статьи, сформулировали задачи исследования, выявили и отработали документы, К. Алимгазинов курировал поиск архивных материалов, анализ материалов. Е. Сайлаубай писал черновик статьи, работал с исходными материалами, на завершающем этапе авторы занимались подготовкой рукописи, корректировали и вносили исправления в текст, в том числе на стадии рецензирования.

Мүдделер қақтығысы туралы ақпаратты ашу. Автор мүдделер қақтығысының жоқтығын мәлімдейді. / **Раскрытие информации о конфликте интересов.** Авторы заявляют об отсутствии конфликта интересов. / **Disclosure of conflict of interest information.** The author claims no conflict of interest

Мақала туралы ақпарат / Информация о статье / Information about the article.

Редакцияға түсті / Поступила в редакцию / Entered the editorial office: 26.05.2025.

Рецензенттер мақұлдаған / Одобрена рецензентами / Approved by reviewers: 28.07.2025.

Жариялауға қабылданды / Принята к публикации / Accepted for publication: 06.08.2025.

АВТОРЛАРҒА АРНАЛҒАН ЕРЕЖЕ
SUBMISSIONS – ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

Авторлар үшін мақалаларды беруге, оларды қарау тәртібіне, рецензиялауға, материалдарды рәсімдеу бойынша нұсқаулықтар мен ұсынымдарға, автор мен баспагердің өзара қарым-қатынасын реттейтін сұрақтарға қатысты барлық мәліметтер журналдың сайтында көрсетілген: <https://jhistory.enu.kz>

Ресімделуі көрсетілген талаптарға сәйкес келмейтін қолжазбаларды редакциялық алқа қарастырмайды!

Осы ереже журналда және журналдың сайтында жарияланған сәттен бастап күшіне енеді.

All information for authors regarding the submission of articles, the procedure for their consideration, review, instructions and recommendations for the design of materials, issues governing the relationship between the author and publisher are presented on the journal's website at: <https://jhistory.enu.kz>

Manuscripts whose design does not meet the specified requirements are not considered by the editorial board!

These rules come into force from the moment of publication in the journal and on the website of the journal.

Все сведения для авторов, касающиеся подачи статей, порядка их рассмотрения, рецензирования, инструкций и рекомендаций по оформлению материалов, вопросов, регулирующих взаимоотношения автора и издателя, представлены на сайте журнала по адресу: <https://jhistory.enu.kz>

Рукописи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, редакционной коллегией не рассматриваются!

Настоящие правила вступают в действие с момента опубликования
в журнале и на сайте журнала.

Gumilyov Journal of History

Д. Нурушева – компьютерлік беттеу және дизайн
Қ. Байтанасова – қазақ тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау
Ж. Кузар – ағылшын тіліндегі мәтіндерді редакциялау және ағылшын тіліне аудару
М. Амалбекова – орыс тіліне мәтіндерді аудару және редакциялау

Computer layout and design – D. Nurusheva
Kazakh translation and editing – K. Baitanasova
English translation and editing – Zh. Kuzar
Russian translation and editing – M. Amalbekova

Компьютерная вёрстка и дизайн – Д. Нурушева
Перевод на казахский язык и редактura текстов – К. Байтанасова
Перевод и редактura текстов на английском языке – Ж. Кузар
Перевод и редактura текстов на русском языке – М. Амалбекова

Түпнұсқа макет Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті КеАҚ дайындалды
Баспаға 28.09.2025 жылы қол қойылды. Пішім 84×108 1/16
Шартты б. т. 13,1. Times New Roman гарнитурасы

Original layout prepared at the Non-profit joint-stock company
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Signed to print 28.09.2025. Format 84×108 1/16
Printed sheet 13,1. Times New Roman headset

Оригинал-макет подготовлен в НАО Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева
Подписано в печать 28.09.2025 г. Формат 84×108 1/16
Усл. п. л. 13,1. Гарнитура Times New Roman